بورتالا تارىخ ماتېرىياللىرى

1

BOERTALA WENSHIZILIAO

جوڭگو سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شىنجاڭ بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم
ئوبلاستلىق كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللار تەتقىقات ھەيئىتى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

بورتالا تارىخ ماتېرىياللىرى

1

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابلا ئەھەت

赠送
请交换

جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭەشى شىنجاڭ بورتالا
موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى تارىخ
ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابدۇۋەلى مەمتىلى
كورېكتورى :

بورتالا تارىخ ماتېرىياللىرى ①

جۇڭگو سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شىنجاڭ بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى تۈزدى.

بورتالا گېزىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى.
1990 - يىل 11- ئاي 1- نەشرى
1991- يىل 4-ئاي 1-بېسىلىشى

بېسىشقا رۇخسەت قىلىنىش كىنەشكا نومۇرى: شىنجاڭ 83- نومۇرلۇق
ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ.

مۇشكۇل ئەمما مۇھىم قەدەمنى تاشلىدۇق

(كىرىش سۆز)

بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسى

جاڭ جىڭجۇ

تارىخ ماتېرىياللار خىزمىتى ۋەتەنپەرۋەر بىرلىك سەپنى راۋاجلاندۇرۇش، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈش ۋە 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە خىزمەت. شۇنداقلا، خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى خىزمىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. «بورتالا تارىخ ماتېرىياللىرى» 1- قىسمىنىڭ كېچىكىپ ئەمدى نەشىردىن چىقىشىدىكى سەۋەب، 25 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر زېمىنغا ئىگە ئوبلاستىمىزدا تارىختىن بۇيان موڭغۇل، ئۇيغۇر، قازاق، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ئەۋلادتىن-ئەۋلات ياشاپ كەلگەن بولۇپ، ئوبلاست قۇرۇلغاندا نوپۇسى ئاران 40 مىڭچە بار ئىدى، مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەرنى بىۋاستە باشتىن كۆچۈرگەن، بىۋاستە ئاڭلىغان ۋە كۆرگەنلەر ئىنتايىن ئاز بولغان، تارىخنى بىلىدىغانلا تۈگەپ، تارىخ كۆمۈلدى دېيىشكە بولمىسىمۇ، تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش ئىنتايىن تەس بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇرۇق قول

بولالمىغىمىزدىن، قەدەم تاشلىشىمىز مۇشكۇل بولدى، ئەمما، تا-
رىخى ماتېرىياللار خىزمىتىنى قىزغىن سۆيىدىغان تارىخى بىلىم-
لەرگە ئىگە ھەر ساھە زاتلىرىنىڭ پىداكارلىق بىلەن ئەمگەك
سىڭدۇرۇشى ۋە ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەبلەغ جەھەتتىن
زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، بۇ توپلام ئاخىرى نەش-
رىدىن چىقىپ تارقىتىلدى.

بىز ئۆتمۈشنى باشتىن كۆچۈرۈپ، بۈگۈنكى كۈنگە ئېرىشتۇق
ھەم كەلگۈسى مەنزىلگە يۈرۈش قىلىمىز، بۇندىن كېيىنكى مۇ-
ساپىمىزگە شەك-شۈبھىسىز جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى يېتەك-
چىلىك قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۈگۈنكى مەۋقەدە
تۇرۇپ كەلگۈسىگە نەزەر سېلىپ ھەم ئىنتىلىپ، تۆت ئاساسىي
پىرىنسىپنى يېتەكچى قىلىش ئاساسىدا تارىخى ۋەقەلەرنى چوڭ-
قۇر قاتلامدىن ئەسلەپ ۋە پىكىر يۈرگۈزۈپ تارىخى شەخس-
لەرنىڭ روناق تېپىش ۋە خارابلىشىش جەريانلىرىنى ئىپادىلەپ،
جۇڭگونىڭ كۆلەملىك ھەم شانلىق تارىخىدىن تەسىرات قالدۇ-
رۇشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. خەلق سىياسىي كېڭەشىنىڭ تارىخ ما-
تېرىياللار خىزمىتى، ئېلىمىز يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق
قىلىش ئۈچۈن ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىدىغان مۇھىم خىز-
مەت بولۇپ، بىرىنچىدىن، تارىخنى ئەينەك قىلىپ، راس-يالغان،
توغرا-خاتانى ئايدىڭلاشتۇرىدۇ، ئىككىنچىدىن، ھەر ساھە ۋەتەن-
پەرۋەر زاتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، خەلق ئاممىسىغا ۋەتەنپەر-
ۋەرلىك تەربىيىسى بېرىپ، مىللىي روھنى ئۇرغۇتۇپ كىشىلەرنىڭ
«4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇپ، جۇڭخۇا مىللىتىنى گۈللەندۈرۈش» تىن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئىبارەت يۈكسەك قىزغىنلىقىغا ئىلھام بېرىدۇ. بىزنىڭ تۈپ مەخسە… مۇشكۇل قىيىنچىلىقلارغا قارىماي، قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، تارىخ-ماتېرىياللارنى نەشىر قىلىپ، بورتالانىڭ بېسىلىپ قالغان تارىخ-لىرىنى ئېچىپ بورتالا خەلقىنى بورتالانى مەڭگۈ قىزغىن سۆيىدىغان قىلىشتىن، ھەر مىللەت خەلقىنى غەربىي شىمالنىڭ بىر بۆلۈكىگە جايلاشقان بورتالانىڭ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز-نىڭ تەركىۋى قىسمى ئىكەنلىكىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت.

تارىخ ماتېرىياللار تارىخى تەزكىرە بولمىسىمۇ، كېيىنكى-لەرگە زىيانلىق تەسىر كۆرسىتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بىز پا-كىتنى ھەممىدىن ئەلا تونۇشنى پىرىنسىپ قىلدۇق، قىزىقارلىق بولسۇن دەپ چاكىنا ۋە چىرىك نەرسىلەرنى ئارلاشتۇرمىدۇق.

بىز كىتاب يېزىش ئەھلىلىرى بولمىساقمۇ، ئەتەيىن بەدىئىي-سەپايە سۆزلەرنى قوراشتۇرۇپ، ئەپلەپ-سەپلەپ يېزىپ پۈتتۈرۈش غەرىزىدە بولمىدۇق. سۈپىتى دېگەندەك يۇقىرى بولمىسىمۇ، تىلى راۋان ۋە ئوقۇمۇشلۇق بولدى. بۇ كىتابىنىڭ كىتابخانلار ئارىسىدا ھېس-داشلىق قوزغاپ، مەلۇم ئىجتىمائىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

1989-يىلى 9-ئاينىڭ 9-كۈنى

مۇندەرىجە

1. بورتالا چاقار قەبىلىسىنىڭ قىسقىچە
تارىخى .... خوبۇشىك 1
2. يات ئەللەردە يۈرگەننى سېغىندۇرار ئانا
يەر .... خوبۇشىك 24
3. جىڭ ناھىيەسىدىكى تورغاۋۇتلارنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە
ئۆرپ-ئادەتلىرى .... س. مەنجىن، جوخۇڭ 45
4. بورتالادىكى قورۇللار ھەققىدە .... تاڭزۇڭداۋ 83
5. جىڭ تىڭ مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە
تارىخى .... جوخۇڭ 105
6. مەشھۇر شىۋە يىگىنىڭ ئامبىلى، چاقار يىگىنىڭ لەشكەر بېشى
ئامبىلى — قارماگا .... لى شۇچۇەن 118
ئاق ئورۇس باندىتلىرى بورتالاغا ئۇسۇپ كىرىپ پاراكەن-
دىچىلىك سالغان بىر قانچە ۋەقەلەر .... ياسىن ھەسەن 129
ئونتۇلماس يىللار .... دوەن شېمو 146
ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە بورتالادا ئىشلىگەن
خىزمەتلىرىم توغرىسىدا ئەسلىمە .... ماجياۋسۇڭ 164
ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە دوەن شېمو ۋە ماجياۋ
سۇڭ قاتارلىق كوممۇنىستلارنىڭ بورتالا ناھىيەسىدە ئېلىپ
بارغان بىرقىسىم پائالىيەتلىرى .... لى شۇچۇەن 184

دۆجۈگىيۈەننىڭ جەڭدە ئېلىپ بارغان ياپونغا قارشى
تەشۋىقات پائالىيەتلىرى .... ۋاڭ جىڭفۇ 223
ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى بورتالادا .... خۇبۇشىلىڭ 230
ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئارمىيىسىدە تۇرغان چاغلىرىمدىكى
بىر قانچە ئىش .... ئەخمەت تۇردىيۇپ 241
بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەشنىڭ تارىخ
ماتېرىياللىرىنى توپلاش تېزىسى 261
تارىخ ماتېرىياللىرى ھەققىدە توپلاش خىزمىتى
ئەزاھات 270

بورتالا چاقار قەبىلىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى

خۇ بۇشىڭ

چاقاردېگەن بۇنام مىڭسۇلالىسى جىياجىڭ يىللىرى (مىلادىيە 1522-1566- يىللىرى) بۇقەبىلە چارۋىچىلىق قىلىپ ئولتۇرغان چاقار دېگەن يەرنىڭ نامى بىلەن قويۇلغان بولۇپ، ۋاڭ ئوردىسى ياكى خوشۇن ئەمەلدارلىرى تۇرۇشلۇق ئورۇن دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ. (بەزىلەر چېگرا دەپمۇ تەبىر بېرىدۇ.)

چاقار موڭغۇللىرى "يۈەن سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ جەمەتىدۇر" ① جاڭمۇنىڭ «موڭغۇللارنىڭ كۆچمە چارۋىچىلىق خاتىرىسى»دا: "چاقارلار يۈەن قەبىلىسىنىڭ ئەزاسى، «مىڭ سۇلالىسى تارىخ نامىسى»دا دېيىلگەن ,چايۇلار، ماناشۇ چاقارلارنى كۆرسىتىدۇ" دەپ خاتىرىلەنگەن. دېمەك چاقار موڭغۇللىرى يۈەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى چىڭگىزخان بورجىگىن جەمەتىنىڭ بىۋاسىتە ئەۋلادلىرى.

مىلادى 1368- يىلى (يۈەن سۇلالىسى جىجىڭنىڭ 28- يىلى، مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 1- يىلى) يۈەن سۇلالىسى ھالاك بولۇپ، دېھقانلار قوزغىلىڭچى قوشۇنىنىڭ داھىسى جۇيۈەنجاڭ يىڭتيەن (بۈگۈنكى نەنجىڭ) دا مىڭ سۇلالىسىنى قۇردى. يۈەن سۇلالىسى پادىشاھ جەمەتلىرى دادۇ (بۈگۈنكى بېيجىڭ)

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

دىن شاجۇ (بۈگۈنكى دۇلۇن غەربىي شىمال باغكۆل...)، شەرقى شاجۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقى) غا چېكىنىپ، ئۇلار شۇنىڭدىن ئېتىبارەن موغۇللارنىڭ ئىچكى قىسمىدا فېئو- دال تۈردىلەرنىڭ بەگلىك تالىشىش كۈرىشى ئۇزاققىچە داۋام- لاشتى. 1480- يىلى (مىڭ سۇلالىسى چېڭخۇانىڭ 16-يىلى) چىڭ- گىزخاننىڭ 15- ئەۋلات نەۋرىسى باتمۆڭكە خانلىققا تىكلىنىپ، دايەنخان دەپ ئاتالدى. دايەن خان ھوقۇقنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ھوقۇق تۇتقان ئەمەلدارلىرىنى ھۇجۇقتۇرۇپ، موغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئىل- گىرىكى ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە كىچىك زېمىنلار بويىچە بۆ- لۈنگەن ئائىلىلەرنى 60 مىڭ ئائىلىدىن قىلىپ بىرلەشتۈرۈپ، 30 مىڭدىن ئوڭ قانات، سول قانات دەپ ئىككىگە ئايرىدى. چاقارلارنىڭ 10 مىڭ ئائىلىسى (بۈگۈنكى شىلىنغۇلىن ئاي- مىقى رايونى) سول قاناتقا بۆلۈندى. دايەن خان سول قاناتقا ئۆ- زى باش بولۇپ، ئوردا گاھى چاقارلار تۇرغان جايغا قۇردى.

- مىلادى 1517- يىلى (مىڭ سۇلالىسى جېڭدېنىڭ 12-يىلى) دايەنخان ئالەمدىن ئۆتۈپ، موغۇللار ئىچكى جەھەتتىن موڭ- غۇل دالىسىنىڭ جەنۇبىدىكى موغۇللار، شىمالىدىكى قالقا موغۇل- لىرى ۋە غەربىدىكى ئويرات موغۇللىرى قاتارلىق ئۈچ گۇرۇھقا بۆ- لۈنۈپ كەتتى. چاقار قەبىلىسى موغۇل قەبىلىلىرى ئىچىدە ئەڭ قۇدرەتلىك بولغاچقا مىڭ سۇلالىسى ئۇلارنى «كىچىك شاھزادە» دەپ ئاتايتتى. «كىچىك شاھزادە ئەڭ قۇدرەتلىك بولۇپ، 100 مىڭ لەشكىرى بار ئىدى»② ئۇخان، نەيمان، ئويىنۇت، كىشكىت،

ئوچىمىچىن، خۇيچىت ۋەسونت قاتارلىق قەبىلىلەر ئۇنىڭغا قا-
راشلىق ئىدى.

1604-يىلى (مىڭ سۇلالىسى ۋەنلىنىڭ 32-يىلى) دايەن خاننىڭ 6-ئەۋلات نەۋرىسى لىندەن (لىندەن، مىندەن دەپمۇ ئاتايدۇ) خانلىققا ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، مىڭ خاندانلىقىنىڭ ئارتۇقنى قوبۇل قىلىپ، مىڭ سۇلالىسى بىلەن بىرلەشىپ، كېيىنكى چىن سۇلالىسىنىڭ نۇرغاچ كۈچلىرىگە ئورتاق قارشى تۇردى. 1631-يىلدىن 1632-يىلغا قەدەر (مىڭ سۇلالىسى جۇڭچېننىڭ 4-يىلىدىن 5-يىلىغىچە) لىندەنخان لەشكەرباشلاپ تەسلىم بولغان چىن سۇلالىسى موڭغۇل قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. ھېنگان تاغلىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى شىرمورۇن دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا كېيىنكى چىن سۇلالىسى خۇاڭ تەيجىنىڭ ئوسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ، ئۇرۇشمايىلا كەينىگە چېكىندى. كېيىن چىڭخەيگە لەشكەر تارتىپ شىزاڭنى ئىگىلەپ، بۇددا دىنىي رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋالماقچى بولدى. پۈتۈن موڭ-
ۇللارغا كېيىنكى چىن سۇلالىسىغا قارشى تۇرۇش ھەققىدە پەر-
ان چۈشۈردى. مىلادى 1634-يىلى (جۇڭچېننىڭ 7-يىلى) لىن-
ەن چىڭخەيگە يۈرۈش قىلىش سەپىرى ئۈستىدە چېچەك كې-
ىلىگە گىرىپدار بولۇپ، شىرتالا ئوتلىقىدا ۋاپات بولدى. (بۇ-
نكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ تەنجۇزاڭزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋە-
ده)، ئىككىنچى يىلى چاقارلار چىن سۇلالىسى تەرىپىدىن تار-
قىلىنىپ، لىندەنخاننىڭ خوتۇنى، بالىسى قوڭقۇر ئېجى ھەم
غان. ئادەملىرى پۈتۈنلەي ئەسىرگە چۈشتى. كېيىنكى چىن

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

سۇلالىسى ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى قوشۇنغا [illegible] بە-
جۇدا (بۈگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ يىشەن ناھىيىسى) [illegible]
ۋېچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. ③ خۇالىڭتەيجى لىندەنخان-
نىڭ سەككىز كىنىزىكى ئىچىدىن تاللاپ، ھۆتۈۋەر كە-
چىك خانىشلىققا ئالدى. ئىجىغا ئىلتىپات قىلىپ، ئۆزىنىڭ
ئىككىنچى قىزىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى. ④

مىلادى 1675-يىلى (چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 14- يىلى) چاقار-
لارنىڭ شاھزادىسى بورنىڭ (ئىجىنىڭ ئوغلى) ئاكا-ئۇكىلار كۆتۈرگەن
توپىلاڭ چىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. چاقارلار تەسلىم بو-
لۇپ يەنە توپىلاڭ كۆتەردى، دېگەن سەۋەب بىلەن ئۇلارنىڭ مىراسخور
ۋاڭلىق ئورنى بىكار قىلىندى. قەبىلىلىرىنى يىجۇدىن شۈەنخۇا،
داتوڭ چېگرىلىرىنىڭ سىرتىغا كۆچۈرۈپ، ئوڭ-سول ئىككى قاناتقا
ئايرىپ، سەككىز خوشۇنغا بۆلدى. جاڭجياكۇدا دۇتۇڭ تەسىس قىلى-
نىپ، چاقار سەككىز خوشۇنىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرى باشقۇرۇلدى.

مىلادى 1690-يىلى (كاڭشىنىڭ 29- يىلى) غالدان جۇڭ-
غارىيىدىكى توپىلاڭچى قوشۇنلارنى باشلاپ چېگراغا تاجاۋۇز قىلى-
غاندا، پادىشاھ كاڭشى: «چاقارلار قاۋۇل ھەم باتۇر، ھۆكۈمەت ئۈ-
چۈن خىزمەت كۆرسەتسۇن» ⑤ دەپ ئۇلاردىن بىرنەچچە يۈز خىل لەش-
كەر تاللاپ، توپىلاڭچى قوشۇنىنىڭ جەنۇبقا تاجاۋۇز قىلىشىغا تا-
قابىل تۇرۇش ئۈچۈن، مۇھىم جايلارنى مۇداپىئە كۆرۈشكە ئە-
ۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتى جۇڭغار توپىلىڭىنى
تىنچلاندۇرغان بىر قانچە 10 يىل ئىچىدە چاقارلار كۆپ قېتىم
ئۇرۇشقا قاتنىشىپ نۇرغۇن خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى.

مىلادى 1718-يىلى (كاڭشىنىڭ 58- يىلى) چېۋان ئاراپتاننىڭ كېڭەيمىچىلىكىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن چىڭ قوشۇنلىرى شىنجاڭنىڭ باركۆل، ئالتاي رايونلىرىغا قوشۇن تارتىپ كىردى. ئالتايغا ئىككى مىڭ ئەتراپىدا چاقار، تۈمەت لەشكەرلىرى كىردى. مانا بۇ چاقارلارنىڭ شىنجاڭغا تۇنجى قېتىم كىرىشى.

1724- يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 2- يىلى) چېگرا تىنچلانغاچقا، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن چاقار لەشكەرلىرى شىنجاڭدىن چېكىنىپ، ئەسلى جايىغا قايتتى.⑥

1755- يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 20- يىلى) ئەتىيازدا، مىڭچە چاقار لەشكەرلىرى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىش قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە، داۋاچىنى جازالاش ئۈچۈن ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا كەلدى. 5- ئاينىڭ باشلىرى باركۆلدىن بورتالاغا كېلىپ، ئىلىگە يۈرۈش قىلىپ، داۋاچى قوشۇنلىرىنى يوقاتقاندىن كېيىن باركۆلگە قايتتى. شۇ يىلى 8- ئايدا ئامۇرساناتەسلىم بولۇپ يەنە ئاسىيلىق قىلدى. چاقار لەشكەرلىرى چىڭ قوشۇنلىرىگە ئەگىشىپ ئىلى قاتارلىق جايلارغا يۈرۈش قىلدى. كېيىن جەنۇبى شىنجاڭغا بېرىپ، چوڭ-كىچىك غوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچلاندۇرۇش ئۇرۇشلىرىغا قاتنىشىپ، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئۈچۈن كارامەت خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى. «چىڭ گاۋزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرە»دە (581 - 587 - بەتلىرى) خاتىرىلىنىشىچە، 1759- يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 24- يىلى) ئۇلارنىڭ ئۇرۇشتىكى ئالاھىدە تۆھپىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، چاقار مۇداپىئە يىگىنىڭ باشلىقى بېيىتگە چىڭ خاندانلىقى "زەڭگە" دې-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

گەن مەرتىۋىنى بەردى . چاقار چەۋەنداز لەشكەر بېشى مۇڭكىگە «باتۇر» دېگەن ئاتاقنى ئىنئام قىلدى.

جۇڭغار رايونىدا ئۇرۇش ئۇدا داۋاملاشقاچقا ، ئادەملەر شالاڭلىشىپ ، يەرلەر ئاق تاشلىنىپ ، ئىقتىسادى ناچارلىشىپ، چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرى ئاجىزلاشقان ئىدى . تارىخى كىتاپلاردا «نەچچە مىڭ چاقىرىم يەردە بىرمۇ ئادەم كۆرۈنمەيتتى» دەپ يېزىلغان. (7) شىنجاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ راۋاجلاندۇرۇش ۋە چېگرا مۇداپىيەسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا زور تۈركۈملەپ قوشۇن ئەۋەتتى،بۇ قوشۇنلار بىر تەرەپتىن چېگرا قورۇلنى ساقلىدى، يەنە بىرتەرەپتىن دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. قوشۇن ئەمەلدار- لەشكەرلىرى 3 يىلدا بىر قېتىم ئالماشتۇرۇلدى. 1758-يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى)پادىشاھ چيەنلۇڭ سولۇن لەشكەرلىرىدىن 1000 كىشىنى، چاقار لەشكەرلىرىدىن 500 كىشىنى، جەنروي لەشكەرلىرىدىن 500 كىشىنى ئىلىدا مۇداپىئەگە تۇرۇشقا، يەنە 1000 لەشكەرنى تارباغاتايدا تۇرۇشقا ئەۋەتتى. «يېڭىدىن تەسلىم بولغانلارنى ئەمىن تاپقۇزۇش» ئۈچۈن (8) جەنۇبى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغىمۇ نەچچە مىڭ چاقار، سولۇن ، ئويرات لەشكەرلىرىنى ئەۋەتتى.

چيەنلۇڭنىڭ 25- يىلى (مىلادى 1760- يىلى)ئىلىدىكى مانجۇ ، سولۇن ، چاقار لەشكەرلىرى 800 گە يەتتى . ئىككىنچى يىلى جەنۇبى شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى مۇقىملىشىپ. كۆپ ئەس-

گەر تۇرۇشنىڭ ھاجىتى قالمىغانلىقى ئىلىنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرد-
نى كۆچەيتىش ئۈچۈن ، جەنۇبى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق چاقار
لەشكەرلىرىدىن 200 نەپەر ، سولۇن لەشكەرلىرىدىن 100 نەپەر
مانجۇ لەشكەرلىرىدىن 40 نەپەرنى ئىلىغا يۆتكىدى ، چيەن
لۇڭنىڭ 36 - يىلى (1761 يىلى) تارباغاتاينىڭ مەسلىھەتچى
ئامبالى ئاگۇي تارباغاتايدىن ئىلى چېگراسىغا قەدەر 17 ئورۇن-
دا، ئىلى دەرياسى بويىدا 4 ئورۇندا قورۇل تەسىس قىلدى. ⑨ بۇ
قورۇللارنى چاقار، ئويرات، سولۇن، مانجۇ يىلىڭ لەشكەرلىرى
نۆۋەت بىلەن ساقلىدى.

چيەنلۇڭنىڭ 27- يىلى (مىلادى 1762- يىلى) چىڭ ھۆ-
كۈمىتى ئىلىدا جياڭجۈن مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، مىڭ رۇينى
1- نۆۋەتلىك ئىلى جياڭجۈنلىگىگە تەيىنلەپ، جەنۇبى ۋە شىما-
لى شىنجاڭنىڭ ھەربى ۋە مەمۇرى ئىشلىرىنى ئومۇميۈزلۈك باش-
قۇرۇشقا بەلگىلىدى. مىڭ رۇي ۋەزىپىگە ئولتارغاندىن كېيىن .
ئىلى رايونىنىڭ مۇداپىئە لەشكەرلىرى ئاز ، مۇداپىئە
ئىشلىرى ئاجىز ، دەپ ياردەمچى قوشۇن ئەۋەتىشنى تەلەپ
قىلدى. پادىشاھ چيەنلۇڭ ئۇنىڭ تەلىۋىنى ماقۇللاپ، ھەم ئى-
لىغا 3 يىلدا بىر قېتىمدىن لەشكەر يۆتكەپ ئالماشتۇرغاندىن
كۆرە ، خىل لەشكەرلەردىن تاللاپ ئائىلە- تەۋەلىرى بىلەن
موقىم ئولتۇراقلىشىشقا ئەۋەتكەن تۈزۈك دەپ قاراپ،جاڭجياكۇ،
لياڭ جو، جۇاڭلىڭ قاتارلىق جايلاردىن چاقار، سولۇن، مانجۇ
شىۋە ئەمەلدار- لەشكەرلىرىدىن 5مىڭنى، ئائىلە- تەۋەلىرى بىلەن
قوشۇلۇپ جەمئى 20 مىڭ نوپۇسنى كەينى- كەينىدىن ئىلى

قاتارلىق جايلارغا يۆتكەش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. بۇلار ئى-
چىدە چاقار ئەمەلدار- لەشكەرلەر مىڭ نەپەر بولۇپ، 500 نە-
پىرى يەر كۆكەرگەندە يولغا چىقتى، كەينىدىن ئۇلارنىڭ
ئائىلە- تەۋەلىرىنى ئېلىپ 500 لەشكەر يولغا چىقتى. ⑩

چيەنلۇڭنىڭ 28- يىلى (مىلادى 1763 - يىلى) ئەتىيازدا
بىرىنچى تۈركۈمدىكى 500 نەپەر چاقار ئەمەلدار- لەشكەرلەرخې-
بى ئۆلكىسىنىڭ جاڭجياكۇدىن يولغا چىقىپ، ئانا توپرىقى-
دىن ئايرىلىپ، غەربكە سەپەر قىلدى. ئورنىدا قالغان جاما-
ئەت ئۆز ئىختىيارى بىلەن 200 تۇياق تۆگە، مىڭ تۇياق ئات
ئىئانە قىلىپ، ياقا يۇرتقا قاراپ سەپەرگە چىققان چاقار قېرىنداش-
لىرىغا تەقدىم قىلدى.

بىر قانچە ئاي ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، شۇ يىلى كۈزدە
بىرىنچى تۈركۈمدىكى چاقار ئەمەلدار- لەشكەرلىرى ئىلىغا يې-
تىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىككىنچى تۈركۈمدە-
دىكى چاقار ئەمەلدار - لەشكەرلىرى ئالدىدا كەتكەن 500 نە-
پەر ئەمەلدار- لەشكەرلەرنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنى ئېلىپ جاڭجيا
كۇدىن ھەيۋەتلىك قوشۇن تارتىپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ،
ئىككىنچى يىلى-ئايدا ئىلىغا يېتىپ كەلدى. ئۇلار ئايرىم- ئايرىم-
ھالدا بورتالا، قاپتۇتاي، سايرام قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتۇ-
رۇلدى. چيەنلۇڭنىڭ 28 - يىلى (1763 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى
ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى (كۈرە) دە چاقار لەشكەر بېشى ئامـ
بىلى تەسىس قىلدى. ئودەي تۇنجى نۆۋەتلىك لەشكەرى بېشى

ئامبال لىققا تەيىنلىنىپ، چاقارلارنىڭ لەشكەرى ئىشلىرىنى
باشقۇردى.

چيەنلۇڭنىڭ 32- يىلى (1767-يىلى) بورتالادىكى چاقارلار-
نىڭ نوپۇسى كۆپىيىپ 7417 كىشىگە يەتتى. ⑪ بۇنىڭ ئىچىدى-
كى ئەمەلدار - لەشكەرلەر سانى 1800 نەچچە
كىشىگە كۆپەيدى. ئەسلىدە تەسىس قىلىنغان زەڭگە (سۇمۇل)
نىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى بەك چوڭ بولۇپ كەتكەچكە، ئىلى
جياڭجۈنى مىڭ رۇي پادىشاھقا مەلۇم قىلىپ، چاقارلارنىڭ ئىچكى
قىسمىدا سۇمۇللارنى كۆپەيتىشنى بەلگىلىدى. چاقارلار ئوڭ-سول
ئىككى قاناتقا ئايرىلىپ، ھەر بىر قاناتتا تۆت تۇغ تەسىس قىلىندى.
ھەر بىر تۇغدا ئىككىدىن سۇمۇل ئايرىلىپ، جەمى سەككىز تۇغ،
16 سۇمۇل تەسىس قىلىندى. چاقارلار كۆۋە شار، غولشار، كۆۋە
چاغان، غول چاغان، ئىككى كۆك، باقكۆك، كۆۋەتمۇلان ۋە غول
ئۇلان قاتارلىق سەككىز تۇغقا بۆلۈنۈپ، سول قانات بۈگۈن-
كى ئارىشاڭ ناھىيىسى تەۋەسىدە، ئوڭ
قانات بۈگۈنكى بورتالا شەھرى تەۋەسىدە چارۋىچى-
لىق بىلەن شۇغۇللاندى. ئىككى قاناتنىڭ ھەر-بىرىسىدە
922 ئەمەلدار- لەشكەر بولۇپ، بىر نەپەر ئوگۇرداي (ئامبال)، بىر
نەپەر ئىلگىداي، سەككىز نەپەر زەڭگە، سەككىز نەپەر چەۋەن-
دازلار باشلىقى، ئۈچ نەپەر خابىن، بىر نەپەر پۇتۇكچى، 32
نەپەر بوشقا، 868 نەپەر لەشكەر بار ئىدى. ⑫ بورتالا رايونى-
دا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان 200 نەپەر ئۆيرات موڭغۇللىرىمۇ
چاقارلارنىڭ ئىككى قانىتىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، چاقار موڭغۇللى-

رىنىڭ سوۋېت يەرلىرىدە ئولتۇراقلاشتى. ⑬

چيەنلۇڭنىڭ 38- يىلىدىن 55 - يىلىغا قەدەر (مىلادى
1773 - يىلىدىن 1790 - يىلىغىچە) چاقار يېڭى تەۋەسىدە
بىكارچى ياشلار ناھايىتى ئاز بولۇپ، لەشكەرلەرنى تولۇقلاش
ئىمكانىيىتى بولمىغاچقا ، چىڭ ھۆكۈمىتى ئىلگىرى- ئاخىرى ئۈچ
قېتىم ئويرات يېڭى (چيەنلۇڭ يىللىرى رېخېدىن ئىلى تىكەسىنىڭ
غەربىي چېگراسىغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار) دىن 420
نوپۇسنى چاقارلار تۇرۇشلۇق جايغا كۆچۈرۈپ ، چاقارلار-
نىڭ لەشكەر مەنبەسىنى كۆپەيتتى ⑭

چاقار ئەمەلدار-لەشكەرلىرى بورتالاغا كەلگەندىن كېيىن
21 قورۇلنى مۇداپىئە قىلىپ ساقلاش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئال-
دى. بۇلار تۆۋەندىكىچە: ئۇلانبورا قورۇلى، دادمتۇ قورۇلى،
زاقمن ئۇبا قورۇلى ، قاپتۇقاي قورۇلى ، ئۆككۆك قورۇلى،
چىندالان قورۇلى، سودا باساقان قورۇلى،
چوڭكۇك قورۇلى، كۆكتوم قورۇلى، غانجۇغا بولاق ئەندالا قورۇ-
لى، زۇلۇنفۇر قورۇلى ، ئېبنۇردىن قورۇلى ، قارا ئۇجۇر قورۇ-
لى، ئارچىتىغا ممر قورۇلى، مۇلۇ قورۇلى، ساربولاق قورۇلى، سا-
جىرتىنىڭ قورۇلى چاغانئوسۇ قورۇلى ، ياماتۇ قورۇلى، ئوتتۇكسار
ئەندىلا قورۇلى ۋە شۋرتە قورۇلى. ⑮ بۇ قورۇللار ئۈچ خىل-
غا بۆلىنىدۇ : تارىختىن بۇيان ئورنى ئۆزگەرمەي مۇقىم بولغان-
لار دائىملىق قورۇل دېيىلىدۇ؛ قورۇل لەشكەرلىرى بەزىدە بىر
يەرگە ، بەزىدە ئۇ يەرگە يۆتكەلگەن ياكى كۆكلەم-كۈزەكلەرگە
يۆتكىلىپ تۇرغانلىرى كۆچمە قورۇل دېيىلىدۇ؛ قورۇلنىڭ ئورنى

ار لىكىن بەزىدە لەشكەر تۇرۇپ، بەزىدە لەشكەر تۇرمىغانلىرى ۋاقىتلىق
قورۇل دەپ ئاتىلىدۇ. ⑯ ھەر بىر قورۇلدا كۆپ بولغاندا
30 نەپەر، ئاز بولغاندا 8-9 نەپەر لەشكەر تۇرۇپ، ھەر ئايدا
بىر قېتىم ئالمىشىدۇ. چاقارلارنىڭ ئوگورداي، ئىلگىداي، زەڭ-
گىلىرى ھەر ئايدا ئۆزلىرىگە تەۋە قورۇلنى بىر قېتىم تەكشۈ-
رۈپ تۇرىدۇ . چاقار يېڭى لەشكەر بېشى ئامبىلى ھەر يىلى كۆك-
لەم ۋە كۈزەكتە قورۇللارنى بىر قېتىم تەكشۈرۈپ تۇرىدۇ.

قورۇلدا تۇرغان ئەمەلدار - لەشكەرلەرنىڭ ۋەزىپىسى :
بىرىنچىدىن، رۇسلارنىڭ چېگرىدىن تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىدىن مۇ-
داپىئە كۆرۈش، (قورۇل چېگرا بەلگىسى ئەمەس، ئومۇمەن
چېگرادىن مەلۇم يىراقلىقتا قۇرۇلغان) ؛ ئىككىنچىدىن ، قاچ-
قۇنلارنىڭ چەتكە قېچىشىنى توسۇش؛ ئۈچىنچىدىن، چارۋىچىلىق-
نى باشقۇرۇپ، ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئۆز ئارا پاسىلىدىن ئۆ-
تۈپ چارۋا بېقىشىنى توسۇش. بەزى قورۇللار ھۆكۈمەت ئالاقىلى-
رىنى يەتكۈزۈپ تارقىتىش، ئولپانلارنى يەتكۈزۈش قاتارلىق ۋە-
زىپىلەرنىمۇ ئۈستىگە ئالغان.

چاقار قوشۇنلىرى ئاساسەن ساداق، قىلىچ، نەيزە، ئومىل-
تىقى قاتارلىق قوراللار بىلەن قوراللانغان، يەنى 1937 دانە سا-
داق، 1837 دانە قىلىچ، 837 دانە نەيزە، 347 دانە ئو مىلتى-
قى قاتارلىق قوراللىرى بولغان. ⑰ چيەنلۇڭنىڭ 55 - يىلى
(مىلادى 1790- يىلى)دىن باشلاپ چاقارلار ئوقيالارنى ئۆزلىرى
ياسايدىغان بولدي.

چاقار قوشۇنلىرى چارلاش-مۇداپىئە ئىشلىرىنى قىلىشتىن باشقا دېھقانچىلىق ھەم چارۋىچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللاندى.

دېھقانچىلىق قىلغانلار بورتالا دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا ئولتۇراقلاشتى. دەريانىڭ شىمالىدا تۇرغانلار قاراسۇ بىلەن دېھقانچىلىق قىلدى، دەريانىڭ جەنۇبىدا تۇرغانلار دەريا سۈيى بىلەن دېھقانچىلىق قىلدى. تونجىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى، گۇاڭشۈنىڭ باشلىرى (1874 - يىلدىن 1882 - يىللىرىغا قەدەر) شىۋە يىڭنىڭ ئامبىلى قارماقا ھەربىي ئاشلىق زاكتوپ قىلىش ئۈچۈن بىر نەچچە يۈز شىۋە لەشكەرلىرىنى باشلاپ، چاقارلار تۇرغان جايغا كېلىپ قارار گاھ قۇرۇپ (دايىڭپەن، بۈگۈنكى بورتالا شەھىرى تۇرۇشلۇق ئورۇن)، بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلدى. چاقار لەشكەر-خەلقى بىلەن بىرلىكتە قارابۇقا ئۆستىڭى (بۈگۈنكى ئارىشاڭ تەۋەسىدىكى قاربۇقا ئۆستىڭى) ۋە شاڭگىنبۇقا ئۆستىڭى (بۈگۈنكى بورتالا بازاردىكى يارتوغان)نى قېزىپ پۈتتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى ياخشىلاپ، ئاشلىقتا ئۇدا بىر قانچە يىل مول ھوسۇل ئالدى. قارماقا ئاشلىق تېرىپ خىزمەت كۆرسىتىپ، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ كۆپ قېتىم مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى.

گۇاڭشۈنىڭ 4- يىلى (1878- يىلى) چىڭ خاندانلىقى قارماقانى شىۋە يىڭنىڭ ئامبىلى ۋە چاقار ⑱ يىڭىنىڭ مۇۋەققەت لەشكەر بېشى ئامباللىقىغا تەيىنلەندى. گۇاڭشۈنىڭ 7-يىلى (1881- يىلى) رەسمىي ۋەزىپىگە تەيىنلەندى. ئىلى جياڭجۈنى پادىشاھقا مەلۇمات يوللاپ چاقار يىڭى لەشكەر بېشى ئامبى-

لىغا تامغا ئويدۇرۇپ بەردى.

چيەنلۇڭنىڭ 25-يىلى (1760-يىلى)دىن باشلاپ ئىلىدا بىر قىسىم چارۋا مەيدانلار قۇرۇلدى. شىۋە، سولون، ئويرات ۋە چاقار يىڭلىرى چارۋا باقتى. بۇ چارۋىلار ھۆكۈمەت چارۋىسى بولۇپ كىرىمىنى پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت ئالاتتى. ھەر يىلى 4-5-ئاي كۆكلەم مەزگىلىدە ئىلى جياڭجۈنى چاقار قاتارلىق يىڭلارغا بېرىپ ھۆكۈمەت چارۋىسىنىڭ ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرەتتى. مال-چارۋىلارنىڭ ئەھۋالى ياخشى، چىقىم بەلگىلەنگەن سان ئىچىدە چەكلەنگەن بولسا، لەشكەر بېشى ئامبىلى ۋە چارۋا باققان لەشكەرلەر مۇكاپاتلىناتتى. چارۋىنىڭ ئەھۋالى ناچار، چىقىم كۆپ بولسا چارۋا باققان لەشكەرلەر جازالىناتتى. بۇنىڭدىن باشقا، شەخسى مالمۇ بار ئىدى. چىڭ ھۆكۈمىتى ھەر بىر ئائىلىگە 25 تۇياق قوي، 2-3 ئائىلىگە بىر تۇياق كالا تارقىتىپ بەرگەن ئىدى. چاقار لەشكەرلىرىنىڭ تۇرمۇشى ھۆكۈمەت بەرگەن ئاز-تولا تۇرمۇش ياردەم پۇلىدىن باشقا، ئاساسەن مۇشۇ شەخسى چارۋىلار ئارقىلىق قامدىلاتتى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا-چيەنلۇڭنىڭ 55-يىلى (1790-يىلى) چاقار يىڭىنىڭ قويى 54287 تۇياققا، كالىسى 3458 تۇياققا، مۈزىيى 808 تۇياققا، ئېتى 10613 تۇياققا، تۆگىسى 68 تۇياققا يەتكەن.⑲

شەخسى چارۋىمۇ پۈتۈنلەي شەخسكە تەۋەئەمەس ئىدى، ھەر يىلى ھۆكۈمەتكە مەلۇم مىقداردا چارۋا بېجى تاپشۇراتتى. يەنى، ھەر يىلى 10 تۇياق قويدىن ئۈچ تۆلىنى، 10 تۇياق كالىدىن ئىككى تۆلىنى ھۆكۈمەتكە باج ھېسابىدا تاپشۇراتتى. ھەر يىلى 4-5-

ئايلاردا كۆپلىگەن ياخشى ئاتلار بورتالادىن سىرتتىكى جايلارغا يۆتكەلگەنتى.

چاقار موڭغۇللىرى بورتالاغا كەلگەن دەسلەپكى 30-20-يىللىرى دۆلىتىمىزنىڭ راسا گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ، چاقارلار سىياسىي ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە ناھايىتى زور رونىق تاپتى. لېكىن، چيەنلۇڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ۋابا كېسەلى تارقىلىپ، مال-چارۋىلار كۆپلەپ قىرىلىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چىڭ ھۆكۈمىتى لەشكەر ۋە ئالۋاڭنى ھەدەپ توختىماي ئالغانلىقتىن، ئەزەلدىن قۇدرەتلىك ئاتىلىپ كەلگەن چاقار خوشۇنلىرىنى بىر مەزگىل خاراپچىلىق باستى. چيەنلۇڭنىڭ 59-يىلى (1794-يىلى) ئىلى جياڭجۈنى باۋنىڭنىڭ قايتا- ئىلتىماس قىلىشى بىلەن چىڭ ھۆكۈمىتى شەنشى دۆلەت غەزنىسىدىن 64800 سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ، چاقار قوشۇنلىرىغا ياردەم قىلدى.⑳

داۋگۇاڭنىڭ 17-يىلى (1833-يىلى) قىشتا چاقار يىگى قار ئاپىتىگە ئۇچراپ، 20 مىڭدىن ئارتۇق چارۋىسى ئۆلۈپ كەتتى. چىڭ ھۆكۈمىتى قۇتقۇزۇش تەدبىرى قوللىنىپ، ئىككىنچى يىلى تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك تۆل بېجىدىن 3143 تۇياق ئاتنى، 575 تۇياق كالىنى ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلققە تارقىتىپ بەرگەن بولسىمۇ، ھالىدىن كەتكەن چاقار چارۋىچىلىقىغا دەرمان بولمىدى. بۇ قېتىمقى قۇتقۇزۇش چىقىمىنىڭ پەقەت 10-20% گە توغرا كەلگەشكە ھېچنىمىگە دال بولمىدى.㉑

توڭجى، گۇاڭشۈ يىللىرى (1862-يىلىدىن 1908-يىلىغىچە) دۆلەت بارغانسېرى خاراپلاشتى. شىنجاڭدا ئۇرۇش كۆپىيىپ-

ۋەزىيەتتە داۋالغۇش بولدى. دەسلەپتە قوقانلىق ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلارغا بېسىپ كىردى. كېيىن چار روسىيە ئىلىنى ئىگەلىۋېلىپ بورتالا، جىڭ قاتارلىق جايلارغا دائىم پاراكەندىچىلىك سالدى. «نوپۇسنى تېزىملاش دەپتىرى»㉒ دىكى ئاھالىلەر سانىغا ئاساسەن، ئۆلۈپ كەتكەن ۋە يۆتكىلىپ كەتكەنلەرنىمۇ قوشۇپ ھېسابلاپ، قاقتى-سوقتى قىلىپ كۆپلەپ كۈمۈچ پۇل يۇندۇرۋالدى. «چاقار قاتارلىق يىگىلارنىڭ ئاشلىق، مال-چارۋىلىرى پۇلغا سۇندۇرۇلۇپ ئېلىۋېلىندى»㉓

ھۆكۈمەت ۋە شەخسى چارۋا ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چىڭ ھۆكۈمىتى دۆلەت غەزنىسىنى تولۇقلاش مەقسىتىدە ئالۋاڭ-سېلىقنى يەنىلا ۋەھشىلەرچە كۆپلەپ سالدى. تارىخىي كىتابلاردا خاتىرلىنىشىچە گۇاڭشۈنىڭ 31-يىلى (1905-يىلى) چاقار قوشۇنى ۋە خەلقىنىڭ تاپشۇرىدىغان تۆل قويلىرى بولمىغاچقا، قويلارنى نىسبەت بويىچە باھاغا سۇندۇرۇپ تاپشۇرغان.㉔ چاقارلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋەيران بولۇش گىرداۋىغا يەتكەن.

چاقارلارنىڭ يىگىلىق باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىمۇ ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچۇردى. گۇاڭشۈنىڭ 16-يىلى (1888-يىلى) چاقار يىگىنىڭ لەشكەر-ئەمەلدارلىرى 1300 چەمۇ قالىدى. ئايلىقىنى ئىقتىساد قىلىش ئۈچۈن چاقار يىگىنىڭ 16 سومۇلىدىن 4 ى قىسقارتىلدى. گۇاڭشۈنىڭ 21-يىلى (1895-يىلى) چاقار لەشكەرلىرىدىن 300 نەپىرى قىسقارتىلدى. پۈتۈن ئىلى بويىچە 1700 دىن ئارتۇق لەشكەر قىسقارتىلدى. ئىلى جياڭجۈنلى-

گەگە يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ماگۇاڭ ۋەزىپىگە ئولتارغاندىن كېيىن، ئىلى رايونى زوراۋان خوشنىلارغا تۇتاشقان، يەر مەيدانى كەڭ، چېگرا لىنىيىسى ئۇزۇن، بۇنداق ئەھۋالدا كۆپلەپ لەشكەر قىسقارتىلسا، چېگرا مۇداپىئە كۈچى ئاجىزلىشىپ، يۇرت ۋە ۋەتەننى قوغداشقا زىيان يېتىدۇ، دەپ قاراپ، چىڭ خاندانلىقىغا مەلۇم قىلىپ، گۇاڭشۈنىڭ 29-يىلى (1903-يىلى) ئەسلى قىسقارتىلغان لەشكەرلەر ئىچىدىن ياش ۋە قاۋۇللىرىنى تاللاپ يەنە لەشكەرلىككە ئالدى. چاقار يىگمۇ قايتىدىن 150 نەپەر لەشكەر ئالدى. بۇنىڭ بىلەن چاقار يىڭىنىڭ لەشكەرلىرى 1150 نەپەرگە يەتتى. ئۇلار يەنىلا كونا تۈزۈم بويىچە ھەر قايسى قورۇللارنى ساقلىدى.㉕ (بۇ ۋاقىتتا چېگرا پۈتۈنلەي ئۆزگەرگەن. بورتالا، ئارشاڭنىڭ غەربىي ۋە شىمالىدىكى كەڭ زېمىنلار ۋە قىسمەن چاقار قورۇللىرى 1881-يىلى «جۇڭگو-رۇسىيە كېلىشىمى» تۈزۈلگەندىن كېيىن چار رۇسىيىگە تەۋە بولۇپ كەتكەن)

گۇاڭشۈنىڭ 22-يىلى (1896-يىلى) چاقار يىڭىنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىدىن بورتالاغا يۆتكەلدى.㉖

مىنگونىڭ 3-يىلى (1914-يىلى) 1-ئاينىڭ 24-كۈنى چاقار يىڭىنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى، لەشكەر بېشى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، قارىمىغىدىكى ئوگۇرداي، ئىلىگداي، زەڭگە قاتارلىق ئەمەللەر پۈتۈنلەي بىكار قىلىندى.㉗

مىنگونىڭ 20-يىلى (1931-يىلى) چاقار يىگىدا ئاران 192 نەپەر ئەمەلدار-لەشكەر قالدى. بۇلار ئىچىدە لەشكەر بېشى بىر

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

نەپەر، قورۇل باشقۇرغۇچىسى ئىككى نەپەر، قورۇل باقاۋۇ [illegible] نەپەر، ئارخىپچى-تىلماش 12 نەپەر، پۈتۈكچى بىر نەپەر، خەتتات ئۈچ نەپەر، قوغدىغۇچى سەككىز نەپەر، قورۇل لەشكىرى 150 نەپەر㉘ بولۇپ، ئىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

مىنگونىڭ 27-يىلى (1938 يىلى) 2-ئاينىڭ 1-كۈنى چاقار يىگى بۇيرۇققا بىنائەن ئارشاڭ شۆبىسىگە ئۆزگەرتىلدى. ئاخىرقى لەشكەر بېشى بۇلغۇن ۋە مۇئاۋىن لەشكەر بېشى لىۋەنچىن ئارشاڭ شۆبىسىنىڭ باشلىقى ۋە مۇئاۋىن باشلىقى بولدى.㉙ سابىق چاقار يىڭىنىڭ ئوڭ-سول ئىككى قانىتى ئارشاڭ شۆبىسىنىڭ 1-ۋە 2-رايونىغا ئۆزگەرتىلدى. ھەربىر رايون سەككىز جاڭزىغا بۆلىندى.㉚ شۇنىڭ بىلەن چاقارلارنىڭ ھەربىي تۈزۈلمىسى پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يەرلىك مەمۇرىي ئىشتاتقا كىرگۈزۈلدى. ئەمەلدار-لەشكەرلەرنىڭ قوراللىرى ئايرىم-ئايرىم ھالدا مىنگونىڭ 31-، 32-، 33-يىللىرى يىغىۋېلىندى.

مىنگونىڭ 28-يىلى (1939-يىلى) 3-ئاينىڭ 24-كۈنى ئارشاڭ شۆبىسىنىڭ 2-رايونىدىكى (شويىڭپەن رايونى، سابىق چاقارلارنىڭ ئوڭ قانىتى) ھەر قايسى جاڭزا باشلىقلىرى بورتالاغا يېقىن ئولتۇراقلاشقانلىقلىرىنى سەۋەب قىلىپ كۆرسىتىپ، بۇ رايوننى بورتالا ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى. ئىلى ۋالىيى مەھكىمىسىنىڭ قوللىشى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقى ئارقىلىق، ئارشاڭ شۆبىسىنىڭ 2-رايونى بورتالا ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈلدى.㉛

چاقارلارنىڭ نوپۇسى: چيەنلۇڭنىڭ 32-يىلى (1767-يىلى) 7417 كىشى بولۇپ، جياچىڭ يىللىرى (1796-يىلىدىن 1820-يىلىغا قەدەر) كۆپىيىپ 11700 نەچچە كىشىگە يەتتى. [32] مىنگونىڭ 1-يىلى (1912-يىلى) 300 نەچچە ئائىلىلىك چاقارلار ئۆلەلاۋۇرنىڭ قوماندانلىقىدا كۆكتاۋدىن ئېشىپ رۇسىيە چېگرىسى ئارقىلىق تاشقى موڭغۇلغا كۆچۈپ كەتتى. مىنگونىڭ 19-يىلى (1930 يىلى) چاقار سول قانىتىنىڭ نوپۇسى 4500 نەچچە كىشى، ئوڭ قانىتىنىڭ نوپۇسى 3200 نەچچە كىشى بولۇپ، جەمئىي 8000 كىشىگە يەتمىگەن. [33] مىنگونىڭ 33-يىلى (1944-يىلى) نوپۇسى كۆپىيىپ، 8104 كىشىگە يەتتى. 1949-يىلى ئازىيىپ، 7187 كىشىگە چۈشۈپ قالدى. بۇلار ئاساسەن ئارىشاڭ، بورتالادا ئولتۇراقلاشقان. 1985-يىلى يىل ئاخىرىدا ئارىشاڭ، بورتالادىكى موڭغۇللار نوپۇسى 17614 كىشىگە يەتكەن. بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى چاقار موڭغۇللىرىنىڭ ئەۋلادلىرى.

قوشۇمچە:

تارىختا ئۆتكەن چاقار يىڭى لەشكەر بېشى ئامباللىرى

ئودەي: چيەنلۇڭنىڭ 28-يىلى (1763-يىلى) ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ، 30-يىلى (1765-يىلى) يۆتكەلدى.

لېك: چيەنلۇڭنىڭ 30-يىلى (1765-يىلى) 5-ئايدا ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ، 34-يىلى (1769-يىلى) يۆتكەلدى.

ناۋاڭ: چيەنلۇڭنىڭ 34-يىلى (1769-يىلى) 6-ئايدا ئۇگۇردايلىقتىن ئۆستۈرۈلۈپ ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ، 51-يىلى (1786-يىلى) يۆتكەلدى.

نايەن: چيەنلۇڭنىڭ 52-يىلى (1737-يىلى) ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ، 55-يىلى (1790-يىلى) يۆتكەلدى.

نايەن: چيەنلۇڭنىڭ 55-يىلى (1790-يىلى) ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ، شۇ يىلى 11-ئايدا يۆتكەلدى.

دېمىگا: چيەنلۇڭنىڭ 55-يىلى (1790-يىلى) 11-ئايدا ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ، 59-يىلى (1794-يىلى) كېسەل بىلەن قازا تاپتى.

جۇرخاگا: چيەنلۇڭنىڭ 59-يىلى (1794-يىلى) 7-ئايدا ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن، جياچىڭنىڭ 5-يىلى (1800-يىلى) يۆتكەلدى.

سۇڭجۇن: جياچىڭنىڭ 5-يىلى (1800-يىلى) 8-ئايدا ۋەزىپىگە ئولتۇرغان، 7-يىلى (1802-يىلى) 2-ئايدا ئىلى جياڭجۇنلىكىگە تەيىنلىنىپ يۆتكەلدى.

تويىنتاي: جياچىڭنىڭ 7-يىلى (1802-يىلى) 6-ئايدا ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن، 11-يىلى (1806-يىلى) 7-ئايدا يۆتكەلدى.

سېرگەن: جياچىڭنىڭ 11-يىلى (1806-يىلى) 7-ئايدا ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ، (1809-يىلى) 10-ئايدا بېيجىڭگە يۆتكىلىپ كەتتى.

جۇجاپ: جياچىڭنىڭ 14-يىلى (1809-يىلى) 10-ئايدا ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن، قاچان يۆتكەلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

ئولۇگا: ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، تۇڭجىنىڭ 3-يىلى 5-ئايدا (1864-يىلى 6-ئاينىڭ 6-كۈنى) يۆتكەلدى.

مۇكدېڭا: تۇڭجىنىڭ 3-يىلى 6-ئايدا (1864-يىلى 7-ئاينىڭ 12-كۈنى) ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن، يۆتكەلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

شىلىڭا: تۇڭجىنىڭ 3-يىلى 12-ئايدا (1865-يىلى 1-ئاينىڭ

24-كۈنى) ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن، يۆتكەلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

قارماقا: گۇاڭشۈنىڭ 4-يىلى 1-ئاينىڭ 15-كۈنى (1878-يىلى 2-ئاينىڭ 16-كۈنى) شەۋە يېڭى ئامبال ئەمەلدىن چاقار يېڭى مۇۋەققەت لەشكەر بېشى ئامبال ئەمەلگە تەيىنلەندى. گۇاڭشۈنىڭ 7-يىلى (1881-يىلى) 3-ئايدا رەسمىي تەيىنلىنىپ، 8-يىلى 8-ئايدا (1882-يىلى 10-ئايدا) زىيانكەشلىككە ئۇچراپ قازا تاپتى.

شۇاڭچۈەن: گۇاڭشۈنىڭ 13-يىلى 2-ئاينىڭ 9-كۈنى (1887-يىلى 3-ئاينىڭ 3-كۈنى) ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن. يۆتكەلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

خېنمىڭ: گۇاڭشۈنىڭ 14-يىلى 8-ئاينىڭ 28-كۈنى (1888-يىلى 10-ئاينىڭ 3-كۈنى) ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن، يۆتكەلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

چۈنمەن: گۇاڭشۈنىڭ 19-يىلى 2-ئاينىڭ 8-كۈنى (1893-يىلى 3-ئاينىڭ 25-كۈنى) ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن. يۆتكەلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

دىڭجىنباۋ: ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. گۇاڭشۈنىڭ 20-يىلى 10-ئاينىڭ 15-كۈنى (1894-يىلى 11-ئاينىڭ 12-كۈنى) يۆتكەلدى.

ئىڭشياڭ: گۇاڭشۈنىڭ 23-يىلى 10-ئاينىڭ 8-كۈنى (1897-يىلى 11-ئاينىڭ 2-كۈنى) ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ، 32-يىلى 3-ئاينىڭ 26-كۈنى (1906-يىلى 4-ئاينىڭ 20-كۈنى) كېسەل بىلەن قازا بولدى.

جۇنچاڭ: گۇاڭشۈنىڭ 32-يىلى 4-ئاينىڭ 19-كۈنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

(1906-يىلى 6-ئاينىڭ 10-كۈنى) ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ، 33-يىلى 11-ئايدا (1908-يىلى 1-ئاينىڭ 3-كۈنى) ۋەزىپىدىن بوشىتىلدى.

بوگۇي: گۇاڭشۈنىڭ 33-يىلى 11-ئاينىڭ 30-كۈنى (1908-يىلى 1-ئاينىڭ 3-كۈنى) ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن، يۆتكەلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

كۇندۇر؟

فىڭگىتاي: لەشكەربېشى، مىنگونىڭ 19-يىلى (1930-يىلى 12-ئايدا) ۋەزىپىدە تۇرغان. قاچان تەيىنلەنگەنلىكى ۋە يۆتكەلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

لىيۇلىن: مۇئاۋىن لەشكەر بېشى ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. مىنگونىڭ 24-يىلى (1935-يىلى) پەرمانغا خىلاپلىق قىلغانلىقتىن قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىنىپ ۋەزىپىدىن بوشىتىلغان.

بولغۇن: ئەڭ ئاخىرقى لەشكەر بېشى، ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. مىنگونىڭ 27-يىلى (1938-يىلى) 1-ئايدا ئاردىشاڭ شۆبىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى.

لىۋەنچىڭ: ئەڭ ئاخىرقى مۇئاۋىن لەشكەر بېشى، ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، مىنگونىڭ 27-يىلى (1938-يىلى) 1-ئايدا ئاردىشاڭ شۆبىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى.

ئىزاھات:

① 1934-يىلى نەشر قىلىنغان «يېڭى ئاسىيا» نىڭ 8-تومى.

② «چىڭ سۇلالىسى تارىخنامىسى» 372-جىلت، 8478-بەت.

③«چىڭ سۇلالىسى تارىخى»، 81- جىلت، 2479- بەت.
④«بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى»
⑤«چىڭ شىزۇ ھەققىدە چىن خاتىرە»، 145- جىلت، 10- بەت.
⑥«چىڭشى ھەققىدە چىن خاتىرە»، 24- جىلت، 10- بەت.
⑦جاۋ لەن: «شاۋتىڭ ھەققىدە خاتىرە»، 3- جىلت.
⑧«چىڭ گاۋزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرە»، 601 جىلت، 26- بە
⑨ يۇقىرىدىكى كىتاب، 663- جىلت، 5- بەت.
⑩يۇقىرىدىكى كىتاب، 677- جىلت، 17- بەت.

بۇنىڭدىن باشقا سۈڭجۈننىڭ «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە چ شەنچە» دېگەن كىتابىنىڭ 5- جىلتىدە «چيەنلۇڭنىڭ 29- يىلى جاڭ • جياڭجۈننىڭ سىرتىدىن 1837 نەپەر چاقار يۆتكىلىپ كەلگەن»دە خاتىرىلەنگەن.

⑪يۇڭ باۋ: «ئىلىدىكى ۋەقەلەر ھەققىدە»
⑫سۈڭ جۈن: «غەربىي چېگرىنى باشقۇرۇش ھەققىدە قىسقىچە بايان»، 4- جىلت.
⑬يۈەن داخۇا، ۋاڭ شۇدەن: «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكى سى»، 500- جىلت.
⑭يۇڭ باۋ: «ئىلىدىكى ۋەقەلەر ھەققىدە»

سۈڭ جۈن: «غەربىي چېگرىنى باشقۇرۇش ھەققىدە قىسقىچە بايان 4- جىلت.

⑮ سۈڭ جۈن: «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە»
⑯يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.

⑰سۈڭ جۈن: «غەربىي چېگرىنى باشقۇرۇش ھەققىدە قىسقىچە بايان»، 6- جىلت.
⑱«چىڭ دېزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرە»، 65- جىلت، 11- بەت.
⑲يۈەن باۋ: «ئىلىدىكى ۋەقەلەر ھەققىدە».
⑳«چىڭ گاۋزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرە»، 1444- جىلت، 90- بەت.
㉑«چىڭ شۈەنزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرە»، 312- جىلت، 19- بەت.
㉒«چېگرا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش جەريانلىرى»، 86- جىلت، 38- بەت.
㉓يۇقىرىدىكى كىتابنىڭ 89- جىلت، 22- بەت.
㉔«چىڭ دېزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرە»، 551- جىلت، 10- بەت.
㉕«ئىلى جياڭجۈنى ماليالڭ، گۇاڭفۇلارنىڭ پادىشاھقا يوللىغان مەكتۇبى».
㉖«چىن دېزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرە»، 385- جىلت، 1- بۆلۈم، 19- بەت.
㉗ «بوگۇزەي كىتابخانا خاتىرىلىرى» 3- قىسىم، 1- بۆلۈم، 19- بەت.
㉘«شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ 20- يىللىق دۆلەت چىقىم ھېساۋاتى»
㉙«ئىلى ۋالى مەھكىمىسى» ئارخىپىنىڭ 108 جىلت، 5-3- بېتى
㉚يۇقىرىدىكى ئارخىپ، 160- جىلت، 41-47 بەت.
㉛يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.
㉜سۈڭ جۈن: «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە»، 4- جىلت.
㉝«شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئاخباراتى»، 71-68- بەت.

يات ئەللەردە يۈرگەننى سىغىندۇرار ئانا يەر

تورغاۋۇتلارنىڭ جۇڭغا كېلىپ ئورۇنلىشىشى

خۇبۇشىڭ

مىلادى 1771- يىلى (چيەنلوڭنىڭ 36- يىلى) 1- ئاينىڭ 5- كۈنى ۋولگا دەرياسى بويىدىكى يايلاقتا تارىختا كەم ئۇچرايدىغان قەبىلە- مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش ۋەقەسى يۈز بەردى. 170 مىڭغا يېقىن كىشى ۋولگا دەرياسى بويىدىن قوزغىلىپ، يىراقتىكى جۇڭگوغا قاراپ ھەيۋەت بىلەن يولغا چىقتى. مانا بۇ غەربتە قالماق دەپ ئاتالغان، جۇڭگودا تورغاۋۇت دەپ ئاتىلىـ دىغان خەلقنىڭ دۇنياغا مەشھۇر شەرققە قايتىش ۋەقەسىدۇر. بۇ لار ئىچىدىكى بىرقىسىم كىشىلەر كېيىن شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى جىڭ ناھىيىسى تەۋەسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

تورغاۋۇتلار ئەسلىدە ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، جۇڭغار، دوربۇت، خوشۇت قەبىلىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ چوڭ قەبىلە دەپ ئاتىلاتتى. ئويراتلار يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە "ئويرا" دەپ، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە "ۋالا" دەپ ئاتىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ "ئويرات" دەپ ئاتالغان.

تەخمىنەن مىلادى 16- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئويرات موڭغۇللىرى تۆت چوڭ قەبىلىگە بۆلۈنۈپ، تۆت قەبىلىدىن تەركىب

تاپقان قەبىلە ئىتتىپاقىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى. ئۇلار تۆت قەبىلىنىڭ سويۇرغال قىلىنغان يېرى ۋە قەبىلە باشلىقلىرى ئايرىم بولۇپ، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي، ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي، بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىندا چارۋىچىلىق قىلاتتى، تورغاۋۇتلار يار (بۈگۈنكى چۆچەك) رايونلىرىدا چارۋىچىلىق قىلاتتى. ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلىرى غەربتىكى ئېرتىش دەرياسى ئوتتۇرا ئېقىمىنىڭ ئىككى قىرغىقىچە باراتتى.

17- ئەسىرنىڭ 20- يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا ئويرات تۆت قەبىلىسى تۆرىلىك تالاشتى، جۇڭغار تەيجىسى باتۇرخۇن "كۈچىگە تايىنىپ، ئويراتلارنى بوزەك قىلىپ،" ① تورغاۋۇت قەبىلىسىنى ئۆزىگە قوشۇۋالماقچى بولدى. تورغاۋۇتلارنىڭ باشلىقى خو ئورلۇك "جۇڭغار يەرلىك بەگلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تالاش- تارتىشقا نارازى بولدى" ② جۇڭغارلارغا بوي سۇنۇشنى تېخىمۇ خالىمىدى. 1628- يىلى (مىڭ سۇلالىسى جۇڭجېننىڭ 1- يىلى) ھەر قايسى قەبىلىلەرگە ئۇقتۇرۇش قىلىپ، ئىككىنچى يىلى ئايرىلىپ چىقىپ كەتمەكچى" ③ بولدى. تورغاۋۇتلارنىڭ بۇجايىدىن ئايرىلىشىدىكى يەنە بىر سەۋەپ، ئۇلارغا چاررۇسىيىدىن تەھدىت يەتتى. ئەينى چاغدا چاررۇسىيىنىڭ كۈچى سىبىرىيىگىچە كېڭىيىپ، تورغاۋۇت قاتارلىق ئويرات موڭغۇللىرى بىلەن ئۇچرىشىشقا باشلىدى. چاررۇسىيە ئويرات موڭغۇل قەبىلىلىرىنى ۋە چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونلىرىنى يۇتىۋېلىش، ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي زېمىنلىرىنى ئىگىلىۋېلىش مەقسىتىدە، بىرقاتار قوراللىق تاجاۋۇزچىلىق قى-

لىش ۋەسىياسىي جەھەتتىن تەھدىت سېلىش ۋاسىتىلىرىنى قوللاندى . 1607- يىلى (مىڭ سۇلالىسى ۋەنلىنىڭ 35- يىلى)نىڭ باشلىرىدا تارادا تۇرۇشلۇق گېنېرال گاگالىن چارروسىيە پادىشاھىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، بىر «دىپلوماتىك ۋەكىللەر ئۆمىكى» ئەۋەتىپ، تاراغا يېقىن جايدا ئولتۇراقلاشقان ئويرات قەبىلىلىرىگە «روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈش ھەققىدە تەكلىپ بەرگەن، ④ شۇ يىلى و-ئايدا گاگالىن «روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتىمدى» دەپ تورغاۋۇتلارنىڭ ئېرتىش دەرياسى بويلىرىدا چارۋىچىلىق قىلىشنى مەنئىي قىلىپ، خوئۇرلۇققا تەھدىت سالدى.⑤ 1609-يىلى (مىڭ سۇلالىسى ۋەنلىنىڭ 37- يىلى) چارروسىيىنىڭ تارادىكى يەرلىك دائىرىلىرى يەنە ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ئويرات قەبىلە باشلىقلىرىدىن «چارپادىشاھقا سادىق بولۇشقا قەسەم بېرىش، مۇناسىپ كېلىشىم ئىمزالاش» نى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭغا ھەرقايسى قەبىلە باشلىقلىرى بىردەك قارشى تۇردى.⑥ تورغاۋۇت قەبىلىسى گەرچە روسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا تاقابىل تۇرالىغان بولسىمۇ، بىرتەرەپتىن جۇڭغارلار بىلەن بولغان توقۇنۇشىدىن خالى بولۇش، يەنەبىر تەرەپتىن چارروسىيىنىڭ داۋاملىق پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، 1616-يىلى (مىڭ سۇلالىسى ۋەنلىنىڭ 44-يىلى) ئوپچۆرىسىدە ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىن ئۆتۈپ، غەربىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ كۆچتى. تورغاۋۇتلار غەربكە كۆچۈش سەپىرى ئۈستىدە ئالدىنى توسقان نوغايلارنى مەغلۇپ قىلىپ، قازاق ئوتلاقلىرىدىن ئۆلار دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئىلگىرى ئاخىرى بولۇپ 10 نەچچە يىلدىن

كېيىن 1630- يىلى (مىڭ سۇلالىسى چۇڭجېننىڭ 3- يىلى) ئەتراپىدا چارروسىيەتېخى كونترول قىلمىغان، ئاھالىسى شالاڭ ئېجىل دەرياسى (ۋولگا دەرياسى) نىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا يېتىپ باردى.

تورغاۋۇتلار ۋولگا دەرياسىنىڭ بويىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، بۇ يەرنى كۆڭۈلدىكىدەك ئوتلاقكەن دەپ يەرلىشىپ قالدى. خوئۇرلۇك ئوردا گاھنى ۋولگا دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىمى ئاقتۆبە دەرياسى بويىغا قۇردى. لېكىن چارروسىيە ھۆكۈمىتى بۇنىڭ بىلەن تورغاۋۇتلارنى يۇتىۋېلىش ھەرىكەتلىرىنى توختاتمىدى. چار روسىيە بىر تەرەپتىن ۋولگا دەرياسى ۋە دون دەرياسى بويلىرىغا قاراپ كېڭەيمىچىلىك قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن تورغاۋۇتلار بىلەن جۇڭغارلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، 1642- يىلى (مىڭ سۇلالىسى چۇڭجېننىڭ 15- يىلى) جۇڭغارلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، باتۇر خۇنتەيجىنى چارروسىيە قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە تورغاۋۇتلارغا ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى. لېكىن باتۇر خۇنتەيجى بۇنى رەت قىلدى. تورغاۋۇتلار ۋە ئۇلارنىڭ باشلىقى خوئۇرلۇك تاجاۋۇزچىلارنىڭ تەھدىتىدىن قورقمىدى ھەم «روسىيىگە تەۋە بولۇش قەسىمىنى بەرمىدى.»⑦ بەلكى، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن باتۇرلارچە كۈرەش قىلدى. روسىيىگە يېقىن كاسپىي دېڭىز بويىدىكى مۇھىم بازار ئاستىراخانگە ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىدا خوئۇرلۇك باتۇرلارچە قۇربان بولدى.

خوئۇرلۇك جەڭدە قازا بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭ ئوغ-

لى سوكور دەيچەن دادىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ تورغاۋۇتلارنىڭ باشلىقى بولغاندىن كېيىنمۇ چارروسىيىنىڭ بېسىمىغا تېز پۈكمەي، چار روسىيىگە باشتىن-ئاخىرى «دۈشمەنلىك قاراشتا بولدى.» (8) ھەم «بىز مەڭگۈ ھېچكىمنىڭ قۇلى بولمايمىز» دەپ ئاشكارە جاكارلىدى. (9) 1646- يىلى (چىڭ سۇلالىسى شۇنجىنىڭ 3- يىلى) سوكور دەيچەن شىزاڭغا دالاي لامىنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئۇنىڭدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. سوكور دەيچەن شىزاڭغا كەتكەن مەزگىلدە ئاز ساندىكى بەگ-تۆرىلەر چارروسىيىنىڭ قايمۇقتۇرۇشى بىلەن سوكور دەيچەننىڭ نامىنى سېتىپ چار روسىيە ھۆكۈمىتىدىن پاناھلىق تەلەپ قىلغان. سوكور دەيچەن شىزاڭدىن قايتىپ كېلىپلا بۇنى كەسكىن رەت قىلدى، ھەم 1655-يىلى (چىڭ سۇلالىسى شۇنجىنىڭ 12- يىلى) ۋەتەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، چىڭ ھۆكۈمىتىگە مەكتۇپ سۇنۇپ ۋە ئولپان تەقدىم قىلىپ (10) تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «مەلۇمات ۋە ئولپاننى ئۈزۈلدۈرمەي يوللاپ تۇردى.»

چارروسىيە قورال كۈچى ۋە ئالداش ۋاسىتىلىرىنى ئىشقا سېلىپ تورغاۋۇتلارنى باش ئەگدۈرۈش مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرالمىغاندىن كېيىن، دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىش چارىسىنى ئىشقا سېلىپ، تورغاۋۇتلارنى كونترول قىلماقچى بولدى. چار روسىيە ھۆكۈمىتى لاما دىنىغا (سېرىق دىن) ئېتىقاد قىلىدىغان تورغاۋۇتلارنى پىراۋوسلاۋىيە دىنى (كاتولىك دىنىنىڭ بىر مەزھىپى)گە ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلىدى. بۇ، تورغاۋۇتلارنىڭ قەتئىي قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

18- ئەسىرنىڭ باشلىرى، چار روسىيە ھەدەپ [illegible] لىك قىلىپ، شۋېتسارىيە ۋە تۈركىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى. ئۇرۇش ئۆز ئەلىدىكى خەلققە قارىتا ئىقتىسادىي زۇلۇم ۋە ھەربىي سېلىقنى ئېغىرلاشتۇرۇپلا قالماي، تورغاۋۇتلارغىمۇ بالا-قازا ئېلىپ كەلدى. زور تۈركۈمدىكى تورغاۋۇتلار لەشكەرلىككە ئېلىنىپ، چارروسىيىنىڭ سىرتقا قارىتا قىلغان كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشىدا بىكارغا جېنىدىن ئايرىلدى. بۇنىڭ بىلەن تورغاۋۇتلارنىڭ ئەمەلىي كۈچى ئېغىر ھالدا ئاجىزلاشتى. شۇ چاغدا غالداندانغا ۋارىسلىق قىلغان جۇڭغار خانى چېۋان ئارىپتەننىڭ ئاسىيلىق قىلىپ، ئۇرۇش ئوتىنى يەنە تۇتاشتۇرۇپ، ئىلى رايونلىرىدا تەپرىقىچىلىقنى يولغا قويدى ھەم تورغاۋۇت خانى (تورغاۋۇتلارنىڭ باشلىقى ئايۇكى خان دەپ ئاتالغان ئىدى) ئايۇكى ئاتا-بالا ئوتتۇرىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، ئايۇكىنىڭ ئوغلى سەنزاپنىڭ قارمىقىدىكى 15 مىڭدىن ئارتۇق ئائىلىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، تورغاۋۇتلار بىلەن جۇڭغارلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى يەنىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈپ، تورغاۋۇتلار بىلەن چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىدى.

1712- يىلى (كاڭشىنىڭ 51- يىلى) ئايۇكى خان سامىتون قاتارلىقلارنى چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇلار سىبىرىيە يولى بىلەن ئىككى يىلدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ، بېيجىڭغا كېلىپ، كاڭشى پادىشاھىغا مەكتۇپ بىلەن ئولپان تەقدىم قىلدى. تورغاۋۇتلارنىڭ ۋەتەنگە بولغان سەممىي-ساداقەتمەنلىكى كاڭشى پادىشاھنى قاتتىق تەسىرلەندۈردى. شۇ يىلى چىڭ ھۆ-

كۈمىتى ئوردا پەرمانچىسى تۇلىچىننى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باش-
لاپ، ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى مۇساپىر ۋەتەنپەرزەنتلىرىدىن هال سوراشقا ئەۋەتتى.

1712- يىلى 6- ئاينىڭ 23- كۈنى (كاڭشىنىڭ 51- يىلى 5- ئاينىڭ 20- كۈنى) تۇلىچىن قاتارلىق كىشىلەر بېيجىڭدىن يولغا چىقىپ، جاڭجياكۇدىن ئۆتۈپ، شەرققە ئېگىپ چاقار موڭغۇللىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، قالقا موڭغۇللىرى، سوكبەشىن (شوشىنسكى) ئارقىلىق سىبىرىيىگە كىردى. رۇسىيە هۆكۈمىتى هەرتەرەپلەپ توسقۇنلۇق قىلغانلىقتىن تۇلىچىنلار 1713- يىلى 12- ئاينىڭ 8- كۈنى ئاران ۋولگا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى قازان شەھىرىگە يېتىپ باردى. ئايۇكى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ هەر قايسى قەبىلىلەرگە كىگىز ئۆي-چېدىرلارنى تەييارلاپ، ياخشى تەييارلىق كۆرۈپ، ۋەتەندىن كەلگەن ئەلچىلەر ئۆمىكىنى كۈتۈۋېلىش هەققىدە پەرمان چۈشۈردى.

1714- يىلى 4- ئاينىڭ 12- كۈنى تۇلىچىن قاتارلىق كىشىلەر ئايۇكى ئولتۇرغان مانۇخا ئەتراپىدا تەنتەنىلىك كۈتۈۋېلىندى. تۇلىچىن ئايۇكىغا پادىشاه كاڭشىنىڭ پەرمانىنى ئوقۇپ بەردى هەم پادىشاه كاڭشىنىڭ سالىمىنى يەتكۈزدى. ئايۇكى ۋەتەننىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرىنى تەپسىلىي سوراپ، مانجۇ د موڭغۇللارنىڭ ئۆرۈپى بىر، ھەممىمىز بىر ۋەتەننىڭ پەرزەنتلىرى، "كىيىم-كېچەكلىرىمىز جۇڭگولۇقلارنىڭكىگە ئوخشاش، رۇسلار بولسا كىيىم - كېچەك ۋە تىلى باشقىچە بولغان بىر ئەل، ئۇنى جۇڭگوغا سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ" دېگەن. (11)

1756- يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 21- يىلى) تورغاۋۇت خانى دوڭخۇ باراش (ئايۇكىنىڭ نەۋرىسى) چۇجاپ قاتارلىق ئەلچىلەرنى بېيجىڭغا ئەۋەتتى. ئۇلار رۇسىيە ئارقىلىق ئۈچ يىل مېڭىپ مەكتۇپ بىلەن ئولپاننى بېيجىڭغا يەتكۈزدى. پادىشاه چيەنلۇڭ ئۇلارنى قىزغىن كۈتۈۋالدى. چۇجاپ تورغاۋۇت خانى نامىدا پادىشاه چيەنلۇڭغا تەقدىم قىلغان ئوقيا ئوقدانى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر جۇڭگو تارىخ مۇزېخانىسىدا ساقلانماقتا. دوڭخۇ باراش 1761- يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 26- يىلى) قازا تېپىپ، ئەندىلا 17- ياشقا كىرگەن ئۇ باش دادىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. بۇ چاغ رۇسىيە ئايال پادىشاھى يېكاتېرىنا II هۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر بولۇپ، ئۇ پېتر I دىن بۇيانقى تاجاۋۇزچىلىق، كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىگە تولۇق ۋارىسلىق قىلغان ئىدى. چارروسىيە ئىستامبۇل ۋە قارا دېڭىز بوغۇزىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن 1768- يىلدىن 1769- يىلغا قەدەر (چيەنلۇڭنىڭ 33- يىلدىن 34- يىلغىچە) تۈركىيىگە قارشى يەنە بىر قېتىم زور كۆلەملىك ئۇرۇش قوزغىدى. چارروسىيە تورغاۋۇتلاردىن كۆپ قېتىم لەشكەر ئېلىپ ئۇلاردىن 70 - 80 مىڭ كىشىنى جەڭگە ئۈچراتتى. «بۇ نۆۋەت يەنە تورغاۋۇتلاردىن 16 ياشتىن يۇقىرىلارنىڭ ھەممىسىنى لەشكەرلىككە مەجبۇرلاپ، جەڭگە ئاتلىنىشقا پەرمان چۈشۈردى»، «بۇنى ئاڭلىغان ھەممە ئائىلە پەرياد ئۇرۇپ، ۋەسۋەسىدە قالدى» (12) مىللەت ۋە ئۇرۇقنى قۇرۇتىدىغان بۇ بالايى ئاپەت تورغاۋۇتلارنىڭ بېشىغا چۈشۈپ كىشىلەر ساراسىمىگە پاتقان بۇ ھايات - ماماتلىق جىددىي پەيت-

www.uyghurkitap.com

تە ئۇ باش تېخىمۇ غەمگە پېتىپ ئىچى ئۆرتەندى، مانا بۇ ۋاقىتتا ۋەتەنگە بولغان سېغىنىش ۋە كۈچلۈك ۋەتەنگە قايتىش ئارزۇسى ھەر بىر تورغاۋۇتنىڭ قەلبىدە يەنىمۇ ئۇلغايدى.

ئۇ باش تورغاۋۇتلارنىڭ ۋەتەنگە قايتىش ماھىللىقىنى كۆرۈپ، ئەمدى پەيت يېتىپ كەلدى، دەپ قارىدى. ئەمما چاررۇسىيە ھۆكۈمىتىگە تورغاۋۇتلارنىڭ مۇددىئاسىنى بىلدۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن، ئۇ باش ئۆزى بىۋاستە قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، تۈركىيەگە ئۇرۇشقا باردى. 1770 - يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 35 - يىلى) ئۇ باش تۈركىيە ئۇرۇش مەيدانىدىن قايتىپ كېلىپلا دەرھال ھەر قايسى قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ مەخپىي يىغىنىنى ئېچىپ، ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ چوڭ-كىچىك كاتىۋاشلىرىغا ئۇقتۇرۇش قىلىپ، ۋولگا دەرياسىدا مۇز قاتقاندىن كېيىن، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، سول قىرغاقتىكى 10نەچچە مىڭ ئائىلىنى بىرگە ئېلىپ ۋەتەنگە قايتىشنى پىلانلىدى. لېكىن، شۇ يىلى ھاۋا ئىسسىق بولغانلىقتىن، دەريانىڭ مۇز توڭۇش ۋاقتى كېچىكىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سىر ئاشكارىلىنىپ قالغاچقا، ئۇ باش كۈتۈپ تۇرالماي مۇددەتتىن بۇرۇن ھەرىكەتلەندى. شۇنىڭ بىلەن ۋولگا دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدا ئولتۇراقلاشقان 10 نەچچە مىڭ ئائىلىلىك تورغاۋۇتلار ۋەتەنگە قايتىش ئارزۇسىغا يېتەلمىدى.

1771-يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 36-يىلى) 1-ئاينىڭ 4-كۈنى ئۇباشخان ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى بارلىق تورغاۋۇت جامائىتىنى يىغىپ: رۇسىيە ئايال پادىشاھىنىڭ ئوغلۇمنى كۆ-

رۈگە پېتىرگىراتقا ئاپىرىپ قويۇش ھەم تورغاۋۇتلاردىن ئاتلىق لەشكەر ئېلىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى، بىزدە باشقا چىقىش يولى قالمىدى، پەقەت، قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىپ چاررۇسىيىدىن قۇتۇلۇشىمىز كېرەك، دەپ چاقىرىق قىلدى. يوقۇرى تەبىقە باشلىقى سېبېك دورجى ئۇنىڭ سۆزىنى ياقلاپ، چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى بىزنىڭ دىنىمىزنى خارلىدى، بىزنى ئۆزلىرىنىڭ قۇلى قىلماقچى بولىۋاتىدۇ، بىز ئۇلارغا قارشى تۇرۇپ، رۇسىيىدىن قۇتۇلمايدىغان بولساق، ئۇزاق ئۆتمەي «قۇل بولغان مىللەت» بولۇپ قالىمىز» دېدى. ⑬ ئۇلارنىڭ سۆزلىرى تورغاۋۇت قوشۇنى ۋە خەلقىنىڭ چاررۇسىيىگە بولغان قاتتىق ئۆچمەنلىكىنى قوزغىدى. «بارلىق قەبىلىلەر بىر ئېغىزدىن: بىزنىڭ پۇشتىمىز مەڭگۈ قۇل بولمايدۇ. قوياش چىققان جايغا بارىمىز، دېگەن شۇئارلارنى ياڭراتتى.» ⑭

7171-يىلى 1-ئاينىڭ 5-كۈنى 27 ياشلىق ئۇباشخان تورغاۋۇت قەبىلىسىنىڭ 33 مىڭ نەچچە يۈز ئائىلىسى، 170 مىڭغا يېقىن ئاھالىسىنى باشلاپ، بىر يېرىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت تۇرغان ۋولگا دەرياسى بويىدىكى ئوتلاقلار بىلەن خوشلىشىپ، ئون مىڭ لىلىق ۋەتەنگە قايتىش سەپىرىنى باشلىدى. چوڭ قوشۇن يولغا چىققاندىن كېيىن، 10 مىڭچە قاۋۇل لەشكەرلەر ئارقىدا قىلىپ سەپەرنىڭ قويرۇقىنى ئۈزدى. ئېلىپ ماڭالمىغان نەرسە - كېرەكلەرنى پۈتۈنلەي كۆيدۈرۈۋەتتى. ئۇباش ئۆزى ئولتۇرغان ياغاچتىن ياسالغان ئورداگاھىنى ئۆز قولى بىلەن كۆيدۈرۈۋەتتى.

تورغاۋۇتلارنىڭ شەرققە قايتقان خەۋىرى رۇسىيە خا
سارىيىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئايال پادىشاھ يېكاتېرىنا ئى
تايىن غەزەپلىنىپ، ۋەزىر-ۋۇزرالىرىنى كېرەككە كەلمەيدىغا
ئىقتىدارسىزلار، دەپ ئاغزىنى بۇزۇپ تىللىغان ھەم قورشاپ تۇ
سۇش ئۈچۈن زور تۈركۈمدىكى كازاك لەشكەرلىرىنى چىقارغا
ئۇداش بىر بۆلۈك قوراللىق قىسىمنى ئالدىدا يول ئېچىپ، كازا
لەشكەرلىرىنىڭ توسىمىسىنى بۆسۈپ ئۆتۈشكە ئورۇنلاشتۇردى. قېرى
چۆرى، ئايال-باللارنىڭ ئىككى قانىتىغا ئاتلىق لەشكەرل
ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئۇلارنى ئارىغا ئېلىپ قوغداپ ماڭدى. ئۆز
20 مىڭ لەشكەرگە قوماندانلىق قىلىپ كەينىدىن قوغداپ ماڭدى
ئۇلار بىر تەرەپتىن سەپەر قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇرۇ
قىلدى، ئۆلگەنلەر ۋە يارلانغانلار ناھايىتى كۆپ بولدى. تو
غاۋۇتلار تىرىشىپ-تىرمىشىپ ۋولگا دەرياسى بىلەن ئورال دەريا
ئارلىقىدىكى ئوتلاققا يېتىپ كېلىپ كازاك لەشكەرلىرىنىڭ قو
لاپ زەربە بېرىشىدىن ئاساسەن قۇتۇلغاندا، شەرققە يۈرۈش قى
غان تورغاۋۇتلارغا توسۇپ زەربە بېرىش ئۈچۈن رۇسىيە ئور
بورگنىڭ گوبېرناتورى بەش مىڭ خىل لەشكەرنى باشلاپ ئو
سىڭ قەلئەسىدىن ھوجۇمغا ئاتلاندى ھەم قازاق ئاتامانى نۇ
غالىغا باشچىرنىڭ 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بىلەن بىرلەش
شەرققە يۈرۈش قىلغان تورغاۋۇت قوشۇنلىرىغا قوغلاپ زەربە ب
رىش ھەققىدە بۇيرۇق بەردى. بۇ ۋاقىت 6-ئاينىڭ تونۇر
ئىسسىق تومۇز ۋاقتى ئىدى. تورغاۋۇتلار يول بويى ھەرتەرەپ
يوپۇرۇلغان قوشۇنلار بىلەن جەڭ قىلىپلا قالماي، كېسەل

ئاچارچىلىقنىڭ ئازاۋىنى يەتكىچە تارتتى، ئادەملىرى كۆپلەپ
ئازىيىپ كەتتى. ھەتتاكىيا ئۇنمىگەن چۆل بىياۋان ساربىلنىڭ شى-
مالى چېگراسىدىن ئۆتكەندە ئۇسساپ كەتكەن تورغاۋۇتلار ئات-
كالا قېنىنى ئىچتى. لېكىن بۇ مۇشەققەتلەرنىڭ ھەممىسى تور-
غاۋۇتلارنىڭ ۋەتەنگە قايتىش ئىرادىسىنى قىلچىمۇ تەۋرىتەلمى-
دى. ئۇلار جاپا-مۇشەققەتلەرنى باشتىن كۆچۈرۈپ، قاتمۇ-قات
قىيىنچىلىق ۋە خەيىم-خەتەرلەرنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئاخىرى 1771-
يىلى 6-ئاينىڭ ئاخىرلىرى، 7-ئاينىڭ باشلىرى جۇڭگو چېگرا-
سى ئىچىگە يېتىپ كېلىپ، كۆپ يىللاردىن بۇيانقى ۋەتىنىنىڭ
قوينىغا قايتىپ كېلىش ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇردى.

تورغاۋۇتلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ
ئىچكى قىسمىدا ئۇلار ھەققىدە تالاش-تارتىش پەيدا بولدى.
بۇ تالاش-تارتىش قايتىپ كەلگەن تورغاۋۇت قەبىلە باشلىقلىرى
ئىچىدىكى شېلىن دېگەن كىشىنىڭ سەۋەبىدىن پەيدا بولغان
ئىدى. بۇ كىشى ئەسلىدە خوئۇرلۇكنىڭ تاغىسى ئويغۇن چاپ-
چاچىنىڭ ئەۋلادى ئىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى خو-
ئۇرلۇك ئادەملىرىنى باشلاپ غەربكە كۆچكەندە بىر قىسىم تور-
غاۋۇتلار بىرگە ماڭالماي، ئىلى رايونى تەۋەسىدە جۇڭغارلارنىڭ
قارمىقىدا چارۋىچىلىق قىلىپ، كېيىن داۋاچى ۋە
ئامۇرسانانىڭ ئاسىلىق توپىلىڭىغا قاتناشقان ئىدى. چىڭ ھۆكۈ-
مىتى جۇڭغار توپىلىڭىنى تىنجىتقاندىن كېيىن شېلىن ئىككى مىڭ
ئادەمنى باشلاپ رۇسىيىگە قېچىپ كېتىپ، ۋولگا دەرياسى بويىدى-
كى تورغاۋۇتلارغا قوشۇلغان ئىدى. بۇ نۆۋەت شېلىن ئۇباش

بىلەن بىرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بەزىلەر شىلەن جىنايەر
بىلەن قاچقان ئادەم، بۇنىڭدا چوقۇم نەيرەڭ بار، ئېھتىيار
قىلماي بولمايدۇ، دەپ قارىدى. ھەتتا بەزىلەر چېگرادا چاتا
چىقىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئاسىنى قوبۇل قىلماسلىق كېرە
دېدى. چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا «بەس-مۇنازىرە بول
ۋاتقاندا»، تورغاۋۇتلارمۇ قايتىپ «كەلگەنلىكىنى قانداق چۈش
دۇرۇش» ھەققىدە بىر قارارغا كېلەلمەي ئارسالدى بولۇپ قا
غان ئىدى. ئۇباش ھەر قايسى قەبىلە باشلىقلىرىنى چاقىر
«ئاللە-يەتتە كۈن ئەقىلدىشىپ، بۈيۈك پادىشاھقا تەۋە بولۇ
دېگەن سۆزىنى قولىمىشنى توغرا تاپقان» ⑮ تورغاۋۇتلار قا
تىپ كەلگەندىن كېيىن، پادىشاھ چيەنلۇڭبۇ ھەقتە ھۆكۈم چ
قىرىپ، «ئۇباش ئەسلى گۇناسىز ئادەم، شۇڭا، سادىقلىق بىلە
ھەققەتكە قايتقانلىقىدا شەك يوق. شىلەن يېتىم قالماسلىق ئ
چۈن بىرگە كەلگەن، بۇمۇ ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىش»⑯، «ئى
ئەت قىلغانلىقى توققۇز ئۆلۈش، ھېلە-نەيرەڭگى بىر ئۆلۈ
بولۇشى مۇمكىن.» ⑰ دەپ باشقىلارنىڭ ئەندىشىنى تۈگەتت
ھەم ئىلىگە تورغاۋۇتلارنى كۈتىۋېلىش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇ
قا ۋەزىر ئەۋەتتى. ئۇباش ئۆزى ئېلىپ كەلگەن داڭقان، قا
تېشىدىن ياسالغان بۇيۇملار، پارپۇر قاچا-قۇچا، ئو مىلتى
لاكۇرتاۋدىقى قاتارلىق سوۋغات بۇيۇملىرىنى ھەم چىڭ
لالىسى يۈكلىنىڭ 8-يىلى ئاتا-بوۋىلىرىدا مىڭ سۇلالىسى
رىدىن بېرىلگەن ئۇنۋان ئويۇلغان قاش تاش تامغىنى ئىلھۆك
جياڭجۈنگە تەقدىم قىلدى. پادىشاھ چيەنلۇڭ ئىلى جياڭجۈنىلە

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

مەلۇمات مەكتۇپىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، «ئىلى جياڭجۈنىنىڭ
ۋۇت خانى ئۇباشنىڭ پۈتۈن قەبىلە بويىچە تەۋە بولغانلىق
مەلۇماتىنى خاتىرلەشنەزمىسى» نى يېزىپ قالدۇردى:

ئايۇكى خان ئىدى تورغاۋۇت خانلىقىدا ئىلگىرى،
ھازىرقى خانى ئۇباش رۇسىيەدىن يۈز ئۆرىدى.
كاتتا ئىنئاملارنى بېرىشكە ئەرزىدۇ ئاڭا،
ئۆز ۋەتىنىگە تەلپۈنگەچ، ئىختىيار ئەيلەپ قەلبى.
شىلەن قاچقان ئىلگىرى قايتتى ئەندى ئىلگە،
قىلمىش كېرەك ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئىلتىپات.
ئويراتلار ئىلگىرى ئىچكى جەھەتتە زىتلىشىپ،
كەتكەن ئىدى يىراققا قېرىنداشلار بولۇپ يات.
قايتىپ كەلدى ئاخىرى يىراقلارغا كەتكەنلەر،
يات ئەللەردە يۈرگەننى سېغىندۇرار ئانا يەر. ⑱

تورغاۋۇتلار ۋولگا دەرياسىدىن جەمى 169 مىڭدىن ئارت
تۇق كىشى يولغا چىققان ئىدى، قىسقىغىنە بىر نەچچە ئاي
ئىچىدە ئادەملىرىنىڭ يېرىمى سەپەر ئۈستىدە قازا تېپىپ ئاران
80—90 مىڭچە ئادەم ۋەتەنگە قايتىپ كەلدى. بۇلارنىڭ كىيىم-
كېچەكلىرى جۇلجۇل بولۇپ، ھالى خاراپلىشىپ كەتكەن ئىدى،
ھەتتا بەزىلەر كىيىم-كېچەكسىز قالغان ئىدى. تۆگە، ئات، كالا-
قويلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك قىرىلىپ تۈگىگەن ئىدى. چىڭ
ھۆكۈمىتى ۋاقىتىنچە بورتالادا ⑲ تۇرغۇزۇپ ماددى ئەشيالەر
بىلەن قۇتقۇزۇش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. شەنشى غەزنىسىدىن

2 مىليون سەر كۈمۈچ ئاجرىتىپ، شىنجاڭ، گەنسۇ، شەنش
ىنگشا ۋە ئىچكى موڭغۇل قاتارلىق جايلاردىن 200 مىڭدىن ئا
تۇق چارۋا، 20 مىڭ تايدىن ئارتۇق چاي، 41 مىڭ دادە
ئارتۇق ئاشلىق، 51 مىڭ دانىدىن ئارتۇق جۇگا، 61 مىڭ
ئارتۇق ماتا، 59 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق پاختا ۋە نۇرغۇنلىغ
كىگىز ئۆيلەرنى سېتىۋېلىپ، (20) تورغاۋۇتلارغا تارقىتىپ بەر
كېيىن، ئەسلىدە يېرىم باھاغا سۇندۇرۇپ تارقىتىپ بەرگ
ماللاردىن ئېلىنىدىغان تۆل بېجىمۇ كەچۈرۈم قىلىندى. (21) ئۇ
تورغاۋۇتلارنىڭ قايتىپ كەلگەنلىكىنى مۇكاپاتلاپ، چىڭ ئە
ھۆكۈمىتى ئۇباشقا زورۇكتۇرخان (قەيسەر ، باتۇرخان دېگە دا
مەنانى بىلدۈرىدۇ) دېگەن نامنى، سېبېك دورجىغا بۇيۇرتۇ مو
چىڭۋاڭ دېگەن نامنى، شېرىنغا بىلىكتۇجۇنۋاڭ دېگەن نام چى
ئىنئام قىلدى ، چوڭ-كىچىك قەبىلە باشلىقلىرىغىمۇ نام-ئە دى
ئىنئام قىلدى. ئۇباشنىڭ قەبىلىسى خوشۇرلۇكنىڭ ئەۋلا
ئىدى. ئۇنىڭ قەبىلىسى ئونئۈك سۇجۇقتۇ كونا تورغاۋۇت قەب
سى دەپ ئاتىلىپ، ئۇباش باش بولىدى . قەبىلە شەرق دېگ
غەرب، جەنۇب، شىمال تۆت يول، 10 تۇغقا (خوشۇن) بۆلۈنۈ
ئايرىم-ئايرىم ھالدا كۇرخارئوسۇ (شىخۇ)، قارا شەھەر، جى
ۋە قوبۇقسار قاتارلىق جايلاردا چارۋىچىلىق قىلدى، ئىلى جىا
جۇننىڭ قارمىقىدا بولدى. شېرىن تارمىقى خوشۇرلۇكنىڭ تا
سى ئويغۇن جاپچاپنىڭ كېيىنكى ئەۋلاتلىرى بولغاچقا چى
تېچلىتۇيېگى تورغاۋۇت قەبىلىسى دەپ ئاتىلىپ، ئىككى تۇغقا (خوش
بۆلۈنۈپ، شېرىن باش بولدى. ئۇلار قوبدۇ رايونىدا چارۋى

لىق قىلىپ، قوبدۇ ئامبىلىنىڭ تەۋەلىكىدە، چېگرانى تىنچلاندۇ-
رۇش سول قول مۇئاۋىن جياڭجۇننىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.
بىرگە قايتىپ كەلگەن خوشۇت قەبىلىسى بوستىن كۆلى
بويىدا چارۋىچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇلارغا كۈنگە
باش بولدى. تۆت تۇغقا (خوشۇن) بۆلۈنۈپ، قارا شەھەر ئام-
بىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.
غەربىي يولدىكى بىر تۇغ (خوشۇن) بىر ئايماققا
ئۆزگەرتىلدى. ئۇلار خوشۇرلۇكنىڭ ئوغلى، سوكۇر دەيچىڭنىڭ
ئىنىسى لوپسەننىڭ ئەۋلاتلىرى بولۇپ، ئۇلارغا ئۇباشنىڭ كىچىك
دادىسى مومەت باش بولدى. 1771-يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 36-يىلى)
مومەتقا چىڭ ھۆكۈمىتى دوربېل دېگەن ئۇنۋاننى ئاتا قىلىپ،
چىرغىلاڭ دەپ نام بېرىپ ياساقلىققا (خوشۇن باشلىقى) تەيىنلە-
دى. 1775-يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 40-يىلى) ئايماق باشلىقىغا
تەيىنلەپ، جىڭ رايونىدا چارۋىچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى
ھەم «ئونئۈك سۇجۇقتۇ كونا تورغاۋۇتلىرىنىڭ غەربىي قەبىلىسى»
دېگەن خەتلەر ئويۇلغان تامغا (ئونئۈك سۇجوقتۇ دېگەن سۆز
ساداقەتمەت دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.) ئىنئام قىلىندى. 1783-
يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 48-يىلى) پادشاھ مومەتقا چىرغىلاڭ بېلىسى
مەنسىۋىنى ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا مىراس قىلىش ھەققىدە ئەمر چۈ-
شۈردى. مىنگو يىللىرىغا قەدەر بېلى (جۇن-ۋاڭ) لىق ئورنىغا
ئالتە ئەۋلات، 12 كىشى ئولتۇرۇلدى. (ئاخىرىدىكى نەسەبنامىغا
قارالسۇن)
كونا تورغاۋۇت غەربىي قەبىلىسىدە ئايماق باشلىقىدىن بىر

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

كېشى، 2-دەرىجىلىك تەيجىدىن ئىككى كىشى، تۇغ باشقۇرغۇ...
ئەمەلداردىن بىر كىشى (مەمۇرى ئەمەلدار)، مىيرىن ئى...
داردىن بىر كىشى (لەشكىرى ئىشلار ئەمەلدارى)، مەسلى...
چىدىن بىر كىشى، زەڭگىدىن تۆت كىشى، چەۋەنداز باشلىق...
تۆت كىشى قويۇلغان. تۆۋىندە خورا، بەرگىس، ئوس، جاتىن دېگەن ...
سۇمۇل تەسىس قىلىنغان. تەۋەلىكىدە 700 نەچچە ئائىلە ...
ئىدى.㉒ ئۇلارنىڭ ئوتلىغىنىڭ شەرقى تەرىپى جىڭنىڭ تې...
يەرلىرىگىچە، جەنۇبى تەرىپى قاش تېغىنىڭ تېرىسكەي (بۆگ...
كى بۇلۇتنۇر تاغلىرى) تەرەپلىرىگىچە، غەربى تەرىپى ئوتەيكى...
شىمالى تەرىپى ئېبىنۇر كۆلىگىچە باراتتى.

جىڭ رايونىنىڭ يەر تۈزلىمىش تەكشى، تۇپرىقى م...
بەت، سۈيى مول بولۇپ، دېھقانچىلىق ھەم چارۋىچىلىق قىلى...
باپ كېلەتتى. غەربى يول تورغاۋۇتلىرى بۇ يەرگە ماكانلاشقا...
دىن كېيىن، بىر تەرەپتىن دېھقانچىلىق، يەنە بىر تەرەپتىن چارۋى...
چىلىق قىلىپ ئىقتىسادىنى تېزدىن ئەسلىگە كەلدى.

تورغاۋۇتلارنىڭ ھەر قايسى ئايماق، خوشۇنلىرىنىڭ ۋا...
بەگلىرى، بېيلى، تەيجى قاتارلىق ئەمەلدارلىرى ھەر يىلى ك...
دە ئۈرۈمچى، قومۇل، سۇجۇ، لياڭجۇ قاتارلىق جايلارنى بې...
ئۆتۈپ چىڭدې ئىسترا ھەتگاھىغا بېرىپ، پادىشاھغا سالام بېرى...
پادىشاھنىڭ ئىلتىپاتىنى قوبۇل قىلاتتى. ئىلگىرى بېيجىڭغا بار...
غانلارنىڭ خىراجىتىنى ئۈرۈمچىگە بارغىچە ئۆزلىرى چىقىرى...
ئۇنىڭ ئۇياقىدىكى يول خىراجىتىنى ھۆكۈمەت چىقىراتتى. 1786-
يىلىدىن باشلاپ (چيەنلۇڭنىڭ 51-يىلى) ھەر قايسى قەبىلىلى...

نىڭ ئىقتىسادى ئەھۋالى ياخشىلانغاچقا قومۇلدىن
لاپ ھۆكۈمەت خىراجەت چىقىرىشقا ئۆزگەرتىلدى.㉓ 1884-
يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 10-يىلى) شىنجاڭدا ئۆلكە
قۇرۇلۇپ ھەر قايسى جايلاردا ئايماق، مەھكىمە، تىڭ، ئوبلاست،
ناھىيە قاتارلىق ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر قۇرۇلدى ھەم تور-
غاۋۇتلارنىڭ ئايماق، خوشۇنلىرى يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇ-
شىغا ئۆتكۈزۈلدى. 1888-يىلى (گۇاڭشۈنىڭ 14-يىلى) جىڭ نا-
زارەتچى سىلاۋچىتىڭ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭدىن ئې-
تىبارەن غەربىي يول تورغاۋۇتلىرى جىڭتىڭ مەھكىمىسىنىڭ
باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈلدى.㉔

1913-يىلى (مىنگونىڭ 2-يىلى) 2-ئاينىڭ 28-كۈنى مىنگو
مەركىزىي ھۆكۈمىتى جىڭ تورغاۋۇتلىرىنىڭ غەربى قەبىلىسىنىڭ بې-
لىسى ئورۇپپەزا مېيىلگە ۋاڭلىق مەرتىۋىسىنى ئىنئام قىلدى.㉕
1917-يىلى (مىنگونىڭ 6-يىلى) 5-ئاينىڭ 23-كۈنى ئورۇپپەزا مېيىل
كېسەل بىلەن قازا تاپتى. ئىككىنچى يىلى 5-ئاينىڭ 17-كۈنى
ئورۇپپەزا مېيىلنىڭ 2-ئوغلى داش ۋاڭلىققا ئولتۇردى.㉖ داش
جىڭ تورغاۋۇتلىرى غەربى قەبىلىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋاڭى بولدى.

غەربى يول تورغاۋۇت موڭغۇللىرى ئاساسەن بۈگۈنكى جىڭ
ناھىيىسى ۋە بورتالا شەھىرىنىڭ دائىرىسى يېزىسىدا ئولتۇراقلاش-
قان. 1985-يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر بۇ ئىككى ئورۇندىكى موڭ-
غۇللار ئاھالىسى 4730 كىشىگە يەتكەن. بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ
قىسمى تورغاۋۇتلارنىڭ ئەۋلادلىرى.

قوشۇمچە: غەربىي يول كونا تورغاۋۇت ياساقلىرىنىڭ ۋارىسلىق نەسەپنامىسى

ئىسىم ۋامالىسى	سەلتەنەت يۈرگۈزگەن ۋاقتى	ۋارىسلىق مۇناسىۋىتى	ئەۋ[illegible]
مومىت	1771-يىلى ياساقلىققا تەيىنلەندى، 1775-يىلى ئايماق باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى. 1783-يىلى پادشاھ ۋارىسلىق قىلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. 1799-يىلى قازا تاپتى.	ئوباشىنىڭ تاغىسى	1
ئېردىنى	1799 — 1802	مومىتنىڭ چوڭ ئوغلى	2
كۆكە	1802 — 1810	ئېردىنىنىڭ ئىنىسى	
بادچىرغىل	1810 — 1811	كۆكەنىڭ 2-ئوغلى	3
بادكىشىك	1811 — 1816	بادچىرغىلنىڭ ئىنىسى	
بادناسىن	1816 — 1846	بادكىشىكنىڭ ئىنىسى	
خاتناسىن	1846 — 1851	بادناسىننىڭ چوڭ ئوغلى	4
ئوچۇر	1851 — 1873	خاتناسىننىڭ ئىنىسى	
ساڭغاجىر	1875 — 1892	ئوچۇرنىڭ ئىنىسى.	
بادمىزال	1892 — 1900	ساڭغاجىرنىڭ ئوغلى	5

نۇرۇپىزامبىل 1913-يىلى ۋاكالىق مەنسىۋى بېرىلدى.	1902 — 1917	بادمىزالنىڭ بىرنەۋرە ئىنىسى	
داش	1918 — 1952	نورۇپىزامبىلنىڭ 2-ئوغلى	6

ئىزاھات:

(1) جاڭ مۇ: «موڭغۇللارنىڭ كۆچمە چارۋىچىلىق تارىخى»، 14-جىلد.

(2) خەيشىشىن: «موڭغۇللار تارىخى ۋە مەدەنىيىتى»، 79-بەت.

(3) زلاتكىن: «جاقار خانلىقىنىڭ تارىخى»، 39-بەت.

(4) يۇقىرىدىكى كىتابنىڭ 124-بېتى

(5) يۇقىرىدىكى كىتابنىڭ 126-بېتى.

(6) يۇقىرىدىكى كىتابنىڭ 127-بېتى.

(7) باكمان: «تورغاۋۇتلارنىڭ روسىيەدىن جۇڭگوغا قايتىش خاتىرىسى» دىسىن.

(8) نى داجىن: «غەربىي موڭغۇللار ۋە مانجۇلار»، 27-بەت.

(9) پاربىلىۋا: «قالماقلارنىڭ روسىيەدە تۇرغان مەزگىلدىكى تارىخىدىن تېزىسلار»، 16-بەت.

(10) جاڭ مۇ: «موڭغۇللارنىڭ كۆچمە چارۋىچىلىق تارىخى»، 14-جىلد.

(11) تولىچىن: «غەربىي دىيار خاتىرىسى»، 3-توم.

(12) جۇڭ يۈەن: «غەربىي رايوندا كۆرگەن-بىلگەنلىرىم» دىسىن.

(13) سۈن خېيدىن: «رىخى پادشاھ شەھىرى»، 36-بەت.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

(14) يۇقىرىدىكى كىتابنىڭ 31 بېتى.

(15) جۇڭ يۈەن: «غەربىي رايوندا كۆرگەن-بىلگەنلىرىم» دىن

(16) «چىڭ گاۋزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرە»، 887-جىلد، 5-3 ب

(17) چيەنلۇڭ: «تورغاۋۇتلارنىڭ تەۋە بولۇش خاتىرىسى»، ئا
ئابىدىگە يېزىلغان خەت.

(18) جوشۈەن: «جۇڭغار تارىخى ھەققىدىكى ئىلمىي ماقالىلار
لىمى»، 2-توپلام، 370-بەت.

(19) «چىڭ گاۋزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرە»، 887-جىلد، 14-بەت

(20) چيەنلۇڭ: «تورغاۋۇتلارغا نەپىقە بېرىش خاتىرىسى»، ئا
ئابىدىگە يېزىلغان خەت.

(21) «چىڭ گاۋزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرە»، 957-جىلد، 23-بەت.

(22) «لىيۇشاكچىنىڭ پادىشاھقا يوللىغان مەكتۇپلىرى»، 12-جىل

(23) يۇڭ باۋ: «ئىلىدىكى ۋەقەلەر ھەققىدە».

(24) «چىڭ گاۋزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرە»، 1243-جىلد، 11-10-بە

(25) جاڭ داجۈن: «شىنجاڭدىكى بوران-چاپقۇنلار»، 2-قىسىم، 690-بە

(26) يۇقىرىدىكى كىتابقا ئوخشاش.

چىڭ ناھىيىسىدىكى تورغاۋۇتلارنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى

س . مەنجىن ، جۇخۇڭ

تورغاۋۇت — موڭغۇل مىللىتىنىڭ قەدىمىي قەبىلىسى. جەسۇر-باتۇر كەلگەن تورغاۋۇتلار ۋەتىنىنىڭ بىرلىكى ۋە چېگرىنى قوغداش، چېگرا رايوننى گۈللەندۈرۈشتە ئالاھىدە رول ئويناپ، مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇلار ئات مىنىش، ئو ئوۋلاش ۋە چارۋا بېقىشقا ماھىر. ئادەملىرى كۈچلۈك - قاۋۇل كېلىدۇ. ناخشا-ئۇسسۇلنى ياخشى كۆرىدۇ. ئازاتلىقتىن بۇرۇن ئۇلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ياشاپ كەلگەچكە مەدەنىيىتى بىر قەدەر قالاق ئىدى. ئازاتلىقتىن كېيىن، كەسىپ قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش بولۇپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سانائەت، سودا، پەن-تېخنىكا ۋە مائارىپ قاتارلىق ھەرقايسى ساھەلەردە ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك تۆھپىلىرىنى قوشتى. مەدەنىيەت-مائارىپ ئىشلىرى ئومۇملىشىپ تەرەققىي قىلدى. تۇرمۇشى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى، پۈتكۈل مىللەت گۈللىنىپ روناق تاپتى.

1. چىڭدىكى موڭغۇل مىللىتى تورغاۋۇت قەبىلىسىنىڭ كېلىش مەنبەسى

تورغاۋۇت — «ئويرات» موڭغۇللىرى تۆت چوڭ قەبىلىسىنىڭ

بىرىسى، يەنە بىر تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، تورغاۋۇت «ئۇيرا
موڭغۇللىرىنىڭ تەركىۋىي قىسمى.

ئېلىمىزنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا يۈەن سۇلالىسىدىن با
لاپ «ئۇيرات» توغرىسىدىكى خاتىرىلەر يېزىلغان. مىڭ سۇلا
سى، چىڭ سۇلالىسى قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان تارىخىي د
ۋرلەردە «ئۇيرات» دېگەن سۆز ئاھاڭى ئاساسىدا ھەر خىـ
خەنزۇچە خەت بىلەن يېزىلىپ كەلگەن. چەت ئەل ئالىملى
بۇ مىللەتنى كۆپ ھاللاردا «قالماق» دەپ ئاتاپ كەلگەن.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ با
لىرى «ئۇيرات»-«جۇڭغار»، «خوشۇت»، «تۇربۇت» ۋە «تورغاۋ
دەپ تۆت چوڭ قەبىلىگە بۆلۈنگەن. ئۇلار ئاساسەن تەڭرى تې
نىڭ شىمالىدىكى كەڭ زېمىندا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلە
شۇغۇللانغان. جۇڭغارلار ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا، خوشۇتلار ئ
رۈمچى رايونىدا، تۇربۇتلار ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئىككى قىر
قىدا، تورغاۋۇتلار تارباغاتاي ۋە ئۇنىڭ شىمالى رايونلىر
كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. شەرقىي موڭغۇللار
لەن ئۇرۇش كۆپ بولغانلىقتىن تورغاۋۇتلار ۋە تۇربۇتلار تەدر
جى ئېشىم دەرياسى بىلەن توبۇل دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، يوقۇ
ۋادىلىرىغىچە كېڭىيىپ، سىبىرىيە خاندانلىقىنىڭ تالاس ئەتراپ
يېقىنلاشقان، ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بالقاش كۆلىنىڭ
شەرقىدىن جەنۇبىغىچە بولغان بىپايان زېمىن جۇڭغارلار
تورغاۋۇتلار كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان جايلار ئىدى. شۇڭا
تەڭرى تېغىنىڭ شىمالى، بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي

جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىنلار «ئىلىتىبالىق» دەپ
ئاتىلىپ، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى.

جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ كۈچى غەربىي شىمالى رايوندا تەدرىجىي
كۈچىيىپ، بارغانسېرى قۇدرەت تاپقاچقا، ئۇيراتنىڭ باشقا ئۈچ
قەبىلىسىگە كەمسىتىش ۋە چەتكە قېقىش پوزىتسىيىسىنى تۇتتى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە چار رۇسىيە ھەربىي كېڭەيمىچىلىكىنى يولغا قويۇپ،
جەنۇبقا قاراپ تاجاۋۇزچىلىق قىلغانلىقتىن ئۇيراتنىڭ ھەر
قايسى قەبىلىلىرى ئېغىر تەھدىتكە ئۇچرىدى. تورغاۋۇتلار ئۆز-
لىرىگە بولغان چەتكە قېقىش ۋە كونتروللۇق قىلىشقا نارازى بو-
لۇپ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى يەنى چۇڭچىننىڭ ئىككىن-
چى يىلى (1629-يىل) ئەسلىدىكى ئوتلاقلىرىدىن ئايرىلىپ، غەر-
بكە كۆچۈشكە باشلىغان. ئۇلار ئېشىم دەرياسى ۋە توبۇل دەرياسىنى
بويلاپ قازاق ئوتلاقلىرىدىن ئۆتۈپ، 1630-يىلى ھازىرقى سوۋېت
ئىتتىپاقى چېگرىسى ئىچىدىكى ۋولگا دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقى ۋە
دون بىلەن ئۇلار دەريالىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى جايلارغا يېتىپ بې-
رىپ، 140 نەچچە يىل چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

تورغاۋۇتلار چار رۇسىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بىر يېرىم ئەسىر
ياشاپ، چار رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ زۇلمى، ئانى قىلىشى ۋە كەم-
سىتىشكە يەتكىچە ئۇچرىدى. مەسىلەن: چار رۇسىيە ئۇلارنى دىنى-
ي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە، 16 ياشتىن ئاشقان يىگىتلەرنى ئەس-
كەر بولۇشقا، چار رۇسىيە ھۆكۈمىتىگە ئات، تۆگە، مال-مۈلۈك
ۋە ھەر خىل سېلىق-باجلارنى تاپشۇرۇشقا مەجبۇرلىغان. تاقەت
قىلىپ تۇرۇشقا ئامال قالمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ئۇ باش خان

باشچىلىقىدا سىبىرىك دورجى قاتارلىق ئالتە نەپەر يۇقۇرى تەبى
زاتلىرىدىن تەشكىللەنگەن رەھبەرلىك گورۇھ مەسلەھەتلىشىپ، ئىل
گە يەنى ۋەتەنىنىڭ قوينىغا قايتىپ كېلىشىنى قارار قىلغان.

1770-يىلى قىشتا ھاۋا بىر قەدەر ئىسسىق بولغانلىقتىن ۋول
گا دەرياسىدا ئۇزتوڭلىماي، شىمالىي قىرغاقتىكى تورغاۋۇتلار جەن
نۇبىي قىرغاقتىكى تورغاۋۇتلار بىلەن ئەسلىدىكى ۋەدىلەشكەن پى
لان بويىچە بىرلىشەلمىگەن. ئۇ باش كۈتۈپ تۇرالماي، جەن
بىي قىرغاقتىكى خەلققە چاقىرىق قىلىپ ھەم ئۇلارنى باشلا
دەرھال شەرققە يۈرۈش قىلىپ، ۋەتەنگە قايتقان. ئۇ "ئەۋلا
رىمىز مەڭگۈقۇل بولمىسۇن، قۇياش كۆتۈرۈلگەن جايغا يۈرۈ
قىلايلى" دېگەن شۇئارنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇ باش 33
تۈتۈن، 17 تۈمەن تورغاۋۇت ۋە قىسمەن خوشۇتلارنى باشلا
بىر يېرىم ئەسىرگە يېقىن ياشىغان زىمىندىن ئايرىلىپ، 1771-
يىلى 1-ئايدا ئىنتايىن جاپا-مۇشەققەتلىك بولغان ۋەتەنگە قاي
تىش سەپىرىنى باشلىغان.

چار رۇسىيىنىڭ ئايال پادىشاھى يېكاتېرىنا تورغاۋۇتلا
نىڭ شەرققە قايتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئىنتايىن غەزەپلىنى
بۇ ئىش "رومانوۋلار جەمەتىگە ۋە بېشىمغا بۈيۈك پېتىرنىڭ خا
تاجىسى كەيدۈرۈلگەن قوغدىغۇچى ئىلاھبۇركىتىگە ئۆچمەس دا
كەلتۈردى" دەپ قاراپ، ئارقىدىن قوغلاپ زەربە بېرىشكە دەر
ھال قوشۇن چىقاردى.

ئۇ باش باشچىلىقىدىكى كىشىلەر ۋەتەنگە قايتىش يول
چار رۇسىيە قوشۇنلىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشىگە داۋاملا

ئۇچىرىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاچارچىلىق ۋە ئاغرىق- سىلاق
ئازاۋىنى يەتكىچە تارتىپ، تۈرلۈك مۇشەققەتلەرنى باشتىن كۆچۈرگەن
بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار قىيىنچىلىق ئالدىدا باش ئەگمەي، قەيسەر-
لىك بىلەن ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىگەن. يېرىم يىلدىن كۆپرەك
ۋاقىت سەپەر قىلىش ئارقىلىق ئۇلار ئاخىرى چيەنلۇڭنىڭ 36-
يىلى (1771-يىلى) 6- ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئىلى دەرياسى ۋادى-
سىدىكى چىڭ سۇلالىسى قورۇلىنىڭ يېنىدىكى تامغا دېگەن يەر-
گە يېتىپ كېلەۋالغان.

ئۇزاق مۇساپىلىق سەپەردە جەڭ، ئاچارچىلىق ۋە كېسەل سە-
ۋەپلىرى تۈپەيلىدىن 100 مىڭچە ئادەم ھاياتىدىن ئايرىلىپ، ئاران
70 مىڭچە ئادەم قايتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ ئۈستى-
بېشىدىكى كىيىم-كېچەكلىرى جۇل-جۇل بولۇپ تىتىلىپ، ئادەملى-
رى بىر تېرە، بىر سۆڭەك بولۇپ قالغان. مال-چارۋىلىرىمۇ
پۈتۈنلەي قىرىلىپ تۈگىگەن.

چىڭ خاندانلىقى تورغاۋۇتلارنىڭ ۋەتەنگە قايتقانلىقىغا ئىنتا-
يىن ئەھمىيەت بېرىپ، ئىلى جياڭجۈنىگە ئۇلارغا قۇتقۇزۇش بې-
رىش ۋە ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققىدە دەرھال پەرمان چۈشۈرگەن.
ھەم جاڭ جياكۇدىكى دۇتۇڭ ۋە شەنشى، گەنسۇ زۇڭدۇسىنى چار-
ۋا مال، چاي قاتارلىق بۇيۇملارنى يۆتكەپ بېرىشكە بۇيرۇغان.
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا نىڭشا ۋە ئىچكى موڭغۇلدىكى قېرىند-
اش مىللەتلەرمۇ تورغاۋۇتلارنىڭ قايتىپ كەلگەنلىكىگە ئىنتا-
يىن كۆڭۈل بۆلۈپ، زور تۈركۈمدىكى ماددى بۇيۇملارنى ياردەم
قىلغان. يەنى: جەمئى 200 مىڭ تۇياق ئات-كالا-قوي، 40 مىڭ

دادەندىن ئارتۇق ئاشلىق، 20 مىڭ تايدىن ئارتۇق چاي، ا... مىڭدىن ئارتۇق جۇۋا، 60 نەچچە مىڭ ماتا، 60 مىڭ جا... پاخنا، 40 نەچچە مىڭ دانە كىگىز ئۆي ياردەم قىلغان.

ئۇلار قايتىپ كەلگەن يىلى كۈزدە چيەنلۇڭ پادىشاھ... دېدىكى ئىستىراھەتگاھىدا ئۇ باش قاتارلىق كىشىلەرنى قوبۇ... قىلىپ، ئۇلارنىڭ زوراۋانلىققا باش ئەگمەي دۆلەت ۋە ... ئۈچۈن ياراتقان تۆھپىسىنى مەدھىيىلىدى. چيەنلۇڭنىڭ 40-يىل... (1775-يىلى) ئۇباشقا «كونا تورغاۋۇتلارنىڭ ساداقەتمەن با... خانى» دېگەن مانجۇچە خەت ئويۇلغان بىر دانە كۈمۈچ تا... ئىنئام قىلدى. كېيىن يەنە چىڭدې بوتخانىسىدا «تورغاۋۇتلارنىڭ ۋەتە... گە تولۇق قايتىپ كېلىش خاتىرىسى» ۋە «تورغاۋۇتلارغا نەپىقە بېر... خاتىرىسى» دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن ئىككى تاش ئابىدە تۇرغۇز... ئۇباش ۋە ئۇنىڭغا تەۋە قەبىلىلەرنىڭ زوراۋانلىققا قارشى تۇرۇش روھ... تەقدىرلەندى. ئۇباش، سېبېك دورجى قاتارلىق كىشىلەرگە ۋە ھەر قاب... قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىغا خان، چىڭۋاڭ، جۈنۋاڭ، بېيلى، بېي... تىنجىتىش بەگى، ياردىۋەلەك بەگى دېگەنگە ئوخشاش ۋارىس... ئۇنۋانلىرىنى بەرگەن ھەم ئايرىم-ئايرىم ياساق تەيىنلەپ با... گەن.

تورغاۋۇتلار ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تۇرمۇش... ھەتتىن قۇتقۇزۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىشقا مەدەت بېرىلىپلاقالماي... موقۇم ئولتۇراقلىشىدىغان ئورنىمۇ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان. باشنىڭ كونا تورغاۋۇت قەبىلىسى ئون ئۈچ سۇجۇقتۇ ئايما... كونا تورغاۋۇت قەبىلىسى دەپ ئاتالغان، ھەم شەرق، غەر...

جەنۇپ، شىمال تۆت يولغا بۆلۈنۈپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا كورخار ئوسۇ (بۈگۈنكى شىخو)، قارا شەھەر (بۈگۈنكى يەنجى، خېجىڭ)، قوبۇقسار، جىڭ قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئىلى جياڭجۈننىڭ قوماندانلىققا تەۋە قىلىنغان. شېلىننىڭ يېڭى تورغاۋۇت قەبىلىسى چىنسە تېچلىتۇ ئايمىغى يېڭى تورغاۋۇت قەبىلىسى دەپ ئاتىلىپ، قوبدۇنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى (بۈگۈنكى ئالتاي) رايونلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، قوبدۇ ئامبىلىنىڭ قوشۇمچە باشقۇرۇشىغا تەۋە قىلىنغان.

جىڭ تورغاۋۇتلىرى غەربىي يول كونا تورغاۋۇتلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بىر خوشۇن بىر ئايماققا ئۆزگەرتىلگەن. قارىشەھەردە خورا، بەرگىس-بوس ۋە جاتىن دېگەن 4 سۇمۇل، 400 تۈتۈن، 3000 گە يېقىن ئادىمى بولۇپ، مۇمىت قوماندانلىق قىلغان. مۇمىت ئۇباشنىڭ بىر جەمەت تاغىسى بولۇپ، چيەنلۇڭنىڭ 36-يىلى دوربېيلى ئۇنۋانى بېرىلىپ، جىرغىلاڭ دەپ ئاتالغان، ھەم ياساق مەنسىۋى بېرىلگەن. بىر تىنچلاندۇرۇش بەگى، بىر يار-يۆلەك بەگى، ئىككىنچى دەرىجىلىك تەيجىدىن ئىككى كىشى، تۇغ ئەمەلداردىن بىر كىشى، مېيرىن جياڭجۈندىن بىر كىشى، تۆت زەڭگە، تۆت چەۋەنداز ئەمەلدارى قويۇلغان.

دورجىرغىلاڭ بېيلە چيەنلۇڭنىڭ 40-يىلى (1775-يىلى) تامغا ئىنئام قىلىنغان. 48-يىلى پادىشاھ ئەمەلگە ۋارىسلىق قىلىش ھەققىدە ئەمرى چۈشۈرگەن. ۋارىسلىق قىلىش چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا قەدەر داۋاملاشقان. بېل مەنسەپكە ئىلگىرى-ئاخىرى مۇمىت، ئېردېنى، كۆكە، بادجىرغىل، بادكىشىك،

باد ناسىن، خاتناسىن، ئۇچۇر، ساڭفاجىر، بادىمزال ۋە نورۇپېل قاتارلىق جەمئىي بەش ئەۋلات 11 كىشى ئۇراتۇرغان. نورۇپېل ئاخىرقى ئەۋرىدە جۇنۋاڭلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. ئۇ مىنگونىڭ 6- يىلى 5- ئاينىڭ 23 - كۈنى (1917- يىل) كېسەل سەۋەبىدىن قازا تاپقان. شۇ چاغدا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئۆلۈمجى ئەمدە 13 ياشتا بولۇپ، كىچىككىدىلا لامالىققا ئەۋەتكەنلىكتىن ۋارىسلىق قىلالمىدى. ئىككىنچى ئوغلى ... ياشتا بولۇپ، مىنگونىڭ 7-يىلى 5-ئاينىڭ 17-كۈنى (1918 يىل) جۇنۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلىپ، «داش ۋاڭ» دەپ ئاتالغان. ئالتىن ئەۋلاتنىڭ 12-بېلى (ياكى خانى) داش نورۇپچىچە داۋاملىشىپ شىنجاڭ ئازات بولغانغا قەدەر ھۆكۈم سۈرگەن.

جىڭ تورغاۋۇتلىرىنىڭ ئەينى زاماندىكى چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونلىرى شەرقى تەرەپتە جىڭنىڭ تېرىم رايونلىرىغا تۇتىشىپ باشلىنىپ، جەنۇپ تەرىپى قاش تېغى تېرىسكەي ئېلى ئوبلاستىلىرغىچە، غەربى تەرىپى توخۇمتۇتەي، ئېلىنىڭ چاقار چارۋىچىلىق رايونلىرىغىچە، شىمال تەرىپى ئېبنۇر كۆلىگىچە بولغان كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

2. جىڭ تورغاۋۇتلىرىنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى

(1) دىنىي ئېتىقادى

جىڭ تورغاۋۇتلىرى لاما دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. لاما دىنى جۇڭگو بۇددا دىنىنىڭ مۇھىم بىر مەزھىپى. «لاما» دېگەن سۆز تىبەتچە سۆز بولۇپ، «پىرىم» دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ. لاما دىنى سېرىق، قىزىل، ئاق، ئالا قاتارلىق مەزھەپلەرگە بۆلۈنگەن. سېرىق مەزھەپ لاما دىنىنىڭ ئاساسىي مەزھىپى بولۇپ، موڭغۇللار ئىچىدە كەڭ تارقالغان. تورغاۋۇتلار بۇ دىننى قوبۇل قىلغان ھەم ئۇنىڭ سادىق مۇرىتى بولغان.

لاما دىنىمۇ بۇددا دىنىغا ئوخشاش تەڭرىنىڭ ھۆكۈمىگە ئېتىقاد قىلىپ، بۇ ئالەمدە بۇتقا چوقۇنۇپ، ساخاۋەتلىك ئۆتكەنلەر ئۆلگەندىن كېيىن «جەننەت»كە كىرىدۇ، تەڭرىگە ئېتىقات قىلىپ تەقدىرگە تەن بېرىپ، بۇ ئالەمدىكى كۈلپەتلەرگە بەرداشلىق بەرگەندىلا باقىي ئالەمدە ياخشى كۈنلەرگە ئېرىشكىلى بولىدۇ، ئۇنداق بولمىغاندا، باقىي ئالەمدە «جىن-شەيتان ۋە ھايۋانغا ئايلىنىپ قالىدۇ»، ھەتتا مەڭگۈ «دوزاق» ئازابىنى تارتىدۇ، دېگەنلەرنى تەرغىپ قىلىدۇ. كۆچۈش-قونۇش، توي-تۆكۈن، ئۆلۈم-يىتىم، تۇغۇلغان بالىلارغا ئات قويۇش قاتارلىق تۇرمۇش ئىشلىرىدا لامالارنى چاقىرىپ ئايەت ئوقۇتۇپ، پال سالغۇزۇپ، نەزىر-چىراق قىلىدۇ.

لاما دىنىنىڭ مۇرىتلىرى ئائىلىسىدە ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق ئوغلى بولسا چوقۇم بىر ئوغلىنى سومىگە لاما قىلىپ ئەۋەتىدۇ. لامالارنىڭ توي قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ھەر قانداق باج-سېلىق، ئالۋاڭ، مەجبۇرىيەتلەرنى ئۈستىگە ئالمايدۇ. كىشىلەر لاما بولۇشنى شەرەپ دەپ بىلگەچكە، لامالار سانى بارغانسېرى كۆپەيگەن. مۇشۇ سەۋەب تۈپەيلىدىن، بۇ مىللەتنىڭ كۆپىيىشىگە چوڭ تەسىر يېتىپ، ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. موڭغۇل رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادى چېكىنىپ،

مەدەنىيىتى ئارقىدا قېلىپ، خەلق تۇرمۇشى نامرات هالەتكە چۈ-
شۈپ قالغان.

جەڭگىدىكى تورغاۋۇتلارنىڭ دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بار-
غان ئەڭ چوڭ بۇتخانىسى «ئاق بۇت» ئىدى. ئاق بۇت ها-
قى بورتالا ناھىيىسى دالتى يېزىسى باغبۇرا كەنتىدە ئىدى.
خانىنىڭ كۆلىمى چوڭ بولۇپلا قالماي، نەقىش-بېزەكلىرى نى-
هايىتى نەپىس ئىدى. بۇتخانىغا شاگىرتمانى، زوڭقابا قاتار
ئەۋلىيالارنىڭ مىس هەيكەللىرى قويۇلغان، دالاي، بەنچەنلەر
رەسىملىرى چاپلانغان ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا هەر خىل تام رەسىملىرى
رەڭدار نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن ئىدى. بۇتقا چوقۇنۇشتا ئىشلىتىلىدىغان
چىراق، قوڭغۇراق، ئىسرىقدان قاتارلىق نەرسە-كېرەكلەر تولا
ئىدى. بۇ بۇيۇملار ئىنتايىن نەپىس هەم مىللىي ئالاهىدىلىككە
ئىگە هۈنەر-سەنئەت بۇيۇملىرى بولۇپ، موڭغۇل-تىبەت مەدە-
نىيىتىنىڭ ئۆز-ئارا ئالمىشىشى ۋە موڭغۇل خەلقىنىڭ ئەقىل-پا-
راسىتىنى تولۇق نامايەن قىلاتتى.

بۇتخانىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان دىنىي پائالىيەتلەر ناھايىتى
كۆپ بولۇپ، قەمەرىيە 1-ئاينىڭ 15-كۈنى ئۆتكۈزۈلىدىغان «بۇت-
خانا سەيلىسى» ئەڭ كاتتا پائالىيەت ئىدى. هەر قايسى
خانىلاردىكى لامالار يىل بويى ئۆز پائالىيىتىنى ئېلىپ بار
دىن باشقا، 7-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، ئاق بۇتنىڭ
كى تەرىپىدىكى راهىپ ئۆيلىرىگە يىغىلىپ، 40 كۈن «گەنجۇر»-
نى ئوقۇيدۇ. قىش پەسلىدە «مەدىر نومى»نى ئوقۇشنى باشلاپ
ياندۇرقى يىلى 1-ئاينىڭ 15-كۈنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. بۇ كۈنى

غۇللارنىڭ ئاق سۆڭەكلىرى، بايلىرى ۋە نامرات پۇقرالىرى تە-
رەپ-تەرەپتىن ئاق بۇتقا يىغىلىپ، ئىسرىق سېلىپ، تالاۋەت قى-
لىپ، ئىبادەت قىلىدۇ. پائالىيەتلەر ئىنتايىن تەنتەنىلىك هەم
قىزغىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بەزى ئېلىم-
سېتىم سودا پائالىيەتلىرىمۇ ئېلىپ بېرىلىدۇ.

ئاق بۇت «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا «سول چەل»
خاتالىقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ئىسيانچىلار تەرىپىدىن بۇزۇۋېتىلدى.

تورغاۋۇتلارنىڭ يەنە بىر تۈرلۈك قويۇق دىنىي تۈس ئالغان
پائالىيىتى دۆۋىلەنگەن ئوۋادا نەزىر چىراغ ئۆتكۈزۈش پائالىيىتى. بۇ
ئەنئەنىۋى پائالىيەت تا هازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. «ئوۋا»
دېگەن سۆز موڭغۇلچە سۆنىمي ئاساسىدا دۆۋىلەنگەن تاش دۆۋە
دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تاش دۆۋىلەر بىر خىل بولماستىن
چوڭ-كىچىك هەر خىل بولىدۇ. بەزى تاش دۆۋىلىرىنىڭ ئوتتۇ-
رىسىغا دەرەخ شېخى قادىلىپ، شاخقا هەر خىل لاتىلار باغلاپ
قويۇلىدۇ. ئوۋا ئەسلىدە يول كۆرسەتكۈچ ياكى چېگرانىڭ پاسىل
بەلگىسى قىلىش ۋە ياكى بىر قىسىم چوڭ پائالىيەتلەرنى خا-
تىرىلەش ئۈچۈن دۆۋىلەنگەن تاش دۆۋە بولۇپ، ئابىدە دېگەن
مەنانى ئۇقتۇراتتى. كېيىن، دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ تەسىرىگە
ئۇچراپ، ئوۋانىڭ ئۇقۇمى تەدرىجى ئۆزگىرىپ، مۇقەددەس نەر-
سىگە ئايلىنىپ، دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان سورۇنغا ئاي-
لىنىپ قالدى. سەپەردە ئوۋانىڭ يېنىدىن ئۆتكەنلەر ئاتتىن چۈ-
شۈپ، ئوۋانىڭ ئۈستىگە يېمەكلىك چاچىدۇ ياكى بىرەر تاش
قويۇپ قويىدۇ. هەر يىلى ئوۋادا بىر قېتىم نەزىر-چىراق ئۆتكۈزۈلىدۇ.

ئوت-چۆپ يېتىلگەن، مال-چارۋا سەمىرىگەن 7-8-ئايلا
ئۇۋادا نەزىر چىراق ئۆتكۈزۈلىدۇ. نەزىر كۈنى يۇقىرىسى
ھۇللارنىڭ ۋاكىلىرىدىن تۆۋىنى ئاۋام- پۇقرالىرىغىچە بەلگ
گەن ئۇۋانىڭ ئەتراپىغا يىغىلىدۇ. ئالدى بىلەن لامالارنى
سىلىپ، ئايەت ئوقۇيدۇ. ئاندىن كۆپچىلىك سولدىن ئوڭغا
ۋانى چۆرىدەپ ئۈچ قېتىم ئايلىنىپ، تەڭرىدىن بەخت تىل
نەزىر-چىراقنىڭ مۇراسىملىرى ئوت، ھاراق، قان بىلەن نا
بېرىشتىن ئىبارەت ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ.

ئوت بىلەن نەزىر بېرىش: ئۇۋانىڭ يېنىغا گۈلخان تۇ
دۇرۇلۇپ، ھەر بىر كىشى ئۆز ئىسمىنى ئاتاپ، گۈلخاننىڭ
نىغا كېلىپ، ئاتىغان نەزىر بۇيۇمىنى ئوتقا تاشلايدۇ. ئوت پائا
چە ئۇلغىيىپ كۆيسە، شۇنچە خاسىيەتلىك دەپ قارايدۇ.
ھۇللار ئوت ئىلاھىغا چوقۇنىدۇ، شۇڭا ئۇلار ئوت ئەڭ مۇقەددە
نەرسە، كىشىلەرنى ھەممە يامانلىقلاردىن خالىي قىلىدۇ دەپ قارا

ھاراق بىلەن نەزىر بېرىش: سۈت ھاراق، ئاق ھارا
كى ئاق سۈتنى ئۇۋانىڭ ئۈستىگە چېچىپ تەڭرىدىن ئامان
ۋە بەخت ئاتا قىلىشنى تىلەيدۇ. بۇ خىل شەكىل بىر
ئومۇملاشقان بولۇپ، تا بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

قان ئاققۇزۇپ نەزىر بېرىش: يەنى تەڭرىگە ئاتاپ
سويۇپ قۇربانلىق قىلىدۇ. موڭغۇللار چارۋا ماللارنى تەڭرى
تا قىلغان دەپ قاراپ، تەڭرى ۋە ئۇۋاغا نەزىر بەرگەندە
رىنىڭ مېھىر-شەپقىتىگە ئاتاپ مال سويىدۇ.

كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بولغان ئۇۋا نەزىر-چى

پائالىيىتى «ئۇۋا تەكلىمەن» دەپ ئاتىلىدۇ. نەز
كۈنى ئات بەيگىسى، چېلىشىش، ناخشا ئېيتىش، ئۇسسۇل ئويە-
ناش قاتارلىق كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن خەلق دىنى ئېتىقاد ئەركىنلىكى سى-
ياسىتىدىن تولۇق بەھرىمان بولدى. پەن-مەدەنىيەت سەۋىيە-
سىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەر ئارىسىدا دى-
نى كۆز قاراش بارغانسېرى ئاجىزلاشتى. زور كۆلەملىك «ئۇۋا
تەكلىمەن» نەزىرى بېرىش پائالىيەتلىرى تەدرىجىي ھالدا دىنىي
تۈسىنى يوقىتىپ يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان مال ۋە مەدە
نىيەت ئالماشتۇرىدىغان، مىللىي ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش
پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدىغان يايلاقتىكى كاتتا يىغىنغا
ئۆزگەردى. نامى «نادام» يىغىنى دەپ ئۆزگەرتىلدى.

(2) تىل- يېزىقى

جىڭ تورغاۋۇتلىرى موڭغۇل تىلىنىڭ ئويرات شىۋىسىنى
قوللىنىدۇ. بۇ تىل ئۆزىگە خاس گىراماتىكىلىق قۇرۇلمىغا ئىگە
بولۇپ، سىنتاكسىس جەھەتتە كۆپ مىقتاردىكى سۆز تۈرلەش ۋە
سۆز ياساش قوشۇمچىلىرىغا ئىگە بولۇپلا قالماي، گىراماتىكا
جەھەتتە مۇكەممەل جۈملە قۇرۇلمىسىغا ئىگە. ئۇنىڭ ئۈستىگە
موڭغۇل تىلى گىراماتىكىسى قانۇنىيەتلىرىگە ئاساسەن سۆزلەرنى
ئەركىن بىرىكتۈرگىلى بولىدۇ. لۇغەت تەركىۋىمۇ ئىنتايىن مول.

بۇنىڭدىن باشقا غەربىي - شىمالدىكى ھەر قايسى قېرىن-
داش مىللەتلەر بىلەن تارىختىن بۇيان جاپا- ھالاۋەتتە بىرگە

ئېناق ياشاپ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ۋە مەدەنىيەت قاتار جەھەتلەردە ئۆز-ئارا ئالماشتۇرۇش بىر قەدەر كۆپ بولغان تىن قېرىنداش مىللەتلەر تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆ مۇ ناھايىتى كۆپ.

موڭغۇل يېزىقى 13-ئەسىرنىڭ باشلىرى ئۇيغۇر يې ئاساسىدا ئىجات قىلىنغان. 14-ئەسىرنىڭ باشلىرى موڭغۇل ئا چۆجە ئوسۇر «ئۇيغۇرچىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن موڭغۇل يېز غا ئىسلاھات يۈرگۈزۈپ ئۇنى موڭغۇل تىلىنىڭ ئالاھىدىلى ماسلاشتۇرغان. مانا بۇ تا بۇ گۈنگە قەدەر ئېلىمىزدىكى مو كۆپ ساندىكى موڭغۇللار ئورتاق ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان «خۇ يېزىقىدۇر. 17-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئويرات موڭغۇل ئا زايا پەندىتە خۇدۇم يېزىقى ئاساسىدا ئويرات شىۋىسىدە تاۋۇشلارنى يەنىمۇ توغرا ئىپادىلەپ توت بىچىك يېزىقىنى كى توت يېزىقىنى شەكىللەندۈردى. بۇ يېزىق ئويرات موڭ لىرى ئىچىدە ئومۇميۈزلۈك كېڭەيتىلىپ تاكى بۈگۈنگىچە ئى لىتىلمەكتە. تورغاۋۇتلار ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تەركىۋىدە خانلىقتىن ئەۋەتتە توت يېزىقىنى ئىشلىتىپ كەلدى. ھالبۇ شىنجاڭدىن باشقا جايلاردىكى موڭغۇللار يەنىلا خۇدۇم يېز ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. مانا بۇ ئېلىمىزدىكى موڭغۇللار تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ئىككى خىل يېزىقنى قوللىنىش سەۋەبىدۇر.

توت موڭغۇل يېزىقىدا يەتتە سوزۇق تاۋۇش، 24 ئۈز تاۋۇش بولۇپ جەمئىي 31 ھەرپ بار. ھەرپلەر چوڭ

كى كىچىك شەكلى دەپ ئايرىلمايدۇ. ھەربىر ھەرپ باش، ئوتتۇرا ۋە ئاخىرىدا كېلىشىدىن قەتئىي نەزەر بىر خىل شەكىلدە يېزىلىدۇ. يېزىلىشتا ھەرپلەر يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ، سۆزلەرمۇ يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ يېزىلىپ، قۇرلار ئوڭدىن سولغا قاراپ تىزىلىدۇ.

1981-يىل 7-ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 3-نۆۋەتلىك موڭغۇل تىل-يېزىق خىزمىتى يىغىنى موڭغۇل يېزىقىنى مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلتۈرۈش مەقسىتىدە، 1982-يىلىدىن 1990-يىلىغا قەدەر شىنجاڭ بويىچە موڭغۇللار ئىچىدە خۇدۇم يېزىقىنى ئومۇميۈزلۈك ئومۇملاشتۇرۇشنى قارار قىلدى. ھازىر ناھىيە بويىچە موڭغۇل ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپلەردە پۈتۈنلەي خۇدۇم يېزىقى بىلەن دەرس ئۆتۈلمەكتە.

(3) ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى

موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئاساسەن ئات بەيگىسى، چېلىشىش ۋە ناخشا-ئۇسسۇللارنى ئۆز-ئىچىگە ئالىدۇ. ئات بەيگىسى ۋە چېلىشىش ئاساسەن ئوت-چۆپلەر يېتىلگەن، مال چارۋىلار سەمىرىگەن، «ئوۋا تەكلىگەن» نەزىرچىراق مۇراسىمى بولغان ۋاقىتلاردا ئۆتكۈزۈلەتتى. ھازىر بولسا ھەر يىلىنىڭ 7-8-ئايلىرىدا يايلاقتا ئۆتكۈزۈلىدىغان نادام كاتتا يىغىنلىرىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ.

موڭغۇللار ناخشا ئۇسسۇلغا ماھىر بولۇپ بايرام، يىغىلىش كۈنلىرى، توي-تۆكۈن ياكى ئەزىز مېھمانلارنى كۈتىۋالغان شاد-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

لىق كۆڭۈللەردە ئەر-ئايال، ياش-قېرىلارنىڭ ھەممىسى ... ئول ئويناپ شات- خۇراملىقتا چۆمىدۇ.

تورغاۋۇتلارنىڭ ئىشلىتىدىغان چالغۇ ئەسۋابى «توپشۇر» بولۇپ، بۇ بىر خىل قۇرۇلمىسى ئاددىي، ئىشلىتىشكە قولايلىق چالغۇ ئەسۋاب. توپشۇرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئائىت مۇنداق بىر رىۋايەت بار: بۇرۇنقى زاماندا بىر پادىچى بالا بولۇپ، بىر كۈنى ئۇ بىر تۈپ چوڭ تېرەكنىڭ ئاستىدا سايداۋېتىپ، دەرەخ شېخىغا ئېلىنىپ قالغان بىر تال ئات ياللىمىنىڭ شامال بىلەن تەۋرىنىپ، يېقىملىق ئاۋاز چىقىرىۋاتقانلىقىنى تۇساتتىن ئاڭلاپ قىلىپ، بۇنىڭ ئىلھامى بىلەن تەۋرىنىش قانۇنىيىتىگە ئاساسەن توپشۇرنى ئىجات قىلغان ئىكەن.

توپشۇر قارىياغاچ، جىگدە قاتارلىقلارنىڭ ياغىچىدا ياسىلىپ، كۆزدىكى ئۈچىكىنىڭ ئۈچىيى تارا قىلىنىدۇ. ئادەتتە ئۇزۇنلۇقى 70-80 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ناخشا- ئۇسسۇللارغا ئومۇمەن توپشۇر تەڭكەش قىلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئۇسسۇلغا تەڭكەش قىلىشقا بەكمۇ باپ كېلىدۇ.

جىڭ ناھىيىسىدىكى تورغاۋۇتلار ئىچىدە «ساۋىردىن»، «چوراخار»، «بالجىنكىر» قاتارلىق ئۇسسۇللار كەڭ ئومۇملاشقان. بۇ ئۇسسۇللار قويۇق مىللىي تۈسكە ئىگە بولۇپ، ئۆگىنىۋېلىشقا ئاسان، بىر قانچە ياشلىق بالىلارمۇ مەيدانغا چۈشۈپ ئوينالايدۇ. ئاساسلىقى ئىككى قول، مۈرە ھەرىكەتلەندۈرۈلۈپ نەپىس ھەرىكەتلەر ئورۇنلىنىدۇ.

(4) توي-تۆكۈن ئىشلىرى

تۇرغاۋۇتلارنىڭ نىكا ئىشلىرى ئىلگىرى ئومۇمەن ئاتائانىلارنىڭ قۇدىلىشىشى بىلەن بولاتتى. نىكا-توي قايدا-يوسۇنلىرى بىر قەدەر مۇرەككەپ ھەم قىزىقارلىق ئىدى. ئاساسەن تۆۋەندىكى يوسۇنلار بويىچە ئۆتكۈزۈلەتتى:

① قۇدا چۈشۈش: ئوغۇللار توي قىلىش يېشىغا يەتكەندە جۈرە تاللاشقا باشلايدۇ. ئوغۇل تەرەپ ئالدى بىلەن مۇچەل بىلىدىغان لامالارنى چاقىرىپ ئوغۇل-قىزلارنىڭ مۇچىلىنى سۈرۈشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ مۇچىلىنىڭ بىر-بىرىگە توغرا كېلىدىغانلىقى ياكى توغرا كەلمەيدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ. ئەگەر مۇچىلى بىر-بىرىگە توغرا كەلسە ئەر تەرەپ تويلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

كونكرېت ئۇسۇلى: ئوبىكتا بەلگىلەنگەندىن كېيىن ئومۇمەن ئىككى خىل ئۇسۇل بويىچە قۇدىلىشىدۇ. يەنى، ئوغۇل تەرەپنىڭ ئاتا-ئانىلىرى قىزنىڭ ئاتا-ئانىلىرىنى ئۆيىگە مېھمانغا چاقىرىپ، قىز تەرەپتىن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ياكى ئوغۇل تەرەپنىڭ چوڭلىرى (ۋەكىللىرى) قىزنىڭ ئۆيىگە بېرىپ قۇدىلىشىشنى بىۋاستە تەلەپ قىلىدۇ. قودا چۈشۈشنى تەلەپ قىلغاندا تۆۋەندىكى بېيىتلارنى ئوقۇيدۇ:

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

مېھرى ئىسسىق نىكانىڭ ئىنسانلار ئارا
گۈل غۇنچىلار گۈلشەر تولۇپ ۋايىغا.

بەخت كۈلۈپ باقىدۇ قىز باققانلارغا،
قۇدىلىرى شاراپ تۇتار مېيىشىپ تايغا.

توي قىلىش پەرىز ئوغۇل چوڭ بولسا،
ئۇچۇرما بولۇر قىزلار يەتسە ۋايىغا .

ئىككى ئائىلە قۇدىلىققا قول بېرىشتۇق،
قەلبىمىز بىر، زوكۇلىمىزنى بىر تۈگۈشتۇق.

چوڭقۇر سۇدا لازىم بولسا يەلكەن بولۇشارمىز،
كۈلپەت كەلسە باشلارغا دەرمان بولۇشارمىز.

قىزىل مەشۇتكە ئوتكۈزۈلادى بىر جۈپ مارجان،
تەقدىرىمىز پەقەت بىر، ئايرىلمايمىز ھەر زامان.

ئەر تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى بېيىتنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىغا ھاراق تۇتىدۇ. قىز تەرەپ تەلەپنى قوبۇل قىلسا ”ئائىلىمىزنىڭ قائىدە-نىزاملىرى بار، قىزىمىزنىڭ يېشى كىچىك، ئالدىرىماي كېڭىشىپ كۆرەيلى“ دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى قىلىپ، ئەر تەرەپتىن كەلگەنلەرگە ھاراق تۇتىدۇ ھەم قىزغىن مېھمان قىلىدۇ. ئەر تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى

ئۇزىغاندا قولياغلىقا بىر ئۇچۇم چاي ۋە قەن - گېزەكلەرنى ئوراپ سوۋغات قىلىدۇ. بۇ قىز تەرەپنىڭ قوشۇلغانلىقىنىڭ بىشارىتىدۇر.

② چاي ئىچىرىش: چاي ئىچىرىش دېگەنلىك ئىككى تەرەپ كېڭىشىپ توي ئىشنى مۇقۇملاشتۇرۇش دېمەكتۇر. بۇ يوسۇن بېجىرىلىش بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ توي ئىشى بېكىتىلگەنلىكى ۋە بېشاقىلارنىڭ قول سېلىشىغا يول قويۇلمايدىغانلىقى جەمىيەتكە جاكالىنىدۇ. چاي ئىچىرىشتىن بۇرۇن ،ئوغۇلنىڭ تاغىسى ياكى كىچىك دادىسى سوۋغا-سالاملار بىلەن قىزنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، چاي ئىچرىش كۈننى كېڭىشىپ بەلگىلەيدۇ. ئاندىن ئوغۇل تەرەپ بەلگىلەنگەن كۈندە قىزنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، چاي ئىچرىش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزىدۇ.

چاي ئىچرىش كۈنى ئوغۇل تەرەپتىن بەش كىشى بارىدۇ. بۇلارنى سۆزگە ۋە ناخشىغا ماھىر، توي ئىشلىرىنىڭ قايدا-يوسۇنلىرىنى ئوبدان بىلىدىغان كىشى باشلاپ بارىدۇ. ئۇلار ئادەتتە بىر قويىنىڭ گۆشى، بىر چاي، هاراق ۋە قەن-گېزەكلەرنى ئېلىپ بارىدۇ. قىزنىڭ ئۆيدىكىلەر ئۇلارنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. ئوغۇل تەرەپنى باشلاپ بارغان كىشى قىز تەرەپنىڭ چوڭلىرىدىن باشلاپ، ناسىۋال قوتىسىنى سۇنۇپ سالام بېرىدۇ ھەم ئېلىپ كەلگەن سوۋغاتلىرىنى بېرىدۇ. هاراق تۇتۇپ سۆز قىلىپ كۆپچىلىككە: «پالانچىنىڭ ئوغلى بىلەن پوكۇنچىنىڭ قىزى ئىككى تەرەپنىڭ ئاتا-ئانىسى ۋە بالىلارنىڭ رازىلىقى بىلەن تويلاشتى، قىز-ئوغۇلنىڭ يېنىدەك يەلىشىپ، ئىناق-ئە-

جەل ئۆتۈپ، مەڭگۈلۈك ئەر-ئايال بولۇشنى تىلەيـ [illegible] بۇ
كۈنكى بۇ خاسىيەتلىك كۈننى رەسمىي تويلىشىپ، ئىككى يـ
ئۆمۈرۋايەتلىك چوڭ ئىشنى ئۈستىدە كېڭەشمىدىغان كۈن قىلىپ تاللىۋال-
دۇق» دەپ ئېلان قىلىدۇ. سۆزىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ناخشا
ئېيتىپ ياش تەرتىۋى بويىچە هاراق تۇتىدۇ. ئاخىرىدا ئوغۇل
تەرەپنى باشلاپ كەلگەن كىشى قىز تەرەپتىن پەتە قىلىدى-
غان تۇققانلىرىنىڭ سانى ۋە ئىسمىلىكىنى سورايدۇ. قىز تەرەپ
كېڭىشىپ ئىسىملىكنى ئوغۇل تەرەپكە ئۇقتۇرغاندىن كېيىن، ئو-
غۇل تەرەپتىن كەلگەنلەرگە هاراق تۇتۇپ ئۇزىتىدۇ.

③ «خادىك تارا» تالىشىش: خادىك تارا تالىشىش
چاي ئىچىش مۇراسىمىدىكى قوشۇمچە يوسۇن بولۇپ، ئۇنى كە-
چىلىك ئويۇن ياكى كىچىك يوسۇن دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئوغۇل
تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى قىزنىڭ ئۆيىگە چاي ئىچىش مۇراسىمى
ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن بارغاندا، سوۋغا-سالاملىرىغا قوشۇپ بىر خا-
دىك تارا (بوغداي ۋە پۇل يۆگەلگەن قولياغلىق) نى ئېلىپ
بارىدۇ. سوۋغا - سالام ۋە خادىك تارانى قىزنىڭ ئاتا-
ئانىسىغا تاپشۇرۇپ، قىزنىڭ ئۇرۇق تۇققانلىرىغا هاراق تۇتقان-
دىن كېيىن، قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى ئورنىدىن تۇرۇپ ئېلىپ كەل-
گەن سوۋغا-سالاملارنى ئاۋاقتا ئېلىپ كۆپچىلىكنىڭ ئالدىغا قويى-
دۇ. خادىك تارانى يەنە بىر ئاۋاقتا ئېلىپ قولياغلىقنى كۆپ-
چىلىكنىڭ ئالدىدا ئاچىدۇ. ئەر تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى ئالدى
بىلەن پۇل تاشلاپ، ياخشى تىلەكلەرنى تىلەيدۇ. ئاندىن باشقا
مېھمانلارمۇ پۇل تاشلاپ تىلەكلىرىنى تىلەيدۇ. ئاندىن كېيىن

قىز تەرەپ قول ياغلىقنى چىگىدۇ. قىز-ئوغۇل ئىككى تەرەپنىڭ كېيىنچىلىك ئاپىلىرى ياكى كېلىنلىرى قول ياغلىقلىرىنىڭ ئۇزچىدىن تۇتۇشۇپ ئۆز-ئارا تارتىشىدۇ. بىردەم تارتىشقاندىن كېيىن قىز تەرەپ ئاتايىن قويۇپ بېرىپ، خادىك تارانى ئوغۇل تەرەپكە بېرىپ قويىدۇ. بۇ قىز تەرەپنىڭ قىزنى ئوغۇل تەرەپكە ياتلىق قىلىشقا قوشۇلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئارقىدىنلا قىز تەرەپنىڭ ۋەكىلى ئورۇنىدىن تۇرۇپ: «كېلەچەكتە قىزىمىز پەۋقۇلئاددە ھادىسىگە ئۇچراپ قالسا كىم ئىگە بولىدۇ؟» دەپ سورايدۇ. ئوغۇلنىڭ ئاكىسى ياكى تاغىسى شۇھامان ئورنىدىن تۇ- تۇرۇپ «بىز ئىگە بولىمىز» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. سوئال-جاۋابلاردىن كېيىن قىز تەرەپ كۆپچىلىكنى مېھمان قىلىدۇ. ھەم ئوغۇل تەرەپتىن كەلگەنلەرگە سوۋغات تەقدىم قىلىدۇ.

④ ئات سوۋغات قىلىش: ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپنىڭ ئىشەشلىك كاپالىتىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، قىز تەرەپكە ئات سوۋغات قىلىدۇ . بەش كىشى قوي گۆشى، قەن - گېزەك، ھاراق، چايلارنى ئېلىپ، ئاتنىڭ يالىسىغا ئاق قول ياغلىق باغلاپ، ئاتنى قىزنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ سوۋغات قىلىدۇ . قىزنىڭ ئۆيىدە ئەنئەنىۋى يوسۇنلار بويىچە سالاملاشقاندىن كېيىن، قىز تەرەپ كەلگەنلەرنى سەخەن چاي (سۇتلۇك چاي) بىلەن مېھمان قىلىدۇ . ئوغۇل تەرەپ ئالدى بىلەن تۆۋەندىكىچە مەزمۇندىكى تەبرىكنامىنى ئوقۇيدۇ :

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

تولپار بولسا مەنگەن ئېتىڭ ،
قەمقىرايدۇ سەپىرىڭ.

ئوماق قىزىڭلار بولغاچقا ،
ئىككى ئائىلە بولۇشتۇق قۇدا.

خاسىيەتلىك كۈننى بەلگۈلەپ ،
شاتلىققا تولغان تويىنى ئۆتكۈزسەك .

قىزىڭ ئاتا-ئانا ياكى ئاچا-سىڭىللىسى،
بىزنىڭ تولپارغا مىنىپ ئۇچقۇسى.

تەبرىكنامىنى ئوقۇپ بولۇش بىلەن بىللە قىز تەرەپكە هاراق تۇتىدۇ. هاراق تۇتۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئوغۇل تەرەپنىڭ ۋەكىلى ئاتنى ئىشىك ئالدىغا يېتەكلەپ كېلىدۇ. قىزنىڭ ئىنىسى ياكى تۇققىنىنىڭ بالىسى سوۋغات قىلىنغان ئاتنى مىنىپ، موڭغۇل ئۆيىنى ئۈچ قېتىم ئايلىنىدۇ . ئۇندىن كېيىن قىز تەرەپنىڭ چوڭى سوۋغات قىلىنغان ئاتنى مۇنداق مەدھىلەيدۇ:

ناتونۇشنى قۇدا قىلغان قىزىمىز گۆھەر،
يىراق يوللارنى يېقىن قىلغان ئېتىمىز تولپار.

ئات قىزنىڭ ئىنىسىنىڭ مىنىشىگە بېرىلىدۇ. ئوغۇل تەرەپ ناخشىدىن ئىككىنى ئېيتىپ يەنە بىر قېتىم قىز تەرەپكە هاراق تۇتقاندىن كېيىن، قىز تەرەپ قىزغىن مېهمان قىلىپ، ئوغۇل تەرەپكە هاراق تۇتىدۇ. ئاخىرىدا ئوغۇل تەرەپكە سوۋغات تەقدىم

قىلىپ، ئات سوۋغات قىلىش مۇراسىمىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

⑤ قىزنىڭ كىيىم- كېچەكلىرىنى ئاپىرىش: ئوغۇل تەرەپـ-
تىن بەشتىن يەتتىگە قەدەر كىشى (بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇچى ئايال)
1-2 قوي، سوۋغا - سالام بۇيۇملىرى ۋە قىزنىڭ كىيىم- كېچەكلىرىنى
ئېلىپ پۈتۈشكەن كۈندە قىزنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. ئوغۇل تەرەپنى
باشلاپ كەلگەن كىشى ئالدى بىلەن قىز تەرەپنىڭ چوڭلىرىغا
سالام بېرىپ ، ناخشا ئېيتىپ هاراق تۇتىدۇ. 4- 5 ناخشا ئېيـ-
تىلغاندىن كېيىن ، قىزنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى چوڭ لىگەنـ-
گە ئېلىپ ، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىغا بىر رومكا هاراق بىلەن
سۇنىدۇ. قىز تەرەپتىن بىر ئايال كىيىم - كېچەكلەرنى كۆز -
دىن كۆچۈرگەندىن كېيىن، ئارىدىن بىر قەدەر ياشانغان بىر كىـ-
شى تۆۋەندىكى مەزمۇندا باتا بېرىدۇ:

كىيىم - كېچەك تۈزىدۇ، ئەمما، ئىگىسى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈپ
ئامان بولسۇن، باللىرى شات-خۇرام ياشاپ، ئائىلىسى بەختلىك بولسۇن.

ئاندىن قىز تەرەپ كەلگەنلەرنى كاتتا مېھمان
قىلىپ ، كىيىم - كېچەك ئاپىرىش مۇراسىمىنى ئاخىر -
لاشتۇرىدۇ.

⑥ توي مەرىكىسى: موڭغۇللار توي مەرىكىسىنى بىر قە -
دەر ھەشەمەتلىك ئۆتكۈزىدۇ. توي مەرىكىسىنى ئۆتكۈزۈشتىن بۇ -
رۇن ئوغۇل تەرەپ قىزنىڭ ئۆيىگە بىر ۋەكىل ئەۋەتىپ ، توي
مەرىكىسى ئىشلىرىنى كېڭىشىدۇ ھەم لاما چاقىرىپ توي مەرىكىـ-
سى ئۆتكۈزىلىدىغان خاسىيەتلىك كۈننى تاللاپ، توي كۈنىنى بېكىتىدۇ.

تويىنىڭ هارپا كۈنى ئوغۇل تەرەپ ئوغلىغا يېڭى مۇڭ -

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

غول ئۆيى ئېكەن، بىر قۇر قازان- قومۇچلارنى سې...
تىزىپ بېرىدۇ. ھەم يېڭى ئوچاق - قازان ئورنىتىش مور-
مى ئۆتكۈزىدۇ. يىگىتنىڭ ئاتا- ئانىسى ئالدى بىلەن يېڭى ئۆي-
گە كىرىپ، بىر دانە ئاق قول ياغلىقنى چاقىراقچا چىگىپ، باتا
بېرىپ سۆز قىلىدۇ. يىغىندا تۇرغان تۇققانلىرىمۇ ئۇلارغا ئەگىشىدۇ.
ئاندىن بىر پارچە يېشۇرۇلغان تۆش گۆشنى ئەكىلىپ كۆپچىلىك-
كە ئېغىز تەككۈزۈپ بولۇپ، ئاق تېۋىت يېپ بىلەن ئايلاندۇ-
رۇپ بىر قانچە قات ئوراپ، ئۈستىگە ماي چاچقاندىن كېيىن يىگىت
ئۇنى ئوچاققا سېلىپ ئۈستىگە بىر ئاز سېرىقماي قويۇپ، ئوت
يېقىپ تۇتاشتۇرىدۇ. ئوت قانچە ئۇلغىيىپ كۆيسە شۇنچىلىك
تەلەيلىك بولۇشتىن ھەم گۈللەپ - ياشناشتىن دېرەك بېرىدۇ
دەپ قارايدۇ. بۇنىڭغا ئۇلاپ ئارىدىن بىر ياشانغان كىشى يې-
ڭى ئۆينىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئۆيگە قويۇلغان سايمان- جابدۇق-
لارنى راسا ماختايدۇ. يىگىت كۆپچىلىككە ھاراق تۇتۇپ مىننەت-
دارلىق بىلدۈرىدۇ. ئۇرۇق - تۇققانلار ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا
قاراپ ئوغۇل تەرەپكە مال قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا
قىزنى يۆتكەپ كېلىش ئىشلىرى ئۈستىدە كېڭەشىدۇ. شۇ كۈنى
چۈشتىن كېيىن 10 نەچچە كىشى يىگىتكە ھەمرا بولۇپ قىزنىڭ
ئۆيىگە بارىدۇ. شۇ كۈنى كەچتىن تاڭ ئاتقىچە توي مەرىكى-
سى باشلانغانلىقىنى جاكالاش، يىگىت قېيىن ئاتا - ئانىسىغا
باش قويۇپ ئالدىدىن ئۆتۈش، ناخشا ئېيتىپ ھاراق تۇتۇش،
تويلۇق كىيىم - كېچەكلەرنى قوبۇل قىلىش، قىزنىڭ ئالدىغا
بېرىش قاتارلىق يوسۇنلار ئۆتكۈزۈلىدۇ. تاڭ سۈزۈلۈشتىن ئىل-

كەرى قىزنىڭ ئاتا- ئانىسى ناخشا ئېيتىپ قىزنى ئۇزىتىش ھارىغى تۇتىدۇ. قىزمۇ بارلىق ئۇرۇق - تۇققانلىرى ۋە چوڭلار-غا خوشلىشىش ھارىغى تۇتىدۇ. ئوغۇل تەرەپنىڭ ۋەكىلى تاۋاق-قا پىشۇرۇلغان گۆش، ياغلىق ئۇچەي ۋە يەتتە دانەقويمايمە-قىنى ئېلىپ قىز تەرەپنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ ئالدىغا قويىدۇ. يىگىت قېيىن ئاتىسى، قېيىن ئانىسىنىڭ ئالدىغا يۈكۈنۈپ تازىم قىلىدۇ ھەم بارلىق ئۇرۇق تۇققانلارغا ھاراق تۇتىدۇ. قېينى ئاپا يىگىتنىڭ بېلىگەن بىر كىيىملىك رەختنى باغلاپ قويۇپ تۆ-ۋەندىكى بېيىتنى ئوقۇيدۇ:

قەدىنى رۇسلاپ، بەلنى چىڭ باغلاپ،
مال - مۈلۈككە ۋارىس بولۇڭلار.
ئۇنتۇلمىسا ئەجدات تەلىمى،
يورۇق بولۇر ماڭغان يولۇڭلار.

بالايى ئاپەتكە تۈسۈن يىراقتا،
ماڭغان يوللار بولسۇن ئايدىڭ-ئاق.
پىتنە - پاسات جان ماقالمايدۇ،
ۋايىغا يەتسە گۈزەل ئەخلاق.

بولسا ھەركىمدە تىرىشچانلىق،
بولۇر تېزلا مالىق ئائىلە.
ئەجداتلارمۇ تېنچ ياتىدۇ،
پەرزەنتلىر كۆرسە تەربىيە.

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى www.uyghurkitap.com

باتا بېرىپ بولغاندىن كېيىن كېيىم - كېچەكلەرنى قى-
لىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. يىگىتنىڭ يەڭگىسى ئالدى ب-
ئۆيىگە كىرىپ قىزنىڭ ئانىسىغا بىر قەدەھ هاراق تۇتۇپ، تو-
لۇق كېيىمىنى سىلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. قىزنىڭ ئانى-
سى بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلىپ، قولىغا بىر پىيالە سۈتنى تۇ-
تۇپ:

كېيىم - كېچەك تۇزسىمۇ، ئۆمۈر ئۇزۇن بولغاي،

كېيىم- كېچەك ئىگىسى بىلەن كەتسىمۇ، ئامەت ئۆيدە قالغاي.

دېگەن مەزمۇندىكى باتانى بېرىپ، كېيىملەر ئىچىدىن بىرىنى ئې-
لىپ قېلىپ قالغىنىنى بىر- بىرلەپ يىگىتنىڭ يەڭگىسىگە ئۆت-
كۈزىدۇ. ئارقىدىنلا قىزنى يۆتكەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئەر
تەرەپنىڭ ئايال ۋەكىلى بىر قانچە كىشىنى باشلاپ بىر توپ
قىز- چوكانلار ئورۇۋالغان قىزنى توپنىڭ ئىچىدىن تارتىپ چى-
قىرىدۇ. قىزنىڭ يەڭگىسى ۋە ئوغۇلنىڭ يەڭگىسى ئۆز- ئارا ما-
لىشىپ، قىزنىڭ بېشىغا تاۋار ياپىدۇ. ئاندىن قىزنىڭ مۇچە-
لى بىلەن ئوخشاش مۇچەلىلىك بىر ئەر قىزنى كۆتۈرۈپ ئات
ئۈستىگە ئالىدۇ. ئات مۇچەلىك بىر ئەر ئاتقا مىنىپ قىزنى
ئالدىغا ئالىدۇ. قىزنىڭ يەڭگىسى ئاتنى يېتەكلەپ موڭغۇل ئۆيى-
نى ئۈچ قېتىم ئايلانغاندىن كېيىن يولغا چىقىدۇ. يىگىت قىزنىڭ
كەينىدىن ئەگىشىپ ماڭىدۇ. قىزنى ئۇزاتقۇچىلار قىزنى ئېلىپ ماڭ-
غۇچىلارنىڭ كەينىدىن مېڭىپ شات- خۇرام ناخشىلارنى ياڭرىتىپ
قىزنى ئوغۇلنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ قويىدۇ.

توي يۈتكەپ كېلىۋاتقانلار ئوغۇلنىڭ ئۆيىگە يېقىنلاش-
قاندا ئوغۇل تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئالدىغا چىقىپ سالام بېر-
دۇ. بۇلار ئىچىدىن بىر كىشى قىزغا چىمىلداق تەقدىم قىلىدۇ.
يەنە بىر كىشى قول ياغلىق چىگىلگەن قوينىڭ يىلىك
سۆڭىكىنى كۆرسىتىپ قويۇپلا كەينىگە قاراپ قاچىدۇ. توي يۈت-
كىگەنلەردىن بىر كىشى ئۇنى قوغلايدۇ. ناۋادا، تۇتۇق بەرمەي
قول ياغلىق باغلانغان يىلىك سۆڭىكىنى ئۆيسىنىڭ
ئىشىكىدىن ئېتىپ كىرگۈزۈۋەتسە غەلىبە قازانغان بولىدۇ. ئو-
غۇلنىڭ ئۆيىگە كەلگەندىن كېيىن توي تارتىپ كەلگەن مېھمانلار
قىزغىن كۈتۈۋېلىنىدۇ. قايتقاندا ھەر-بىر كىشىگە بىردىن سوۋغات
بېرىلىدۇ.

ياتلىق بولغان قىز ئۈچكۈنگىچە چىمىلداق ئىچىدە ئول-
تۇرۇپ يۈز ئاچمايدۇ. ئۈچكۈن ئۆتكەندىن كېيىن قىزنىڭ ئانىسى
ۋە ئاسامي تۇغقانلىرىدىن بولۇپ بەشتىن يەتتە كىشى ئوغۇلنىڭ
ئۆيىگە بېرىپ، چىمىلداق ئېچىش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ. ئوغۇل تەرەپ
ئۇرۇق- تۇغقان، دوست بۇرادەرلىرىنى چاقىرىپ زىياپەت بېرىدۇ. چىمىل-
داق ئېچىش مۇراسىمى مۇنداق تەرتىپلەر بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ:

قىزنىڭ قېيىنى ئاتىسى ئالدى بىلەن ئاق قول ياغلىق چى-
گىلگەن ئوۋمىلتىقىنىڭ ئىستولى بىلەن چىمىلداقنى قايرىپ ئا-
چىدۇ. يەنە بىر ئاقساقال كىشى مۇنداق مەزمۇندىكى چىمىلداق
ئېچىش بېيىتىنى ئوقۇيدۇ:

يېپىلغان چىمىلداق ئېچىلىپ، كېلىن ئاشتىن
يېڭى كېلىن ئەخلاقتا ۋارىس بولۇشى شەرت.
تېجەشلىك ئۆي تۇتۇشلار قوتان تولسۇن چارۋىغا،
ھەر تەرەپكە تارالسۇن ياخشى ئاتلىق نامىڭلار،
بېشىڭلار ئاقارسۇن بىرلىكتە، ئىناق ئۆتۈپ،
ئۆمۈرۈڭلار ئۇزۇن بولسۇن ياخشى پەرزەنت كۆرۈپ.

بېيىت ئوقۇلغاندىن كېيىن قىزنىڭ ئانىسى ئاقلاتاباغلانغان چۆمۈشنى قىزغا بېرىدۇ. قىز بۇ چۆمۈش بىلەن كۆپچىلىككە چاي قۇيىدۇ. چايدىن كېيىن قىزنىڭ ئانىسى ئوغۇلنىڭ ئۆيىدىكىلەرگە ناخشا ئېيتىپ ھاراق تۇتىدۇ. ئاخىرىدا ئوغۇل تەرەپ بارلىق مېھمانلارغا ناخشا ئېيتىپ ھاراق تۇتىدۇ.

چىمىلداق ئېچىش مۇراسىمى داۋامىدا ئوغۇلنىڭ دادىسى كېلىنگە يېڭىدىن ئىسىم قويىدۇ. شۇندىن ئېتىبارەن كېلىن يېڭى ئىسىم بويىچە ئاتىلىدۇ.

(5) تورار ئۆيلىرى ۋە يېمەك-ئىچمەكلىرى

تورار ئۆيلىرى: كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئۇلار ئوت - چۆپ ۋە سۇغا بېقىپ ئورۇنلىشىدۇ. كۆچۈش قونۇشقا قولايلىق بولۇش ئۈچۈن كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان موڭغۇللار كىگىز بىلەن ياسالغان موڭغۇل ئۆيلىرىدە ئولتۇرىدۇ. موڭغۇل ئۆيلەر دۈگىلەك شەكىللىك بولۇپ، رەڭگى ئاق بولىدۇ، ياغاچ ماتېرىياللىرى بىلەن جازا قوپۇرۇلۇپ ئۈستى كىگىزلەر بىلەن ئورۇلۇپ، ئارقانلار بىلە-

لەن تارتىپ چىگىلىدۇ. كىگىز ئۆي يامغۇر، ئىسسىق-سوغۇقلارغا پانابولىدۇ. ئۆينىڭ ئىچىگە كىگىز سېلىنىدۇ. تۇرمۇشى باياشات كىشىلەر گىلەم سالىدۇ. بۇئۆيلەر ئارام-بەخش ھەم كۆركەم بولىدۇ.

موڭغۇللار ئاساسەن كالا-قوي گۆشى، ئۇن، كالا سۈتى ۋە چاي قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىدۇ. چاي ئۇلارنىڭ كام بول-سا بولمايدىغان ئىستېمال بۇيۇمى. موڭغۇللار ھاراق ئىچىشنى ياخ-شى كۆرىدۇ. شۇڭا ھاراق ئۇلارنىڭ كەلدى - باردى ئىشلىرىدا ئا-ساسى سوۋغات بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ. موڭغۇل خەلقى مېھماندوست خەلق بولۇپ ئۇرۇق تۇققانلىرى ۋە ئەزىز مېھمانلار كەلگەندە ئا-تاپ قوي سويۇپ مېھمان قىلىدۇ. ناتونۇش مېھمانلار كەلگەن تەغ-دىردىمۇ قىزغىن مېھمان قىلىپ قوندۇرۇپ قالىدۇ.

سۈت يېمەكلىكلىرى: موڭغۇللار قايماق، سېرىق ماي، پىشلاق، قۇ-رۇت، سۈت ھاراق قاتارلىق ھەرخىل سۈتتىن ياسالغان يېمەكلىكلەرنى پىش-شىقلاپ ئىشلەپچىقىرىشقا ماھىر كېلىدۇ. سۈت ھاراقنى ئىشلەش ئۇسۇلى خەنزۇلارنىڭ كۈنچە ھاراق ئىشلەش ئۇسۇلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. پەقەت ئىشلەتكەن خام ئەشياسى ئوخشىمايدۇ. يەنى: ئېركەتنى قارا قازاندا قاينىتىپ پارغا ئايلاندۇرۇپ ھاراق ئالىدۇ. سۈت ھاراقنىڭ گرادۇسى ئومۇمەن ئون نەچچە گرادۇستىن ئوتتۇز نەچچە گرادۇسقىچە بولىدۇ. سۈت ھاراق ئىشلىنىپ بولغاندىن كېيىن قازاندىكى ئېركەتنى سۈزۈپ قول بىلەن ھەرخىل شەكىلدە پوملاپ قۇرۇت قىلىپ قۇرۇتىدۇ.

(6) كىيىم-كېچەكلىرى

ئەر-ئايال موڭغۇللار ئوخشاشلا ئۇزۇن تون كېيىدۇ. لامالا-رى سېرىق (دىنى كىيىم)، پۇقرالىرى كۆك، ئاياللىرى قىزىل، يې-

شىل ياكى كۆك رەڭدىكى تونلارنى كىيىدۇ. ئەمەلدارلار ... سېرىق رەڭدىكى ماگازا كىيىدۇ.

ئەرلىرى ئۇزۇن تون كىيىپ بېلىگە پوتا باغلايدۇ. يېنىغا پىچاق ئېسىپ، بېشىغا قالپاق كىيىدۇ. قىش كۈنلىرى تۈلكە ۋە قوي تېرىلىرىدىن تىكىلگەن قۇلاقچا كىيىدۇ. پۇتىغا كىگىز پايپاق كىيىپ چورۇق تارتىدۇ، (ئۆزلىرى ئەيلىگەن تېرىدە ياسالغان ئاياق) بەزىلەر لاتا خەيمۇ كىيىدۇ. تۇرمۇشى باياشات كىشىلەر ئۆتۈك كىيىدۇ. كىيىمنىڭ ياقا-يەڭلىرىگە زىغزىق تۇتىدۇ.

ئاياللارمۇ ئۇزۇن تون كىيىپ بېلىگە پوتا باغلايدۇ. پۇتىغا كىگىز پايپاق كىيىدۇ. ۋە چورۇق تارتىدۇ. بېشىغا بۆك كىيىپ، چېچىنى بىر تال قىلىپ ئۆرۈۋالىدۇ. ياتلىق بولغاندىن كېيىن چېچىنى ئىككى تال قىلىپ ئۆرىدۇ. ئاياللار كىيىملىرىنىڭ ياقا يەڭلىرىگە زىغزىق تۇتىدۇ. ئاياللار ئومۇمەن قۇلىقىغا هالقا، قولىغا بىلەيزۈك سالىدۇ. باي ئائىلىنىڭ ئاياللىرى ئالتۇن ئۈزۈك سالىدۇ. ئاياللار ئومۇمەن ئۇپا-ئەڭلىك ئىشلەتمەيدۇ. ئاددى ۋە سىپايە ياسىنىدۇ.

(7) كۆرۈشۈش - سالام بېرىش

تورغاۋۇت موڭغۇللىرى ئەر - ئايال، چوڭ-كىچىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر هەممىسى ئەدەپ - يوسۇنلۇق كېلىدۇ. سالام بېرىش يوسۇنلىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار بىلەن كۆرۈشكەندە ئوڭ تىزىنى يەرگە قويۇپ يۆكۈنۈپ سول قولىنى سول پۇتىنىڭ تىزىغا قويۇپ، ئوڭ قولىنى سول قولى-

نىڭ ئۈستىگە قويۇپ تۇرۇپ، باش ئىگىپ: «ئامان كەلدىلە» دەپ سالام بېرىدۇ. ئەمەلدار: «ناھايىتى ياخشى، ئامان بولغايسەن» دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ.

لامالارغا سالام بەرگەندە، سالام بەرگۈچى چوقۇم لاماغا يې- قىنلىشىپ، ئىككى ئالقىنىنى جۈپلەپ سۆكۈتتە تىك تۇرۇپ، ھۆر- مەتلەش ۋەسىپايە تەلەپپۇزدا: «ئاقساقال ئامان بولغايسىلا» دەپ سالام بېرىدۇ.

يىراق جايدىن مېھمان كەلگەندە، ئۆي ئىگىسى ياش كېيىمىنى كېيىپ ئالدىغا چىقىپ سالام بېرىپ، ئېتىنى باغلاپ، ئۆيگە باشلاپ قىز- غىن مېھمان قىلىدۇ.

بالىلىرى سىرتتىن قايتىپ كېلىپ ئـــاتـــا- ئانىلىرىغا ســـالام بـــەرگـــەنـــدە ئ...وغـــۇلـــلـــەـــرى ئوڭ پۇتىنى ئالدىغـا، سول پۇتىنى كەينىگە قىلىپ ئىككى تىزىنى يەرگە قويۇپ: «ياخشىمۇسىز دادا» دەپ سالام بېرىدۇ. قىزلىرى سول تىزىنى يەرگە قويۇپ يۈكۈنۈپ ئىككى قولىنى ئوڭ تىزىغا قويۇپ تۇرۇپ: «ياخشىمۇ سىز ئانا» دەپ سالام بېرىدۇ.

ئۇزاققىچە كۆرۈشمىگەن چوڭلار بىلەن كۆرۈشكەندە، كى- چىكلەر ئالدى بىلەن سالام بېرىپ، ئاندىن قۇچاقلىشىپ يىغ- لىشىدۇ.

ئۇلار چوڭلارنى ھۆرمەت قىلىدۇ. قانداق جايدا ئۇچرىشى- شىدىن قەتئىينەزەر، يېشى كىچىكلەر ئالدى بىلەن يېشى چوڭلارغا سالام بېرىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

(8) چاغان بايرىمى

چاغان موڭغۇللارنىڭ ئەڭ چوڭ ئەنئەنىۋىي بايرىمى بولۇپ، ئادەت-يوسۇنلىرى ئاساسەن خەنزۇلارنىڭكى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. چاغاندىن بۇرۇن ئۆيلەرنى تازىلاپ، كىيىم- كېچەكلەرنى يۇيۇپ- تازىلاپ بايراملىق يېمەك- ئىچمەك ۋە كىيىم-كېچەكلەرنى تەييارلايدۇ. هارپا كۈنى بۈت تەكچىسىگە چىراق ياندۇرۇپ، ئىسرىق سېلىپ، قوينىڭ بېشىنى قويۇپ قويىدۇ. موڭغۇللاردا چاغاننىڭ هارپىسىدا تۈنەيدىغان ئادەتلىرمۇ بار. بۇ ئادەتمۇنداق بىر رىۋايەت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنمىش:

بۇرۇنقى زاماندا كىشىلەر خاتىرجەم، بەختىيار ياشايدىكەن. غايىپتىن بىر ئىبلىس كېلىپ ئەل ئىچىگە پارا كەندىچىلىك سېلىپ، مال- مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ، قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمايدىكەن. كېيىن شامۇتۇن دەيدىغان بىر پەرىشتە پوقرالارنى ئىمىن تاپقۇزۇش ئۈچۈن بۇ ئىبلىسنى يوقىتىش مەخسىتىدە، ئۇنىڭغا خۇتۇن بولىدىكەن. تويدىن كېيىن هەر ۋاقىت بۇ ئىبلىسنىڭ جېنىنى قويغان يېرىنى ئىزدەپ، بۇ ئىبلىسنى يوقىتىشنىڭ كويىغا چۈشىدىكەن. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ پەرىشتە هامىلدار بولۇپ قالىدىكەن. بىر كۈنى كەچقۇرۇن ئىبلىسنىڭ جېنىنى قويغان يېرىنى تېپىۋېلىپ ئىبلىسنى يوقۇتۇپ، قىچىرغا مىنىپ يۇرتقا قايتىدىكەن. بۇ كۈن قەمەرىيە 12- ئاينىڭ 30- كۈنىگە توغرا كېلىدىكەن. يولدا ئۇنى قاتتىق تولغاق تۇتۇپ كېتىپ، قىچىردىن چۈشۈپ ئارام ئالماقچى بولغاندا، قىچىر ئۇنىڭ قورسىقىغا

تېپىۋېتىپ ، قورسىقى ئېچىپ قاتتىق ئاغرىپ كېتىدىكەن. پەرىشـتە ئاچچىقىغا چىدىماي : «تۇياقلىق هايۋانلار ئىچىدە قېچىر مەڭگۈ تۇغماس هايۋان بولۇپ كەتكەي » دەپ قارغىۋېتىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قېچىر تۇغماس بولۇپ قالغانىكەن. پەرىشـتە بىر دالدىغا مۆكۈنۈپ ئىبلىستىن بولغان بالىنى يەڭگىـپ بوغۇپ ئۆلتۈرۈپتۇ- دە يولغا راۋان بوپتۇ. بۇ خەۋەر پۇقرالار ئىچىدە كەڭ تارقىلىپ ، كىشىلەر بۇ پەرىشتەنىڭ پۇقرالار ئۈ-چۈن ئىبلىسنى يوقاتقانلىقىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن هەر يىلىقە-مەرىيە 12 - ئاينىڭ 30- كۈنى كېچىسى ئۇخلىماي تۈنەشنى بەلگىلەپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تۈنەش ئادەتكە ئايلىنىپتۇ.

چاغان پەتىسى قىلىش : يېڭى يىلنىڭ بىرىنچى كۈنى ئاقـساقاللار ياكى لامالارنىڭ باشچىلىقىدا كۆپچىلىك بىرلىكتە هاۋا رايىنى كۆزىتىپ ، بەخت - سائادەت تىلىشىپ ، بىر - بىرىـنىڭ ھېيتىنى مۇبارەكلەيدۇ. ئاندىن ئۆيگە كىرىپ بۇتقا ئىبا-دەت قىلىدۇ. بۇت تەكچىسىنىڭ ئالدىغا يەتتە دانە چىراقداننى قويۇپ يورىتىدۇ . هارپا كۈنى كەچتە تەكچە ئالدىغا قويۇلغان قوي بېشىنىڭ ئېڭىكىنى ئاجرىتىپ پىشانىسىگە كىرىش بەلگە-سىنى سىزىپ، ئۈستىگە سېرىق ماي سۈرتىپ ئورنىغا قويۇپ قويىدۇ. بەزى كىشىلەر خىمىرنى بەش خىل هايۋان شەكلىدە تۈگۈپ تەكچىگە تىزىپ قويىدۇ ياكى قوۋۇرغا، سان گۆشلەرنى تەكچىگە تىزىپ ئىسرىق شامنى ياندۇرۇپ ئىبادەت قىلىشىدۇ .

بۇتقا ئىبادەت قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئائىلە بويىچە سىرتقا چىقىپ ، ئىگىز بىر جايغا ئوتتۇن دۆۋىلەپ ، ئەتراپىغا

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئەرىق شاخىنى سانجىپ، ئوتۇننىڭ ئۈستىگە ھەر ...ەك-لىكلەرنى قويۇپ، ئوتۇننى تۇتاشتۇرۇپ، ھەممەيلەن ئۇنىڭغا ... راپ باش قويىدۇ. ئەتىگەندە ئاتاپ ھاراق چاچىدۇ، ئاندىن ئوتنى 3 قېتىم ئايلىنىپ ئۆيىگە قايتىپ كېلىدۇ. ئۆيىگە كىرىپ چوڭلار ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، پەرزەنتلىرى چوڭلارغا باش قويۇپ چاغىنىنى مۇبارەكلايدۇ. ئەرلەر ئوڭ تىزنى يەرگە قويۇپ يۈكۈنۈپ، ئوڭ ئالىقىنىنى پېشانىسىگە تەككۈزۈپ باش قويۇپ سالام بەرگەندىن كېيىن ئىككى قولنى چوڭلارغا ئۇزىتىدۇ، چوڭلار ئۇلارنىڭ ئىككى ئالىقىنىنى جۈپلاپ: "چاغىنىڭلارغا مۇبارەك بولسۇن" دەيدۇ. يېقىن تۇققانلىرى بولسا، ئوڭ مەڭزىگە سۆيۈپ قويىدۇ. ئاياللار سول تىزنى يەرگە قويۇپ يۈكۈنۈپ، چوڭلارغا باش قويۇپ سالام بېرىدۇ.

ئائىلە ئەزالىرى بىر-بىرىنىڭ چاغىنىنى مۇبارەكلەپ بولغاندىن كېيىن، ياشلار چوڭلارغا ھاراق تۇتىدۇ. ئائىلىنىڭ چوڭى پۈتۈن ئائىلىدىكىلەرنى: "100 يىل ياشاپ، 100 يىل چاغان ئۆتە-ناپ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈپ مەڭگۈ بەختلىك بولۇڭلار" دەپ تەبرىكلەيدۇ. بالىلارغا چاغانلىق پۇل بېرىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، چاغان مەزگىلىدە خوشنىلار ۋە دوست بۇرادەرلەر قەن-گېزەك، ھاراقلارنى ئېلىپ بېرىپ ئۆز-ئارا پەتە قىلىپ، چاغاننى شات-خوراملىق بىلەن بىرگە ئۆتكۈزىدۇ.

(9) ئۇزۇن چاچ قويۇش

بالىلار ئومۇمەن 5 ياشقا توشقاندا خاسىيەتلىككۈننى تال-

لاپ، بارلىق ئۇرۇق - تۇققانلىرىنى قاتناشتۇرۇپ چاچ ئۆرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ.

- بالىنىڭ دادىسى بىر تاۋاقنىڭ ئۈستىگە قەن - گېزەك ، پۇل، سۇتتە ئىشلەنگەن يېمەكلىك ۋە بىر قايچىنى ئېلىپ، ئۈستىنى خادا بىلەن يېپىپ قويىدۇ. مېھمانلار تولۇق كېلىپ بولغاندىن كېيىن ، چېچى ئۆرۈلىدىغان بالا تاۋاقنى كۆتۈرۈپ تاغىسىنىڭ ئالدىغا بارىدۇ. تاغىسى خادانى يېنىغا سېلىپ ، قايچىنى ئې - لىپ بالىنىڭ چېچىنى ئوڭ تەرىپىدىن باشلاپ قىرقىيدۇ (قىزبالا بولسا سول تەرىپىدىن باشلاپ قىرقىيدۇ.) مۇراسىمغا قاتناشقان باشقا تۇققانلىرىمۇ قىرقىيدۇ. پېشانىسىنىڭ ئۈستى ياكى بېش - نىڭ ئوڭ-سول ئىككى تەرىپىدىن بىر ئۇچۇم سىكىلەك قالدۇ - رۇپ قويىدۇ. ۋاقتىدا ئۈلگۈرۈپ كېلەلمىگەن تۇققانلار ئۈچۈن ئازىراق چاچنى ئالاھىدە قالدۇرۇپ قويىدۇ. چاچنى قىرقاپ بول- غاندىن كېيىن، ئۆي ئىگىسى كەلگەنلەرنى قىزغىن مېھمان قىلىپ، مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرىدۇ .

چاچ قىرقىشقا قاتناشقان ھەربىر كىشى بالىغا بىردىن مال سوۋغات قىلىدۇ. لېكىن ئۈچىگە سوۋغات قىلىشقا بولمايدۇ. مۇراسىم ئۆتۈپ بىر مەزگىلدىن كېيىن بالا خادا ۋە سوۋغا- سالاملارنى ئېلىپ ئۇلارنى بىر - بىرلەپ پەتە قىلىپ، ئاتىغان ماللىرىنى يىغىپ كېلىدۇ.

(10) دەپنە ئىشلىرى

تورغاۋۇت موڭغۇللىرى ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن لامىلارنى چاقىرىپ ئىبادەت قىلغۇزىدۇ. دەپنە قىلىش مېيىتنى دالىغا تاش-

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

لاش، كۆيدۈرۈش ۋە يەرگە كۆمۈشتەك 3 خىل بولىدۇ [illegible]غا تاشلاش ئەرشىگە دەپنە قىلىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ).

كۆچمەنچارۋىچىلىق تۇرمۇش شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئازادلىقتىن بۇرۇن موڭغۇللار مېيىتنى دالىغا تاشلاش ئادىتى بويىچىمۇ دەپنە قىلاتتى. يەنى: ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن مېيىتنى داكا بىلەن ئوراپ، لاما كۆرسەتكەن يەرگە ئېلىپ بېرىپ شۇ يەردىكى ئېگىز بىر جايغا مېيىتنى يالىڭاچلاپ قويۇپ، قاغا- قوزغۇنلارغا يەم قىلاتتى. 3 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن بېرىپ قاراپ باقاتتى، ئەگەر قاغا- قوزغۇنلار يەپ كەتكەن بولسا، ئۆلگۈچى ئەرشىگە چىقتى، بۇ كېيىنكىلەر ئۈچۈن بەخت- ئامەتنىڭ بېشارىتى دەپ قاراپ، ھاراق زىياپىتى بېرىپ تەنتەنە قىلاتتى. ئەگەر مېيىتنى قاغا- قوزغۇن يېمەي ساق تۇرغان بولسا، ئۆلگۈچىنىڭ گۇنايى تۈگىمەپتۇ، دەپ قاراپ لامالارنى چاقىرىپ يەنە بىر قېتىم گۇناھىنى تىلەپ ئىبادەت قىلغۇزۇپ، مېيىتقا سېرىق ماي سۈركەپ، قاغا- قوزغۇنلارنىڭ بالدۇرراق يەپ كېتىشىنى تىلەيتتى.

دالىغا تاشلاپ دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن ئۆلگۈچىنىڭ پەرزەنتلىرى 49 كۈنگىچە چاچ- ساقال ئالدۇرماي، ھاراق ئىچىپ كۆڭۈل ئاچماي، ماتەم تۇتىدۇ.

ئوتتا كۆيدۈرۈش: بۇ خىل دەپنە ئۇسۇلىنى يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى ۋە بايلار قوللىنىدۇ. مېيىتنى پاكىز يۇيۇپ- تاراپ، ئاق داكىدا يۆگەيدۇ. ئېگىز بىرەك بىر جايغا ئوتۇننى تۆت چاسا دۆۋىلەپ سېرىق ماي چې-

چىقىپ ئۇستىگە مېيىتنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئوت قويۇپ كۆيدۈرىدۇ. لامالار بىر چەتتە تۇرۇپ ئايەت ئوقۇيدۇ. مېيىت كۆيۈپ بولغاندىن كېيىن جەسەت كۈلىنى ئۇن بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ كومىلاچ قىلىپ، بۇتخانىنىڭ جەسەت كۈلى قويىدىغان ھوجرىسىغا قويۇپ قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۆلگۈچىنىڭ ئەرشكە چىقىپ ئەۋلىيا بولغانلىقىنى نامايەن قىلىدۇ.

يۇقۇملۇق كېسەل بىلەن ئۆلگەن نامراتلارنىمۇ ئوتتا كۆيدۈرىدۇ. لېكىن يۇيۇنى ئاددىي بولىدۇ. جەسەتنى كۆيدۈرۈپ، لامالار ئايەت ئوقۇپلا دەپنە مۇراسىمىنى تاماملايدۇ. جەسەت كۈلى ساقلانمايدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ ئۆيىگە ئارچا بىلەن ئىسرىق سېلىپ ۋابا ئىلاھىنى قوغلايدۇ.

يەرگە دەپنە قىلىش: بەزىلەر ياغاچ ساندۇق بىلەن دەپنە قىلىش دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇنىڭدا مېيىتنى پاكىز يۇيۇپ، تاراپ يېڭى كېيىملەرنى كىيدۈرۈپ، ئاق رەخت بىلەن ئۇستىنى يېپىپ، جەسەتنى ياغاچ ساندۇققا سېلىپ يەرگە كۆمىدۇ. ياغاچ ساندۇققا سالغاندا ۋە يەرگە كۆمگەندە لامالارنى چاقىرىپ ئايەت ئوقۇتىدۇ. بۇ خىل دەپنە قىلىش شەكلى ئازادلىقتىن ئىلگىرى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، ئازادلىقتىن كېيىن ئومۇملاشتى.

تورغاۋۇت موڭغۇللىرىنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. لېكىن جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۆرپ-ئادەتلىرى ئۆزگەرمەكتە ۋە ئىسلاھ قىلىنماقتا. مەسىلەن: توي ئىشلىرى، كىيىنىش، ئۆرمەچاچ قويۇش، دەپنە قىلىش ۋە دىنىي رەسمىيەت جەھەتلەردىكى قايدا يوسۇنلىرى

ھەمكىيىم-كېچەكلىرىنىڭ شەكىللىرى قاتارلىقلار ئاز[illegible]
رۇنقىسى بىلەن ئوخشىمايدۇ. بەزىلىرى ئەمەلدىن قالدى، بەزىلىرى
ئۆزگەردى، بەزىلىرى ئاددىيلاشتى. كېيىنىشمۇ پۈزۈرلاشتى. قىسقى-
قىسى، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزگەردى.

بورتالادىكى قورۇللار ھەققىدە

تالڭزۇڭداۋ

«خارۇل»① مانجۇچە سۆز بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇل-پوستلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. مانجۇ-موڭغۇل تىللىرىدا بۇ سۆزنىڭ ئاھاڭى ۋە مەنىسى ئوخشاپ كېتىدۇ. مانجۇچىدا «پەشتاق»، «پونكىت» دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ. كۆچمە مەنىدە «كۆزەتمىش» دېگەن سۆز بولۇپمۇ كېلىدۇ، موڭغۇلچىدا «قاراۋۇلخانا»، «قاراۋۇل چازىسى»، «قاراۋۇل» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

«بۈيۈك چىڭ قامۇسى»دا «خارۇل» دېگەن سۆزگە «كۆزەتۈش ئۈچۈن لەشكەر ئورۇنلاشتۇرغان مۇھىم جاي «خارۇل» دېيىلىدۇ» دەپ تەبىر بېرىلگەن. شۈسۈڭنىڭ «شىنجاڭ ھەققىدە» دېگەن كىتابىدا «چارلاش، مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن قوشۇن تۇرىدىغان جاي ‹خارول› دېيىلىدۇ» دەپ تەبىر بېرىلگەن. خېچيۇتاۋنىڭ «شىمالدىكى ئىشلار ھەققىدە ئەسلىمە» دېگەن كىتابىدا «نۆۋەت بىلەن كۆزەت قىلىدىغان جاي» دەپ تەبىر بېرىلگەن. سۇفاڭدىنىڭ «چيەنلۇڭ دەۋرىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ تەزكىرىسى» (4-جىلىت) دە مۇنداق دېيىلگەن: «جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي، جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئۈچ تەرىپى خىرشنا ئەللەر بىلەن تۇتاشقان. بۇ جاي تىنچىتىلغان ئون نەچچە يىلدىن بۇيان تىنچ بولۇپ، سودا

① خارۇل — قورۇل

يوللىرى راۋانلاشقان، لېكىن، يېقىمدىن ئېچىلغان چاپ[illegible]
دائىمچىكىۋە تاشقى ئاپەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، كېرەگەن چە-
لارنى تەكشۈرمەي ولمايدۇ. شۇڭا جياڭجۈن، گۇڭجاۋۋە ھەرقايسى جايلار-
دىكى پادىشاھئەۋەتكەن ئامبالللار چەتئەل بىلەن تۇتىشىدىغان ئۇت-
چۆپى مول، سۇيى بار، مۇھىم ئىستىراتېگىيىلىك جايلارغا قورول
تەسەس قىلدى. بۇجايلارغا ياساۋۇللار ئەۋەتىلدى. بۇلار ئۇيغۇر
ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كۆزەت قىلدى. مۇھىم ئىستىراتېگىيىلىك
جايلاردا بىرقانچە كىچىك قاراۋۇلخانا تەسىس قىلىندى. ئۇلار
كۆندۈزلىرى ئېگىزدە تۇرۇپ كۆزەت قىلدى. كېچىلىرى يوشۇرۇن
چارلاش ئېلىپ باردى. ھەمئىككى قورول ئوتتۇرسىغا ياكى ئاچا
يوللارغا تاش دۆۋىلەپ بەلگە قىلىپ، ئىككى قاراۋۇلخانىنىڭ
قاراۋۇللۇق قىلىش دائىرىسى قىلىندى. دېمەك مەنچىڭ دەۋرى-
دىكى قورۇللار بىرتەرەپتىن ئىچكى ئاپەتلەرنىڭ ئالدىنى ئې-
لىش، يەنە بىرتەرەپتىن تاشقى دۈشمەندىن مۇداپىئە لىنىشۋەزى-
پىلىرىنى ئۈستىگە ئالغان.

جاڭ داجۇننىڭ «شىنجاڭدىكى بوران - چاپقۇنلار» دې-
گەن كىتابىدا مۇنداق دېيىلگەن: «چىڭ ھۆكۈمىتى يۇڭجېڭ-
نىڭ 5-يىلى (1727-يىلى) دىن باشلاپ قورول تەسىس قىلغان.
شىنجاڭدا تاڭنۇ ئۇرالخەي تىنجىتىلغاندىن كېيىن ئەڭ بۇرۇن قو-
بدۇدا قورول تەسىس قىلىنغان. جۇڭغارلار تىنچىتىلغاندىن كېيىن تار-
باغاتاي، ئىلى قاتارلىق جايلاردا قورول تەسىس قىلىنغان.» دېمەك
مەنچىڭ ھۆكۈمىتى جۇڭغارلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتقاندىن كې-
يىن ئىلى جياڭجۈنىگە تەۋە بورتالا رايونىدا قورولتە-

ـسىس قىلغان. ياپ- يېشىل ئوتلاقتىكى قورۇللار شۇندىنكې -
يىنكى 200 نەچچە يىللىق تارىختىكى ئىس-تۈتەكلەردە باشتىن-
ئاخىر ئۈن-تىنسىز قەدكۆتىرىپ كەلدى.

قورۇل تەسىس قىلىنىشتىكى ئارقا كۆرۈنۈش ۋە تارىخى دەۋرى

16- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 17 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرى-
لىرىغا قەدەر شىنجاڭدىكى ئويراتلار باش كۆتۈرۈپ روناق تاپ-
تى. ئويراتلار ئىچىدىكى جۇڭغارلار ئىلىمىزنىڭ غەربىي رايون-
لىرىدا. هۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ تورغاۋۇت ، خوشۇت، توربۇت قا
تارلىق قەبىلىلەرنى چەتكە قاقتى.

مىلادى 1671 -يىلى (كاڭشىنىڭ 10- يىلى) غالدان جۇڭ-
غار ئاقسۆڭەكلىرى ئىچىدە ئىچكى ئۇرۇش پەيدا بولغان پۇر-
سەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭغارلارنىڭ هۆكۈمرانلىق هوقۇقىنى چاڭ-
گىلىغا كىرگۈزىۋېلىپ ، تۆت تەرەپكە كېڭەيمىچىلىك قىلىپ ،
تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي يوللىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ،
چىڭخەي، شىزاڭلارنى يىراقتىن كونتۇرول قىلىپ، ھەر مىللەت
خەلقىگە ئالۋاڭ-ياساقنى زورلۇق بىلەن كۆپلەپ سېلىپ، خەلق-
نىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىغا ئېغىر پاراكەندىچىلىك كەلتۈر
دى. چاررۇسىيىنىڭ كۈشكۈرتىشى ۋە قوللىشى بىلەن ئاسىيلىق
قىلىپ، توپىلاڭ كۆتەردى. 1696 - يىلى كاڭشى ئۆزى باشـ
تا غالداننى جازالاش ئۈچۈن يۈرۈش قىلدى، غالدان ئاخىرى
ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالدى. 1745- يىلى (چيەنلوڭنىڭ 10- يىلى)
جۇڭغار ئاق سۆڭەكلىرى ئوتتۇرىسىدا خانلىق تالىشىش ئۇرۇش-
لىرى باشلىنىپ، ئۆز - ئارا قىرغىنچىلىق قىلدى. بۇ مالىمان

ئۇيغۇر كىتاب تورىبكتى
www.uyghurkitap.com

ئۇرۇش 10 نەچچە يىل داۋاملىشىپ ، خەلق
زاپ - ئوقۇبەت ئىچىدە قالدى. 1755- يىلى (چيەنلۇڭنىڭ
يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇن چىقىرىپ داۋاچى توپىلىڭ
تىنچىتتى. 1757- يىلدىن 1759 - يىلىغا قەدەر چىڭ ھۆكۈم
تى يەنە قوشۇن چىقىرىپ ئامۇر سانائۇپىلىڭىنى تىنچىتتى
چىڭ ھۆكۈمىتى كاڭشى ، يۇڭجىڭ ، چيەنلۇڭدىن ئىبارەت ئۈ
سۇلالە ، 70 نەچچە يىلدا ئاخىرى جۇڭغار يۇقۇرى تەبىقە ئاق
سۆڭەكلىرىنىڭ تەپرىقچىلىق كۈچلىرىنى تىنچىتىپ («بورتالانىڭ
ئومۇمى ئەھۋالى » دېگەن كىتابنىڭ 23- بېتى) شىنجاڭنى
بىرلىككە كەلتۈردى.

غەربى شىمالى رايوندا ، ئىچكى جەمئىيەتتە بىر باشقۇرۇش
مەمۇرىلاشتۇرۇش ۋە سىرتقا قارىتا ھەربىي ئىشلار جەھەتتە
مۇداپىيەلىنىشكە ھەقىقى تۈردە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن 1762
يىلى كۈرەدە ئىلى ۋە باشقا جايلارنى بىر تۇتاش ئىدارە قى
لىدىغان، مەركەزنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئەڭ يۇقىرى ھەربى
ئىشلار ۋە مەمۇري ئىشلار ئەمەلدارى سۈپىتىدە جياڭجۈن تە
سىس قىلىندى.

ئىلى جياڭجۈنىنىڭ قارمىقىدا دۇتۇڭ مەسلىھەتچى ئامبال، ئىش
باشقۇرغۇچى ئامبال ۋە لەشكەر بېشى ئامبال تەسىس قىلىندى. ئامباللا
شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا تۇرۇپ، ھەربىي-مەمۇرى ئىش
لارنى باشقۇردى . شۇ يىلى، بىرىنچى قېتىم ئىلى جياڭجۈنلى
گىگە تەيىنلەنگەن مىڭ رۇي چيەنلۇڭ پادىشاھىغا مەكتۇپ
يوللاپ، مۇداپىيە قوشۇنىنىڭ لەشكىرى كۈچى يېتەرسىز، قورال

كۆچى ناچار بولغانلىقتىن چېگرا مۇداپىئەسىنى قوغداشتا قىيىنچىل-
لىق كۆرۈلىۋاتقانلىقىنى مەلۇم قىلغان. چىڭ ھۆكۈمىتى مۇدا-
پىئە قوشۇنىنى كۆچەيتىشكە قوشۇلۇپ، جاڭجىاكۇ، جۇاڭلاڭ،
شىڭجىڭ قاتارلىق جايلاردىن مانجۇ، سولۇن، شىۋە، چاقار
لەشكەرلىرىنى تاللاپ، ئۇلارنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرى بىلەن
«مانجۇ يىڭى»، «سولۇن يىڭى»، «شىۋە يىڭى» ۋە «چاقار يىڭى» نى
تەشكىللەپ، ئىلى جياڭجۈنىنىڭ يۆتكەپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، قومان-
دانلىق قىلىشىغا ئەۋەتتى. ئەينى ۋاقىتتا «ئىلى تەۋەسىنىڭ
شەرقى - شىمالى تەرىپىگە چاقار يىڭى، غەربى- شىمالى تەرىپىگە
سولۇن يىڭى، غەربىي - جەنۇب تەرىپىگە شىۋە يىڭى، غەربى-
جەنۇبىدىن، شەرقى - جەنۇبىغا قەدەر ئويرات يىڭى قاتارلىق
تۆت يىڭ ئايلىنىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ھەر قايسىنىڭ ئۆز
ئالدىغا ئايرىم سۇ يۇرغال يېرى بار ئىدى. بىر-بىرىنىڭ يېرى-
دىن ئۆتۈپ كېتىش مەنئىي قىلىناتتى.» (سۇڭ جۈننىڭ «شىن-
جاڭ ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە» دېگەن كىتابىنىڭ 11-جىلدىتى)
بۇنىڭدىن چاقار يىڭى بورتالاغا، سولۇن يىڭى قورغاسىنىڭ
غەربىي تەرىپىگە، شىۋە يىڭى چاپچالغا، مانجۇ يىڭى ئوتتۇرىغا
ئورۇنلاشقانلىقىنى ۋە ئويرات قەبىلىلىرى ئىلىنىڭ جەنۇبىي چېگ-
راسىدا مۇداپىئەدە تۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

چاقارلار يۆتكىلىپ بورتالاغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقاندىن كې-
يىن، ئىلى جياڭجۈنىنىڭ تەستىقى بىلەن چېگرادىكى ئىستراتېگىيە-
لىك جايلاردا قارۇل تەسىس قىلىندى. جى خۇاڭنىڭ «چىڭ سۇ-
لالىسىگە ئائىت تارىخى ھۆججەتلەر ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

كىتابىدا: «مۇداپىيەدە تۇرغان چاقار ئەمەلدار-لەشكەرلىرى ...
ئائىلە، چيەنلۇڭنىڭ 28-29-يىللىرى سەددىچىن سېپىلىنىڭ ش...
دىكى چاقارلارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن ئائىلە - تەۋە-
لىرى بىلەن بىرلىكتە يۆتكەپ كېلىنگەن» دەپ خاتىرىلەنگەن.
چىيۈنشىنىڭ «غەربىي چېگرا رايونلىرىدىكى مۇھىم ئىشلار
ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە» دېگەن كىتابىدا «چيەنلۇڭنىڭ 28-
يىلى جاڭجياكۇنىڭ سىرتىدىن چاقار سەككىز تۇغ ئەمەلدار-لەش-
كەرلىرى بولۇپ جەمئى 1800 ئائىلە ئىلىغا يۆتكىلىپ، بورتالا
قاپتۇقاي، سايرام قاتارلىق جايلاردا چارۋىچىلىق قىلغان» دەپ
خاتىرىلەنگەن.

سۇڭجۈننىڭ «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە» دې-
گەن كىتابىدا «چاقار يېڭى ئوڭ، سول ئىككى قاناتقا بۆلۈن-
گەن......چيەنلۇڭنىڭ 29-يىلى جاڭجياكۇنىڭ سىرتىدىن 1737
كىشى يۆتكەلگەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىدىكىلەرگە ئاساس-
لانغاندا بورتالادا قورۇل تەسىس قىلىنغان ۋاقىتنى 1763-1764-
يىللىرى دېيىش بىر قەدەر ئىشەنچلىك ئاساسقا ئىگە.

چاقارلار ۋە قورۇل

بورتالادىكى چاقارلارنى قورۇلدىن ئايرىپ قاراشقا بولماي-
دۇ. چاقار دېگەن بۇ سۆز مۇڭغۇلچىدا «چەت- ياقا» دېگەن مە-
نىنى بىلدۈرىدۇ. چاقار قەبىلىسى يۈەن سۇلالىسى پادىشاسى
چىڭگىزخاننىڭ بىۋاستە ئەۋلادى بولۇپ، كېيىن تۆت بۆلەككە
بۆلۈنگەن. يەنى: جاتىن چاقار (مەخسۇس ئوردۇش قىلىشقا مەس-

ئۇل)، بارۇن چاقار (باشقۇرۇشقا مەسئۇل)، چاپسەن چاقار(مەخـ
ـۇس ئىشلەپچىقىرىشقا مەسئۇل)، شەبىنېر چاقار (مەخـۇس دىنىي
ئىشلارغا مەسئۇل). 1635 - يىلى كېيىنكى جىنگە (چـىڭ سۇ-
لالىسىنىڭ دەسلەپكە ئاتىلىشى) تەسلىم بولدى.

1675-يىلى پادىشاھ كاڭشى چاقارلارنى سەككىز تۇغقا ئۆزگەر-
تىپ رەتلەپ، ئوڭ-سول ئىككى قاناتقا ئايرىدى. چاقارلار چىڭ
خاندانلىقىنىڭ ئەڭ جەسۇر سەككىز خوشۇنىنىڭ بىرسى ئىدى.
1754-يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 19-يىلى) جۇڭغار ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ
تىزىپلىكىنى تىنجىتىش ئۇرۇشى باشلانغان مەزگىلدە چاقارلارنىڭ
بىر قىسمى چىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە جازا يۈرۈشىگە
قاتنىشىپ، ئۇرۇشلاردا خىزمەت كۆرسەتتى. 1757-يىلى چاقارلار-
نىڭ سەككىز تۇغى يەنە جەڭگە ئاتلىنىپ بورتالاغا كېلىپ ئا-
مۇرسانا توپىلىڭىنى تىنجىتىشقا قاتناشتى. 1758-يىلدىن باشلاپ
چاقار ئەمەلدار-لەشكەرلىرى بورتالادا مۇداپىئەدە تۇردى. 1762-
يىلدىن باشلاپ، بورتالادا نۆۋەت بىلەن ئالمىشىپ تۇرىدىغان
چاقارلار مۇقىم تۇرۇشقا ئۆزگەرتىلدى. بۇ ۋاقىتتىمدا قورۇل تېخى
قۇرۇلمىغان ئىدى. بۇ بىر قىسىم بۈگۈنكى ئارشاڭ تەۋەسىدە مۇدا-
پىئەدە تۇرغان چاقارلار «خۇچىن ئەڭگى» دەپ ئاتالدى. (كونا 8
خوشۇن)

1763-يىلى چيەنلۇڭ پادىشاھ ئىلى رۇينىڭ مەكتۇپىنى تەسـ
تىقلىغاندىن كېيىن، بىرىنچى تۈركۈمدىكى چاقارلار بورتالاغا يە-
تىپ كەلدى. 1764-يىلى ئىككىنچى تۈركۈمدىكى چاقارلار بورتا-
لاغا يېتىپ كەلدى. بۇ ئىككى تۈركۈمدىكى چاقارلار جەمئى ۋە

بورتالادا مۇداپىئەدە تۇرۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. [illegible]
ئەنگگى» دەپ ئاتالدى. (يېڭى سەككىز خوشۇن)

1771-يىلى تورغاۋۇتلار ۋولگا دەرياسى بويىدىن قايتىپ كە-
لگەندىن كېيىن بىر قىسمى جىڭخا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئەسلىدە
جىڭدا تۇرۇشلۇق چاقار يېڭى سەككىز خوشۇنى بورتالاغا يۆتكەل-
دى. بورتالادا تۇرۇشلۇق چاقار كونا سەككىز خوشۇنىنىڭ بىر
قىسمى ئارشاڭغا يۆتكەلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يېڭى ۋە كونا
سەككىز خوشۇن ئايرىم-ئايرىم ھالدا بورتالا ۋە ئارشاڭغا ئورۇن-
لاشتى.

چاقار ئەمەلدار-لەشكەرلىرى بورتالاغا دەسلەپ كەلگەن مەز-
گىلدە «ئىككى ئەنگگى»، «12 سۇمۇل» تەسىس قىلىندى. (سۇمۇل ئەي-
نى چاغدا نىلۇ دەپمۇ ئاتالغان) بۇلار ئوڭ-سول ئىككى قاناتقا
بۆلۈنۈپ، ھەر بىر قانات ئالتە سۇمۇلغا ئايرىلدى. ئۇزۇن ئۆت-
مەي نوپۇس كۆپەيگەنلىكتىن، 1767-يىلى ئىلى جياڭجۈنى مىڭ
رۇي ھەر بىر ئەنگگىگە ئىككى سۇمۇل قوشۇپ تەسىس قىل-
دى. مانجۇ لەشكەرلىرىنىڭ «سەككىز خوشۇن»لۇق تۈزۈلمىسى
تەقلىد قىلىنغان ئاساسدا ھازىر ئاتىلىۋاتقان كونا-يېڭى ئىككى
ئەنگگى، 16 سۇمۇل بارلىققا كەلدى.

چاقارلارنىڭ سەككىز خوشۇنى: كۆۋەشار (چۆرىسىگە سېرىق
جىيەك تۇتۇلغان توغ)، غۇلشار (ئوتتۇرىسى سېرىق توغ)، كۆ-
ۋەتمولان (چۆرىسىگە قىزىل جىيەك تۇتۇلغان توغ)، غۇلئولان
(ئوتتۇرىسى قىزىل توغ)، كۆۋەتچاغان (چۆرىسىگە ئاق جىيەك
تۇتۇلغان توغ)، غول چاغان (ئوتتۇرىسى ئاق توغ)، كۆۋەتكوك

(ئىككىكىرەك دەپمۇ ئاتىلىدۇ، چۆرىسىگە كۆك جىيەك تۇتۇلغان توغ)، غول كۆك (باغ كۆك دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئوتتۇرىسى كۆك توغ).

چاقارلارنىڭ سەككىز خوشۇنى ئەينى چاغدا سايرام كۆلى، ئېبىنۇر كۆلى ۋە ئالگا توغول كۆلى(هازىرقى سوۋېتكە تەۋە ئالا كۆل) ئوتتۇرىسىدىكى كەڭ جايلارغا ئورۇنلاشقان. ئەينى زامانىدىكى قورۇلنى «دائىملىق قورۇل»، «كۆچمە قورۇل»، «ۋاقىتلىق قورۇل» دەپ ئۈچ خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. «ھەر يىلى ئورنى يۆتكەلمەي موقۇم بولغانلىرى دائىملىق قورۇل دېيىلىدۇ. كۈزدە، ئەتىيازدا ياكى ئەتىيازمۇ قىشتا، ياكى ئەتىياز، ياز، كۈز پەسىللىرى ئورنى يۆتكىلىپ تۇرىدىغان قورۇللار كۆچمە قورۇل دېيىلىدۇ... بىر ئورۇندا قورۇل تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، بەزىدە لەشكەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان، بەزىدە لەشكەر ئورۇنلاشتۇرۇلمىغان قورۇللار ۋاقىتلىق قورۇل دېيىلىدۇ. (سۇڭ جۈننىڭ «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە» دېگەن كىتابىنىڭ 10-جىلد 1-6 بەتلەر) ئەينى چاغدىكى قورۇللاردا «ئورنىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى ۋە مۇھىملىقىغا قاراپ، مانجۇ، سولۇن، شىبە، چاقار، ئويرات لەشكەرلىرىدىن 10 دىن 32 گىچە ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ھەر بىر دىگە ياساۋۇل ياكى لەشكەر باشلىقلىرىدىن بىردىن ئىككى كىشى مەسئۇل بولغان.» (جاڭ داجۈننىڭ «شىنجاڭدىكى بوران چاپقۇنلار» دېگەن كىتابىنىڭ 2-توم، 1134-بەتى)

تارىخى خاتىرىلەرگە قارىغاندا بورتالا چاقار يىڭى لەشكەر بېشى ئامبىلى باشقۇرغان قورۇل جەمئى 21 بولۇپ، «دائىملىق قو-

رۇل» دىن توققۇزى، «ۋاقىتلىق قورۇل» دىن ئۈچى ئەمەلدىن قالغان «كۆچمە قورۇل» بولمىغان.

توققۇز دائىملىق قورۇل: ئۇلانبۇرا قورۇلى، داردىمتۇ قورۇلى، زاقمىن ئوبا قورۇلى، قاپتىرقاي قورۇلى، ئۆككۆك قورۇلى، چىمىدالان قورۇلى، سودا باقان قورۇلى، چوڭكۆك قورۇلى، كۆكتوم قورۇلى.

ئون ئىككى ۋاقىتلىق قورۇل: غانجۇغا بۇلاق ئەندالا قورۇلى، زولۇنخۇر قورۇلى، ئىبىنۇردىن قورۇلى، قارا ئوجۇر قورۇلى، ئىسارچىمىقامۇر قورۇلى، مۇلۇ قورۇلى، ساربۇلاق قورۇلى، ساچىرتىمىنىڭ قورۇلى، چاغانئوسۇ قورۇلى، ياماتۇ قورۇلى، ئوتۇكار ئەندالا قورۇلى، شىۋىرت قورۇلى.

قورۇللارنىڭ ئورنى ۋە ئىشتاتى

ۋۇ يەنشىنىڭ «شىنجاڭدىكى چوڭ ۋەقەلەرنىڭ تولۇقلىما خاتىرىسى» دېگەن كىتابىنىڭ «چاقار لەشكەر بېشىغا تەۋە قورۇللار» دېگەن بىرىنچى جىلتىدىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بورتالا تەۋەسىدىكى 21 قورۇل تۆۋەندىكىدەك جايلاشقان:

غانجۇغا بۇلاق ئەندالا قورۇلى — كۈرە قەلئەسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 290 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، شەرقىي شىمالىي تەرەپتىكى ئۇلانبۇرا قورۇلىدىن 70 چاقىرىم يىراپ جايدا.

ئۇلانبۇرا قورۇلى — شەرق تەرەپتىكى زولۇنخۇر قورۇلىدىن 1200 چاقىرىم يىراق جايدا.

زولۇنخۇر قورۇلى — شەرق تەرەپتىكى داردىمتۇ قورۇلىدىن 50 چاقىرىم يىراق جايدا.

داردىمتو قورۇلى — بۇ كىچىك قورۇل، شەرقىي- شىمالدىكى زا-
قىن ئۇبا قورۇلىدىن 80 چاقىرىم يىراق جايدا.
زاقىن ئۇبا قورۇلى — بۇ كىچىك قورۇل، غەربىي- شىمالدىكى
قاپتوقاي قورۇلىدىن 80 چاقىرىم يىراق جايدا.
قاپتوقاي قورۇلى — شەرقىي- شىمالدىكى ئىپىنۇرىن قورۇلىدىن
40 چاقىرىم يىراق جايدا.
ئىپىنۇرىن قورۇلى — بۇ كىچىك قورۇل، غەرب تەرەپتىكى
ئۇككۆكدىن 60 چاقىرىم يىراق جايدا.
ئۇككۆك قورۇلى — بۇ كىچىك قورۇل، غەرب تەرەپتىكى چىن-
دالاندىن 60 چاقىرىم يىراق جايدا.
چىندالان قورۇلى — غەرب تەرەپتىكى سودا باقاندىن 50 چىقا-
قىرىم يىراق جايدا.
سودا باقان قورۇلى — غەرب تەرەپتىكى چوككۆكدىن 40چا-
قىرىم يىراق جايدا.
چوككۆك قورۇلى — بۇ كىچىك قورۇل، غەرب تەرەپتىكى قارا
ئوجۇردىن 120 چاقىرىم يىراق جايدا.
قارا ئوجۇر قورۇلى — غەرب تەرەپتىكى ئارچىت قامۇردىن
40 چاقىرىم يىراق جايدا.
ئارچىت قامۇر قورۇلى — بۇ كىچىك قورۇل، غەرب تەرەپ-
تىكى مۇلۇدىن 40 چاقىرىم يىراق جايدا.
مۇلۇقورۇلى — بۇ كىچىك قورۇل، غەرب تەرەپتىكى ساربۇلاق-
تىن 30 چاقىرىم يىراق جايدا.
سار بۇلاق قورۇلى — بۇ كىچىك قورۇل، غەربىي-جەنۇبىي تەر-

رەپتىكى ساچىرتىنىكىدىن 80 چاقىرىم يىراق جايدا.

ساچىرتىنىڭ قورۇلى — غەربىي-جەنۇبىي تەرەپتىكى كوتىر... 100 چاقىرىم يىراق جايدا.

كۆكتۇم قورۇلى — غەربىي-جەنۇبىي تەرەپتىكى چاغانئۇسۇدىن 80 چاقىرىم يىراق جايدا.

چاغانئۇسۇ قورۇلى — بۇ كىچىك قورۇل، شەرقىي-جەنۇبىتىكى ياماتۇدىن 70 چاقىرىم يىراق جايدا.

ياماتۇ قورۇلى — بۇ كىچىك قورۇل، شەرق تەرەپتىكى ئۇتۇكسارئەندالادىن 140 چاقىرىم يىراق جايدا.

ئۇتۇكسار ئەندالا قورۇلى — شەرق تەرەپتىكى شەۋىرتتىن 40 چاقىرىم يىراق جايدا

شەۋىرت قورۇلى — شەرقىي-جەنۇبىتىكى غانىبۇغا بۇلاق ئەندالا-دىن 60 چاقىرىم يىراق جايدا.

سۇڭ جۇننىڭ «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە» دېگەن كىتابىنىڭ «چاقار لەشكەر بېشى ئامبىلىغا تەۋە قورۇللاردىكى خادىملار سانى» دېگەن جەدۋىلىدىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، 1821-يىللىرى 21 قورۇلدىكى خادىملارنىڭ ئىشتاتى تۆۋەندىكىچە بولغان:

ئۇلانبۇرا قورۇلى: بىر نەپەر ياساۋۇل، ئىككى نەپەر كۆرە قەلئەسىدىن كەلگەن مانجۇ يېڭى لەشكىرى، 10 نەپەر چاقارىيەڭى لەشكىرى ئورۇنلاشتۇرغان. ياز ۋە كۈزدە كونا كۆرەدىن بىر نەپەر مانجۇ يېڭى ئەمەلدارى، ئالتە نەپەر لەشكەر، كۆرەدىن توققۇز نەپەر مانجۇ لەشكىرى قوشۇپ ئەۋەتىلگەن.

داردىمتۇقورۇلى: چاقار يېڭىمىدىن بىر باقا ۋۆل، 10 نەپەر لەشكەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

زاقمىن ئوبا قورۇلى: چاقار يىگىمىدىن بىر نەپەر باقاۋۆل، 15 نەپەر لەشكەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

قاپتوقاي قورۇلى: بىر نەپەر ياساۋۆل، بىر نەپەر چاقار يىمك ئەمەلدارى، 20 نەپەر لەشكەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

ئۈككۆك قورۇلى: چاقار يىگىمىدىن بىر نەپەر باقاۋۆل، 20 نەپەر لەشكەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

چىندالان قورۇلى: بىر نەپەر ياساۋۆل، چاقار يىگىمىدىن بىر نەر ئەمەلدار، 30 لەشكەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

سودا باقان قورۇلى: بىر نەپەر ياساۋۆل، چاقار يىگىمىدىن بىر نەپەر ئەمەلدار، 30 نەپەر لەشكەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ياز ۋە كۈز پەسلىدە كۆرە قەلئەسىدىن بىر نەپەر مانجۇ يىگى ئەمەلدارى، بەش نەپەر ئاۋانگارات لەشكەر قوشۇپ ئەۋەتىلگەن.

چوڭكۆك قورۇلى: چاقار يىگىمىدىن بىر نەپەر باقاۋول،20 نەپەر لەشكەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

كۆكتۇم قورۇلى: بىر نەپەر ياساۋول، 35 نەپەر چاقار يىگى لەشكەرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ياز ۋە كۈزدە كۆرە قەلئەسىدىن بىر نەپەر مانجۇ يىگى ئەمەلدارى ۋە ئىككى نەپەر لەشكەر ئەۋەتىلگەن.

يۇقىرىدىكىلەر توققۇز دائىملىق قورۇلدا تۇرۇشلۇق خادىملار ئىشتاتى.

ئۇيغۇر كىتاب تورپېكىتى
www.uyghurkitap.com

12 ۋاقىتلىق قورۇلدا تۆۋەندىكىچە:

غانجۇغا بولاق ئەندالا قورۇلى: ئەتمىيازدا چىقىپ قىشتا قاي-تىپ كېلىدۇ. كونا كۆرەدىن بىر نەپەر مانجۇ يەڭگى ئەمەلدارى، ئىككى نەپەر لەشكەر، بىر نەپەر چاقار يەڭگى ئەمەلدارى، 15 نەپەر لەشكەر، ئۈچ نەپەر ئويرات لەشكەر ئەۋەتىلگەن.

زولۇنخۇر قورۇلى: ئەتمىيازدا چىقىپ، قىشتا قايتىپ كېلىدۇ. كۆرەدىن بىر نەپەر مانجۇ يەڭگى ئەمەلدارى، ئۈچ نەپەر لەش-كەر، كونا كۆرەدىن ئىككى نەپەر مانجۇ لەشكەر، بەش نەپەر چاقار لەشكەر ئەۋەتىلگەن.

ئېبىنۇرىن قورۇلى: ئەتمىيازدا چىقىپ، قىشتا قايتىپ كېلىدۇ. بىر نەپەر چاقار يەلك ئەمەلدارى، 20 نەپەر لەشكەر ئەۋەتىل-گەن.

قارا ئوجۇر قورۇلى: ئەتمىيازدىن كۈزگىچە چىقىپ قىشتا قاي-تىپ كېلىدۇ. بىر نەپەر چاقار يەڭگى بوشقىسى، توققۇز نەپەر لەشكەر ئەۋەتىلگەن.

ئارچىتقاتۇر قورۇلى: ئەتمىيازدا چىقىپ، قىشتا قايتىپ كې-لىدۇ. بىر نەپەر چاقار يەڭگى بوشقىسى، 19 نەپەر لەشكەر ئەۋە-تىلگەن.

مۇلۇ قورۇلى: ئەتمىيازدا چىقىپ، قىشتا قايتىپ كېلىدۇ. بىر نەپەر چاقار يەڭگى ئەمەلدارى، 15 نەپەر لەشكەر ئەۋەتىلگەن.

سار بۇلاق قورۇلى: ئەتمىيازدا چىقىپ، قىشتا قايتىپ كېلى-دۇ. بىر نەپەر چاقار يەڭگى بوشقىسى، توققۇز نەپەر لەشكەر ئە-ۋەتىلگەن.

ساچىرتىنىك قورۇلى: ئەتمىيازدا چىقىپ، قىشتا قايتىپ كېلەـ دۇ. بىر نەپەر چاقار يېڭى بوشقىسى، توققۇز نەپەر لەشكەر ئەـ ۋەتىلگەن.

چاغاننۇسۇ قورۇلى: ئەتمىيازدا چىقىپ، قىشتا قايتىپ كېلىدۇ. بىر نەپەر چاقار يېڭى ئەمەلدارى. 19 نەپەر لەشكەر ئەـۋەتىلـ گەن.

ياماتو قورۇلى: ئەتمىياردا چىقىپ، قىشتا قايتىپ كېلىدۇ. بىر نەپەر چاقار يېڭى ئەمەلدارى، 20 نەپەر لەشكەر ئەۋەتىلگەن.

ئوتۇكسار ئەندالا قورۇلى: ئەتمىيازدا چىقىپ، قىشتا قايـ تىپ كېلىدۇ. كونا كۆرەدىن بىر نەپەر مانجۇ يېڭى ئەمەلدارى، ئىككـ كى نەپەر لەشكەر، بىر نەپەر چاقار يېڭى ئەمەلدارى، 15 نەـ كەر لەشكەر ئەۋەتىلگەن.

شەۋىرت قورۇلى: ئەتمىيازدا چىقىپ، قىشتا قايتىپ كېلىدۇ. بىر نەپەر قورۇل ياساۋۇلى، كۆرەدىن بىر نەپەر مانجۇ يېڭى ئەمەلدارى، 14 نەپەر لەشكەر، 11 نەپەر چاقار يېڭى لەشكىرى ئەۋەتىلگەن.

1876- يىلى ئىلى جياڭجۈنى چاقارلارنىڭ باشقۇرىشىدىـ كى قورۇللارنى 15 كە قىسقارتتى. يەنى: چاغاننۇسۇ، چاغانغول، قاراغول، قارا ئوجۇر، غانجوغا، شىربولاق، كۆكتۇم، سوداباقان، چىندالان، قاپتوقاي، زاقىن ئوبا، مولو، ساچىرتىنىك، غۇربىنـ لىچىر، ئىككىنىشر. شۇچاغدا «كونا 21 قورۇل، يېڭى 15 قورۇل»

دەپ ئاتالغان. (ۋۇتەڭشىنىڭ «شىنجاڭدىكى چوڭ ۋە [illegible] تولۇقلىما خاتىرىسى» دېگەن كىتابىنىڭ 1- جىلدىتى)

قورۇلنىڭ رولى

قورۇلنى تەسىس قىلىشتىكى مەقسەت نىمە؟ بۇنى زامان ۋە ماكان بەلگىلىگەن. بورتالادىكى قورۇللا 1763 – ۋە 1764- يىللىرى تەسىس قىلىنغان، ئەينى زاماندا مەنچىڭنىڭ غەربىي چېگراسى بالقاش كۆلى ۋە پامىرگىچە بولۇپ، بورتالا ئېلى جياڭجۈنى قارىمىقىدىكى چاقارلارنىڭ ئوتلىقى ئىدى. ئۇنىڭ شىمالى تەرىپى تارباغاتايغا، شەرقى تەرىپى كۆرخار ئوسۇغا، غەربىي تەرىپى سولۇنلارنىڭ ئوتلاقلىرىغا، جەنۇبى تەرىپى ئىلىدىكى مانجۇ يەڭگە تەۋە جايلارغا چېگراداش ئىدى. (قوشۇمچە خەرىتىگە قارالسۇن) شۇڭا، قورۇلنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئىچكى جەھەتتە ئېھتىيات قىلىشتىن ئىبارەت. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»دا خاتىرىلىنىشىچە، چېگرا ئىچىدە تەسىس قىلىنغان قورۇللار مۇنداق ئۈچ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان: 1- ئوتلاقلارنى باشقۇرۇش (قازاق، قىرغىزلار بىلەن چاقار، سولۇن، شىۋە ئويرات يىگىلىرىنىڭ ئوتلاق پاسىلىنى ئايرىپ، ئۆز-ئارا ئۆتۈپ كېتىشتىن ساقلىنىش). 2- قاچقۇنلارنى تۇتۇش («شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە»دە ئىزاھات بېرىلىشىچە ئىلى رايوندا ھۆكۈمەت ئىشلىتىۋاتقان سالچى، دېھقان، مىس زاۋۇت، قوغۇشۇن زاۋۇتلىرىنىڭ ئىشچىلىرى سۈرگۈن قىلىنغان جىنايەتچىلەر بولۇپ، قورۇللار ئارقىلىق ئۇلارنىڭ قېچىشىنى چەكلىگەن). 3- ھۆكۈمەت ئىلاقىسى ۋە ئولپان بۇيۇملىرىنى

يەتكۈزۈش. ئەينى ۋاقىتتىكى بورتالانىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا،
قورۇللارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى: چاقارلارنىڭ ئوتلاقلىرىنى كۆ-
زەت قىلىش، ئۆز مال-چارۋىلىرىنىڭ قازاق، سولۇن، ئويراتلار-
نىڭ چارۋىلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش، بىر-
بىرىنىڭ پاسىلىدىن ئۆتۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن ئىبارەت
بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قاچقۇنلارنى تۇتۇش، ھۆكۈ-
مەت ئالاقىلىرى ۋە ئولپانلارنى يەتكۈزۈش ۋەزىپىلىرىنىمۇ ئۈس-
تىگە ئالغان.

1860-يىلى جۇڭگو-رۇسىيە «بېيجىڭ شەرتنامىسى» ئىمزا-
لىنىپ، چاررۇسىيە شىنجاڭغا قەدەممۇ-قەدەم ئىلگىرىلەپ كىرىپ،
زور كۆلەمدىكى زېمىنىمىزنى ئىگىلىۋالدى. 1864-يىلى «جۇڭگو-
رۇسىيە غەربىي-شىمالى چېگرىسى توغرىسىدىكى كېلىشىم» ئىمزا-
لىنىپ، جۇڭگو 440 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر زېمىننى قولدىن كەت-
كۈزۈپ قويدى. ئەسلىدە چېگراغا يىراق بولغان بورتالا چاررۇس-
يە بىلەن ئالاتاغنى چېگرا قىلىپ، چېگرا رايونى بولۇپ
قالدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، بىر قىسىم قورۇللار چېگرا
رايون تەۋەسىدە بولۇپ قېلىپ، ئۇلارنىڭ رولىمۇ ئۆزگەردى. ئا-
ساسەن چېگرا مۇداپىئەسىنى قوغداپ، ئۆز ئالدىغا چېگرىدىن ئۆ-
تۈشتىن ۋە ئوغرى-قاراقچىلاردىن مۇداپىئە كۆردى. (ئەينى چاغ-
دا چېگرىدىن ئۆتۈپ مال-چارۋا ئوغرىلاش ئەھۋاللىرى كۆپ ئى-
دى). شۇ چاغدا «چېگرىنىڭ سىرتىدا شىمالىدىن غەربكىچە قا-
زاقلار، غەربتىن جەنۇبقىچە ئويراتلار چېگرىداش ئولتۇراقلاش-
قان بولۇپ، ئوغرىلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن قورۇل تەسىس قى-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

لىنىپ، لەشكەرلەر چارلاش ئېلىپ بارغان ئىدى.» (سۇڭ «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە» دېگەن كىتابنىڭ 11-جىلتى) شۇ بىلەن بىر ۋاقىتتا «چەتئەل ئەلچىلىرى ۋە سودىگەرلىرى چېگرىدىن كىرگەندە ئالدى بىلەن قورۇل ياساۋۇلىغا مەلۇم قىلىپ، تەكشۈرۈشتىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلارنى لەشكەرلەر يالاپ ۋەلىئەھدىكى ئامباللارنىڭ ئالدىغا ئاپىراتتى. ئۇلار ئىشىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، يەنە شۇ قورۇلدىن تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزەتتى.» مۇداپىئە-قوغداش ئىشلىرى ئىنتايىن قاتتىق ئىدى. قورۇلغا مەسئۇل لەشكەر بېشى ئامبىلىنىڭ ھەر يىلى «ئەتىياز ۋە كۈزدە ئۆزىگە تەۋە قورۇللارنى بىر قېتىمدىن تەكشۈرۈپ تۇرۇشى بەلگىلەنگەن.» (سۇڭ جۇننىڭ «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە» دېگەن كىتابىدىن)

قورۇلنىڭ ئورنى بويىچە قارىغاندا، بورتالا چېگرىسىدا جەمئىي 13 قورۇل بار ئىدى. بۇلار: ئېبىنۇر قورۇلى، قاپتوقاي قورۇلى، ئۆككۆك قورۇلى، چىندالان قورۇلى، سوداباقات قورۇلى، چوڭكۆك قورۇلى، قارائۆجۈر قورۇلى، ئارچات قورۇلى، مولۇ قورۇلى، ساربولاق قورۇلى، ساچرتىنىك قورۇلى، كۆكتۇم قورۇلى، چاغانئۇسۇ قورۇلى قاتارلىقلار. بۇ قورۇللار ئەمەلىيەتتە «چېگرا مۇداپىئە پونكىتى»نىڭ خاراكتېرىنى ئالغان

قورۇل توغرىسىدىكى خاتىرىلەر ۋە قورۇلنىڭ ئەمەلدىن قېلىشى

چاقارلارنىڭ سەككىز خوشۇنى بورتالاغا كىرىپ قورۇللارنى ساقلىغان دەسلەپكى مەزگىلدە لەشكەر سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىنغان ئىدى. چىڭ ھۆكۈمىتى ھەر يېرىم يىلدا ئۇلارغا بىر قېتىم مۇ-

ئاش تارقىتىپ بېرەتتى. ھەر بىر كىشىگە 5 سەر كۆمۈچ، ئە-
مەلدارلارنىڭ مەنسەۋىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ 1-، 2-، 3-
دەرىجىگە ئايرىپ مۇئاش تارقىتىپ بېرىلەتتى. بۇنىڭدىن باشقا،
كىيىم-كېچەك، قولاقچا، چاي، گەزمال تارقىتىپ بېرەتتى. لەشكەر
بالا تاپسا كۆمۈچ تارقىتىپ بېرىلەتتى. 1808-يىلىدىن كېيىن، چىڭ
ھۆكۈمىتى چېگرىدىكى لەشكەرلەردېھقانچىلىق قىلىش تەدبىرىنى يولغا
قويۇپ، مۇئاشنى تەدرىجى قىسقارتتى. پۇل تارقىتىپ بەرمەي،
پەقەت ماددىي بۇيۇم تارقىتىپ بەردى. قورۇللارنىڭ خىراجەت
ئىشلىرىغە سومۇللار مەسئۇل بولۇپ، بىر تەرەپتىن مۇداپىئەدە
تۇرۇش، يەنە بىر تەرەپتىن دېھقانچىلىق قىلىشنى يولغا قويدى.
قورۇلنى ساقلاش نۆۋىتى كىمگە كەلسە ئائىلە بويىچە كۆچۈنۈپ
بېرىپ، ئەرلىرى قورۇلنى ساقلىدى، ئاياللىرى چارۋا بېقىپ، ئا-
ئىلە ئىشلىرى بىلەن بولدى. چىڭ ھۆكۈمىتى مۇئاش تارقىتىپ
بەرمەيدىغان بولغاچقا، بۇ چېگرا مۇداپىئە لەشكەرلىرى ئەمەل-
يەتتە خالىسانە چېگرا قوغدايدىغان خەلق لەشكەرلىرى بولۇپ قال-
دى. شىڭ شىسەي دەۋرىدە بۇۋۇت قوشۇن باشلاپ بورتالاغا
كەلدى ھەم چاقارلاردىن لەشكەر قوبۇل قىلدى. بۇ يېڭى لەش-
كەرلەر ھەر قايسى قورۇللارغا تەقسىم قىلىنىپ، ئەسلىدىكى ئائى-
لىسى بويىچە قورۇلدا تۇرۇۋاتقانلار قايتۇرۇلدى. بۇ چېگرا مۇ-
داپىئە لەشكەرلىرىگە ھەربىي كىيىم تارقىتىپ بەردى، قورۇلغا
ئائىلىسىنى ئاپارمىدى. ھەر قايسى قورۇللارغا 5-7 كىشى ئو-
رۇنلاشتۇرۇلۇپ، لەشكەرلەرگە ئۈچ دەرىجە بويىچە مۇئاش تارقى-
تىپ بەردى (بۇنى شاۋىيەنگەندىكى ئاربۇك سۆزلەپ بەرگەن. بۇ

كەمشى بۇ يىل 76 ياشتا بولۇپ، 1927-يىلىدىن 1931-يى[illegible] تۇرۇل-
دا لەشكەر بولۇپ تۇرغان.)

1882-يىلى (گۇاڭشۇنىڭ 8-يىلى) جۇڭگو-روسىيە ئىلى چېگرىسى كېلىشىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن، چېگرا بەلگىسى قىلىش مەقسىتىدە چېگرا لىنىيىسىدە 33 ئوۋا قويۇپ بېلىدى. بۇ 33 ئوۋا ئىلى تەۋەسىدىكى موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىدىكى نەرىنغاردىن تولى ناھىيىسىنىڭ داردۇنتول نەبۇراغىچە قويۇلغان بولۇپ، جۇڭگو-روسىيە ئىككى تەرەپ ھەر 3 يىلدا بىر 33 ئوۋانى بىر قېتىم تەكشۈرۈپ، مۇستەھكەملەپ تۇردى. بورتالا تەۋەسىدە 7 ئوۋا بولۇپ، 26-نومۇردىن باشلىنىپ رەت نومۇرى بويىچە كاڭگاداۋان، كۆكشۈن داۋان، دىمەك (دۇنىدۇئوسۇ)، شارخان، چاغانئوسۇ، كوكتىزىم، سوغۇن داۋان قاتارلىق ئوۋالار قويۇلغان. 26-نومۇرلۇق ئوۋانىڭ ئالدىدىكى ئوۋالار ئىلى تەۋەسىدە، 33-نومۇرلۇقتىن كېيىنكى ئوۋالار تارباغاتاينىڭ تولى ناھىيىسىدە بولغان.

قورۇل، ئوۋالار بىلەن بىرلىكتە چېگرا رايونىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان يەنە ئىككى چوڭ سومە بار ئىدى. بۇنىڭ بىرى خۇچىن ئەڭگىنىڭ سومەسى بولۇپ، «كىشىكتە سومە» دەپ ئاتالغان. بۇ سومەنى 1765-يىلىدىن 1770-يىلىغىچە جەمئىي 5 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ پۈتتۈرگەن. ئەسلى ئورنى چوڭ ئېگىز، سولۇ غوستەي، چاغانسايلار تۇتاشقان يەردە بولۇپ، بۇنىڭ ئورنى ۋە نامىنى خۇچىن ئەڭگىلەر ئىلى جىياڭجۈن مەھكىمىسىگە دوكلات قىلىپ، ئىلى جىياڭجۈن مەھكىمىسى شىزاڭ لاسادىكى ئالىي دىنىي مەھكىمىنىڭ تەستىقىنى ئالغاندىن كېيىن، بەلگىلىگەن ئىدى. 1905-

يىلى موڭغۇللار بىلەن قازاقلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇپ، سۇمەنىڭ ئالدىغا مىيىتلار بەك كۆپ كۆمۈلگەنلىكتىن، خۇچەن ئەگگىلەر ئانى جياڭجۈنگە مەلۇم قىلىپ ھەم شىزاڭنىڭ تەستىقىنى ئېلىپ، بۇ سۇمەنىڭ ئورنىنى چاغانتۇنگىگە يۆتكەپ، 1907- يىلىدىن 1909- يىلىغا قەدەر 3 يىل ۋاقىت سەرىپ قىلىپ پۈتتۈرگەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا «خەيرلىك ئىبادەتخانا» دەپ ئاتالغان. يەنە بىرى شىن ئەنگىلەرنىڭ سۇمەسى بولۇپ «تويىشىت سۇمە» دەپ ئاتالغان، بۇ سۇمە 1886- يىلى ئارالتۇقايدا سېلىنغان.

قورۇللارنىڭ قاچان ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقى توغرىسىدىكى قاراش ئوخشاش ئەمەس. بەزىلەر: «1934- يىلى ماجۇڭيىڭ توپىلىڭى ۋە قەشقەر ئۇرۇش بولۇپ، چاقارلار بويرۇققا بىنائەن جازا يۈرۈشكە قاتناشقاندا قورۇل ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان» دەيدۇ. (ئارىپ سولۇ سوزلەپ بەرگەن، 66 ياشتا) يەنە بەزىلەر: «1936- يىلى سۇرا ئامبال شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىلىپ تۈرمىدا ئۆلگەن، شۇ چاغدا شېڭ شىسەي بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى دوست بولۇپ، چېگرادىكى قورۇللارنى ئەمەلدىن قالدۇرغان» دەيدۇ. (بىمۇجاپ سۆزلەپ بەرگەن، 66 ياشتا) بۇلارنىڭ ھەممىسى توغرا ئەمەس. كۆپلىگەن پىشقەدەملەر قورۇلنىڭ ئەمەلدىن قالغان ۋاقتى تەخمىنەن 1935-يىلدىن 1940يىللارغىچە بولغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. بورتالادىكى 67 ياشقا كىرگەن ئارىپ سولۇنىڭ ئەسلىشىچە، 1935 - يىلى شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان مەزگىلدە، چاقارلار ھەر يىلى بىر قېتىم ھەربى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئات ئاپىرىپ بېرىپ، مۇئاش ئەكلىپ مۇداپىئەدە تۇرغان [illegible]-
لەرگە تارقىتىپ بەرگەن . بۇنىڭدىن 1935- يىلى قورۇلنىڭ تېخى
مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 1938- يىلدىن 1942 -
يىللىرىغىچە شېڭ شىسەي بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى دوست ئىدى. بورتالادىكى
86 ياشقا كىرگەن بالا مەھەممەتنىڭ ئەسلىشىچە ، شۇ چاغدا سوۋېت ئىت-
تىپاقى ئارىشاڭنىڭ ئىلچىلىك دېگەن يېرىدە ۋۇلفرام كانى قازغان.
قوستاي ، ئاقساي قاتارلىق يەرلەردە 3 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم
ئىشلىگەن. قاتنىغان ئاپتوموبىللار ناھايىتى كۆپ بولغان. ئۇچاغ-
دا قورۇل ۋە مۇداپىئە لەشكەرلىرى يوق ئىكەن. 70 ياشتىن
ئاشقان ياشانغان كىشىلەرنى زىيارەت قىلىش نەتىجىسىدىن قارى-
غاندا ، قورۇل 1936 - يىلدىن 1940- يىللىرىغىچە بولغان ۋا-
قىتلاردا ئەمەلدىن قالغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بورتالانىڭ چېگ-
رىسى خېلى ۋاقىتلارغىچە مۇداپىئەسىز ھالەتتە تۇرغان. قورۇل-
نىڭ خارابىسى تارىخنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە، كىشىلەرگە چاقار-
لارنىڭ بورتالانى گۈللەندۈرۈش ۋە قوغداشتا ياراتقان ئۇلۇغ
تۆھپىسىنى نامايەن قىلىپ تۇرىدۇ .

جىڭ تىڭ مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە تارىخى

جۇ خۇڭ

1. جىڭ تىڭ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىشىدىن بۇرۇنقى تارىخقا نەزەر

(1) جىڭ دېگەن بۇ يەرنامىنىڭ كېلىش مەنبەسى

تارىخىي كىتابلارغا ئاساسلانغاندا ، جىڭ خې (دەريانىڭ نامى) تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «شىچىخې» (تاشىر دەريا)، كېيىن «جىڭخې» (كىرىستال دەريا) دەپ ئاتىلىپ ، ئاخىرى جىڭ خې دېگەن بۇ نام مۇقۇملاشقان. «جىڭ» دېگەن سۆز موڭغۇلچە سۆزنىڭ تاۋۇش تەرجىمىسى بولۇپ ، «سالقىن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «جىڭ تىڭ مەھكىمىسى» ۋە «جىڭ ناھىيىسى» دېگەن بۇ ناملار مۇشۇ دەريانىڭ نامى بىلەن ئاتالغان . جىڭ رايونىدىن ئىبارەت بۇ قەدىمى ئوتلاقتا، ئوخشاش بولمىغان تىلدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ئىلگىرى- ئاخىرى چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇلىنىپ ياشاپ كەلگەن.

جىڭ - قەدىمقى «يىپەك يولى» ئۈستىدىكى بىر ئۆتەڭ ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئىككى يول ئېچىلغاندىن تاشقىرى ، شەرقى خەن دەۋرلىرىدە تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدا «تېرە- يۇڭ يولى» دەيدىغان يېڭى بىر يول ئېچىلغان. «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى جۇغراپىيەلىك تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە بۇ يېڭى يول «...قاراسۇدىن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

غەربىگە قاراپ ماڭغاندا سېرىق ئوتلاق، چوڭ قۇملۇق [illegible] ك ئېدىرلەردىن ۋە شىپچىغى دەرياسىدىن (تاشىر دەرياسى ئۆتۈپ، چېلىن تېغىدىن ئېشىپ، گۆك يۇ قەلئەسىگە بارىدۇ، دەپ بايانقىلىنغان. بۇ يەردە دېيىلگەن قارا سۇ هازىرقى شىخۇنى، سېرىق ئوتلاق، چوڭ قۇملۇق، ۋە كىچىك ئېدىرلار هازىرقى تۇتو ۋە قۇمبۇلاق رايونلىرىنى، شىپچىغى هازىرقى جىڭ دەرياسىنى، چېلىن تاغلىرى جىڭنىڭ غەربىي-جەنۇبىدىكى بۆلۈكنۇر تاغلىرىنى، گۆك يۇ قەلئەسى بۈگۈنكى قورغاس ناھىيىسى تالچى قەلئەسىنىڭ شىمالىدىكى ئالمالىق خارابىسىنى كۆرسىتىدۇ.

(2) جىڭ رايونىنىڭ تارىختىن بۇيانقى تەۋەلىك مۇناسىۋىتى

چىن سۇلالىسى دەۋرىدە: ساكلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرى ياۋچىلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

غەربىي خەن سۇلالىسى شۈەن دي شىڭ جۇنىڭ 2- يىلى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى) غەربىي رايوندا «غەربىي دىيارى ھىمراۋۇل مەھكىمىسى» (هازىرقى بۈگۈر ناھىيىسىدە) قۇرۇلغان. جىڭ غەربىي دىيار ھىمراۋۇل مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئۈيسۈن بەگلىكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە: ئۈيسۈن بەگلىكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

3 پادىشاھلىق دەۋرىدە: ئۈيسۈن بەگلىكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە: ئۈيسۈن بەگلىكىنىڭ باش-
قۇرۇشىدا بولغان. ئۈيسۈن بەگلىكىنىڭ زېمىن چېگرىسى تەخمى-
نەن شەرق تەرىپى ماناس دەرياسىغا، غەرب تەرىپى بالقاش
كۆلىنىڭ غەربىي شىمالى قىرغىقىغا، جەنۇبىي تەرىپى تولغۇرتى-
تاغ ئېغىزى، خانتەڭرى چوققىسى (تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي تەرىپى) گىچە،
شىمالىي تەرىپى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاقتۇپىگىچە
باراتتى.

شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى: ئۈيسۈنلار غەربكە
كۆچۈپ كېتىپ جىلىڭ ئىلگىر-ئاخىرى ياپپانلار، جورجانلار ۋە تۈرك-
لەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرنى تىنجىتقاندىن كېيىن،
جىلىڭ ئىككى ئۆكۈز تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.
(ئىككى ئۆكۈز تۇتۇق مەھكىمىسى ئەسلىدە ئەنشى بۈيۈك ھىرا-
ۋۇل مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولۇپ، كېيىن بەشبالىق بۈيۈك ھە-
راۋۇل مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.)

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە: قارىخانىلار دۆلىتىنىڭ
باشقۇرۇشىدا بولغان.

جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە: غەربىي لياۋ ئۇيغۇر-
لىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. شۇ چاغدا تەڭرى تېغىنىڭ
جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى قىسمەن رايونلارمۇ غەربىي لياۋ ئۇي-
غۇرلىرىغا تەۋە ئىدى.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە: ئالمالىق ئۆلكىسىنىڭ باشقۇ-
رىشىدا، كېيىن چاغاتاي ئاخىرقى ۋاكىللىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا

بولغان .

مىلىك سۇلالىسى دەۋرىدە: ئويراتلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان

(3) ئەنخۇ قەلئەسىنىڭ قۇرۇلۇشى

چىڭ ھۆكۈمىتى جوڭغار تۆپىلىڭىنى تىنىچىتقاندىن كېيىن، چيەنلۇڭنىڭ 24- يىلى (1759- يىلى) چىڭ دەرياسىنىڭ شەرقى قىرغىقىغا ئەنخۇ قەلئەسىنى سالغان (ئەنخۇ دېگەن سۆز ئەلنى خاتىرجەم قىلىش ، خەلقنى بېيىتىش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) . بۇ قەلئە چىڭ دىنئاستىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئاھالە يىلدىن- يىلغا كۆپىيىپ ، قەلئە كىچىكلىك قىلىپ، ئۆيلەر يېتىشمىگەچكە، چيەنلۇڭنىڭ 48- يىلى (1783- يىلى) قەلئەنىڭ شەرق تەرىپىدىن 2 چاقىرىم يىراقلىقتا يېڭى قەلئە سېلىنغان . قەلئەنىڭ نامى يەنىلا «ئەنخۇ قەلئەسى» دەپ ئاتىلىپ، ئۇرۇمچى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

يېڭى ئەنخۇ قەلئەسىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 2 چاقىرىم 2 فۇڭ ، ئېگىزلىكى 1جاڭ 7چى 3 سۇڭ ئىدى. قەلئەنىڭ شەرقى تەرىپىدە دىڭچۇن دەرۋازىسى، غەربى تەرىپىدە يوڭفۇڭ دەرۋازىسى ، جەنۇبىي تەرىپىدە يەنخى دەرۋازىسى ، شىمالى تەرىپىدە باۋكاڭ دەرۋازىسى قاتارلىق جەمئىي 4 دەرۋازىسى بار ئىدى .

(4) ئەنخۇ قەلئەسىنىڭ ئاپپاراتلىرى

ئەنخۇ قەلئەسىدە 1 نەپەر مەنسەپدار تەسىس قىلىنغان... چيەنلۇڭنىڭ 48- يىلى (1783- يىلى) مەنسەپدارنىڭ نامى لياڭ يۈەن (ئاشلىق باشقۇرغۇچى)گە ئۆزگەرتىلىپ، تۆۋىنىدە 1نەپەرئىش باشقۇرغۇچى ئەمەلدار، 3 نەپەر خىزمەتچى ، 1 نەپەر

جەسەت تەكشۈرگۈچى تەسىس قىلىنىپ، كورخار ئۇسۇ ئىش باشقۇرغۇچى ئامبالىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، لياڭ يۈەن گۇاڭشۇنىڭ 11- يىلى نازارەتچى دەپ ئۆزگەرتىلىپ، كورخار ئۇسۇ ئامبالىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. يوقىرىدىكى مەنسەپلەرنىڭ ھەممىسىنى مەمۇري ئاپپارات ئورنىدا تەسىس قىلغان.

ھەربى ئىشلار جەھەتتە: كونا ئەنخۇ قەلئەسىدە 60 لەشكەر تۇرغان. داخىيەنزى ۋە بورتالا قاتارلىق جايلاردىمۇ لەشكەر تۇرغان.

چيەنلۇڭنىڭ 48- يىلىدىن كېيىن، جىڭدا «جىڭلىق يىڭى» تۇرغان. بۇ يىڭ ئۈرۈمچى تۇتۇق بېگىگە قاراشلىق بولۇپ، 1 دۇسى (باش ھەربى ئەمەلدار)، 1 مىڭ بېگى، 2 يۈزبېشى، 2 جىڭجېي ۋە يۈي، ئاتلىق پىيادە لەشكەردىن 400 نەپەر تۇرغان.

(5) يېڭى ئەنخۇ قەلئەسىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا جەمئىي 21 ئىبادەتخانا- بۇتخانا سېلىنغان.

كۆكزى ئىبادەتخانىسى: قەلئە ئىچىنىڭ غەربىي- شىمالىي بۆلۈكىدە، جەنۇبقا قارىتىپ سېلىنغان، گۇاڭشۇنىڭ 26- يىلى ليۇدىڭچىڭ سالدۇرغان.

ۋىنچاڭ سارىيى: قەلئە ئىچىنىڭ غەرب تەرىپىدە بولۇپ، سول تەرىپىگە تاغ مۇئەككىلى ئىبادەتخانىسى، ئوڭ تەرىپىگە يەر مۇئەككىلى ئىبادەتخانىسى جايلاشتۇرۇلۇپ، جەنۇب تەرەپكە قارىتىپ سېلىنغان. بۇنى گۇاڭشۇنىڭ 8- يىلى 8- ئايدا جىڭ لىياڭ يۈەنى كۆيگۇاڭ سالدۇرغان.

كۆمپا ئىبادەتخانىسى ئۈچ ئورۇندا: بىرىنچى چيەنلۇڭنىڭ 48-

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى www.uyghurkitap.com

يىلى قەلئەئىچى شىمالىي دەرۋازا يېنىغا شىمالغا قارىتىپ سېلىنغان.
بىرسى، جىياچىڭنىڭ 16- يىلى نەنگۇەن كوچىسىنىڭ شىمالىي
نىقىغا جەنۇبقا قارىتىپ سېلىنغان. يەنە بىرسى، قەلئە سىرتى-
نىڭ شەرقىي بېقىنىغا يۆلەپ، جەنۇبقا قارىتىپ سېلىنغان. ئا-
سامىي بۇتخانا چيەنلۇڭنىڭ 36- يىلى، سەھنەرائۇدىقى داۋگۇاڭ-
نىڭ 26- يىلى سېلىنغان. شەنفىڭنىڭ 10- يىلى جىلىن ليالڭيۈەنى
چىڭفىڭ پادىشاھنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن «تۆھپىسى ئەۋلادتمۇ-
ئەۋلات پارلىسۇن» دېگەن خەت يېزىلغان بىرتاختا تەقدىم قىلى-
غان. جىياچىڭنىڭ 4- يىلى سول تەرەپكە دۇكيۈ ئىبادەتخانىسى ۋە
پەرىشتە ئىبادەتخانىسى غەربكە قارىتىپ سېلىنغان. داۋگۇاڭ-
نىڭ 10- يىلى شەپقەتچى مەبۇدە بۇتخانىسى ئوڭ تەرەپكە شە-
رققە قارىتىپ سېلىنغان.

شەھەر مۇئەككەلى ئىبادەتخانىسى: داۋگۇاڭنىڭ 1- يىلى قەلئە
سىرتىنىڭ غەربىي بۇلۇڭىغا جەنۇبقا قارىتىپ سېلىنغان، شەن-
فىڭنىڭ 1- يىلى سول يېنىغا لاۋجۈن بۇتخانىسى جەنۇبقا قارى-
تىپ سېلىنغان.

ئىلاھە ئەۋلىيا ئىبادەتخانىسى: چيەنلۇڭنىڭ 48- يىلى قەل-
ئەسىرتىنىڭ شەرقىي بۇلۇڭىغا غەربكە قارىتىپ سېلىنغان. داۋگ-
ۇاڭنىڭ 30- يىلى سول يېنىغا شىپائەت ئىلاھەسى ئىبادەتخانە-
سى شىمالغا قارىتىپ سېلىنغان. چيەنلۇڭنىڭ 59- يىلى ئوڭ يېنىغا
بايلىق ئىلاھى ئىبادەتخانىسى جەنۇبقا قارىتىپ سېلىنغان.

ئۆمۈرتىلەش ئىبادەتخانىسى: داۋگۇاڭنىڭ 7- يىلى قەلئە
ئىچىنىڭ شىمالىي بۇلۇڭىغا جەنۇبقا قارىتىپ سېلىنغان.

مەبۇدە ئىبادەتخانىسى: جياچىڭنىڭ 5- يىلى قەلئە ئىچىنىڭ غەربىي بۇلۇڭىغا جەنۇبقا قارىتىپ سېلىنغان.

ماۋاڭ بۇتخانىسى: گۇاڭشۈنىڭ 28- يىلى قەلئە ئىچىنىڭ شەرقىي بۇلۇڭىغا جەنۇبقا قارىتىپ سېلىنغان.

يەر مۇئەككەلى ئىبادەتخانىسى: داۋگۇاڭنىڭ 5-يىلى غەربىي بۇلۇڭغا جەنۇبقا قارىتىپ سېلىنغان.

جاۋجۇڭ ئىبادەتخانىسى گۇاڭشۈنىڭ 20-يىلى قەلئە سىرتىنىڭ غەربىي بولۇڭغا شەرققە قارىتىپ سېلىنغان.

ليۇمىڭ جياڭجۈن ئىبادەتخانىسى: گۇاڭشۈنىڭ 25-يىلى قەلئە سىرتىنىڭ شەرقى بۇلۇڭىغا غەربكە قارىتىپ سېلىنغان.

يۇقىرىدىكى ئىبادەتخانا ـ بۇتخانىلارنىڭ قورۇلمىسى توپا ۋە ياغاچ بولغانلىقتىن ئاللىبۇرۇن چىرىپ ئۆرۈلۈپ، قەلئەخارابىسىمۇ تۈزلىنىپ ئىزمۇ قالمىغان. پەقەت، كونا ئەنخۇقەلئەسىنىڭ سېپىل تېمى پۈتۈن ساقلىنىپ قالغان.(50-يىللاردا ئۇيغۇرلار مازا قىلدى)

مەسچىت: قەلئە سىرتىنىڭ غەربىي- جەنۇبىي تەرىپىگە ئۇيغۇرلار بىر مەسچىت سالغان.

2. جىڭ سىلاۋچى بىۋاستە قاراشلىق تىڭ مەھكىمىسىنىڭ

تەسىس قىلىنىشى

(1) جىڭ تىڭ مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنغان ۋاقتى.

گۇاڭشۈنىڭ 10-يىلى(1884يىلى)شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىنىپ،قارىمىقىدىكى ھەر دەرىجىلىك مەمۇرى ئاپپاراتلارمۇ مۇناسىپ ئۆزگەرتىلىپ تىڭ مەھكىمىسى ۋە ناھىيىلەر تەسىس قىلىن-

دى. گۇاڭشۇنىڭ 14-يىلى (1888-يىلى) جىڭ- سەللاۋچى

قاراشلىق تىڭ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى. (قىسقارتىلىپ جىڭ-تىڭ مەھكىمىسى دەپ ئاتىلىدۇ) بىر سەللاۋچى مەھكىمىگە ئامبىلى تەيىنلەندى. ئىلى-تارباغاتاي چوڭ ئايمىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. سابىق نازارەتچى بورتالاغا يۆتكىلىپ، جىڭ ئامبىلىنىڭ باشقۇ-رۇشىغا تەۋە قىلىندى. مانا بۇ بورتالا شۆبىسىنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشى.

— باشقۇرۇش ئورنى: جىڭ تىڭ مەھكىمىسى يېڭى ئەنخۇ قەلئەسىدە تەسىس قىلىندى. ھەربىي ئىشلار مۇھا-پىزەت ياموُلى قەلئەغەربىنىڭ 2 چاقىرىم نېرىسىدىكى كونا قەلئە نىڭ ئورنىدا تەسىس قىلىندى.

(2) جىڭ تىڭ مەھكىمىسىنىڭ ئاپپاراتلىرى: بىر نەپەر سەللاۋچى ئامبىلى تەيىنلەنگەن. (مەھكىمىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئەمەلدارى) تۇ-ۋىنىدە بىر نەپەر مەمۇرىيەت- ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار، ھەربىي ئىشلارغا بىر نەپەر مەسلىھەتچى ئەمەلدار ۋە بىر نە-پەر ياساۋۇل تەيىنلەنگەن.

جىڭ تىڭ مەھكىمىسىدە ۋەزىپە (ئامباللار) ئۆتىگەنلەر:

گۇاڭشۇنىڭ 26-يىلى (1900-يىلى) ليۇدىڭچىڭ تەيىنلەن-گەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇن كىم تەيىنلەنگەنلىكى نامەلۇم.

گۇاڭشۇنىڭ 33-يىلى (1907-يىلى) ساۋلىڭخەن تەيىنلەنگەن.

شۇەنتۇڭنىڭ 2-يىلىدىن مىنگونىڭ 1-يىلى 8-ئايغا قەدەر (1910—1912) خۇاڭ زۇڭخەي ۋەزىپىدە تۇرغان.

جىڭ تىڭ مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ناھىيىگە

ئۆزگەرتىلىش ئالدىدا بەزى ۋاقىتلىق خەلقچىل ئاپپاراتلار قۇرۇلغان:

شۆەنتۇڭنىڭ 2-يىلى 1-ئاينىڭ 15-كۈنى (1910-يىلى 2-ئاينىڭ 24-كۈنى) ئاپتونومىيە تەتقىقات يۇرتى قۇرۇلۇپ، نازارەتچى، پونكت باشلىقى ۋە مۇئەللىملاردىن بىردىن كىشى، تۆت نەپەر تالىپ قويۇلغان.

شۆەنتۇڭنىڭ 2-يىلى 4-ئاينىڭ 1-كۈنى (1910-يىلى 5-ئاينىڭ 9-كۈنى) تەكشۈرۈش باشقارمىسى قۇرۇلۇپ، نازارەتچى، ياردەمچى نازارەتچى، تەكشۈرۈش باشلىقى قاتارلىقلارغا بىردىن كىشى، يېزا-بازار تەكشۈرگۈچىلىككە تۆت كىشى قويۇلغان.

شۆەنتۇڭنىڭ 2-يىلى 8-ئاينىڭ 1-كۈنى (1910-يىلى 9-ئاينىڭ 4-كۈنى) كېڭەش ئۇيۇشمىسى ۋە مۇدىرىيەت ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغان. كېڭەش ئۇيۇشمىسىغا بىر باشلىق، بىر مۇئاۋىن باشلىق، تۆت نەپەر كېڭەش ئەزاسى قويۇلغان. ئارخىپ، كاتىۋات، خوجىلىق ئىشلىرى خادىمىدىن بىر نەپەر قويۇلغان. مۇدىرىيەت ئۇيۇشمىسىغا بىر نەپەر باش مۇدىر، بىر نەپەر مۇدىرى ۋە بىر نەپەر ئارخىپ، كاتىۋات، خوجىلىق ئىشلىرى خادىمى قويۇلغان.

(3) جىڭ تىڭ مەھكىمىسىگە تەۋە يەر-زېمىن: شەرقىي تەرىپى 180 چاقىرىم يىراقلىقتىكى قىيىنلىقچە بولدۇپ، كورخار ئۇسۇ (شىخۇ ناھىيىسى) بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبىي تەرىپى 90 چاقىرىم يىراقلىقتىكى جەنۇبىي تاققىچە بولۇپ، نىڭيۈەن (غۇلجا ناھىيىسى) بىلەن تۇتىشىدۇ. غەربىي تەرىپى 200 چاقىرىم يىراقلىقتىكى تاش ئابىدىگىچە بولۇپ، سۇيدۇڭ ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. شىمالىي تەرىپى 120 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئېپنۇر كۆ-

ئىگىچە بولۇپ، چۆچەك بىلەن تۇتىشىدۇ. شەرقى-جەنۇ-
بى 110 چاقىرىم يىراقلىقتىكى جەنۇبىي تاققىچە بولۇپ، كۆر-
ئۆسۈتىڭ مەھكىمىسىگە تەۋە تورغاۋۇتلارنىڭ يايلىقىغا تۇتىشى-
دۇ. غەربىي-جەنۇبىي تەرىپى 200 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى دىلو-
سىكىنگىچە بولۇپ، ئىگىيۈەنگە تۇتىشىدۇ. شەرقى-شىمال تەرىپى
315 چاقىرىم يىراقلىقتىكى گەنجاخۇگىچە بولۇپ، چۆچەك تىڭ
مەھكىمىسىگە تەۋە تورغاۋۇتلارنىڭ ئوتلىقىغا تۇتىشىدۇ. غەربى-
شىمال تەرىپى 110 چاقىرىم يىراقلىقتىكى بورتالاغىچە بولۇپ، چاقارلارنىڭ
ئوتلىقىغا تۇتىشىدۇ. شەرقىدىن-غەربىگىچە ئۇزۇنلىقى 380 چاقىرىم،
جەنۇبىدىن-شىمالىغىچە كەڭلىكى 210 چاقىرىم كېلىدۇ. بورتالا
ۋە ئارشاڭ (بورتالا دەرياسى ۋادىسى) جىڭ تىڭ مەھكىمىسىگە
تەۋە ئىدى.

(4) جىڭ تىڭ مەھكىمىسىنىڭ ئاھالىسى: شۈەنتۇڭنىڭ
ئىدىملى (1909-يىل) 2-ئايدىكى ئىستاتىستىكىغا قارىغاندا ئومۇمىي
ئاھالىسى 4578 نەپەر بولغان. مىللەتلەر بويىچە ئايرىغاندا:

خەنزۇ: 1517 نەپەر (ئەر 999 نەپەر، ئايال 518 نەپەر).

ئۇيغۇر: 443 نەپەر (ئەر 239 نەپەر، ئايال 104 نەپەر).

خۇيزۇ: 108 نەپەر (ئەر 97 نەپەر، ئايال 11 نەپەر).

موڭغۇل: 2710 نەپەر.

(ئىزاھات: ھەرقايسى جەھەتتىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا
يۇقىرقى نوپۇس سانى تولۇق ئېلىنمىغان، چاقار موڭغۇللىرى ۋە
قازاقلار ئىستاتىستىكىغا قىلىنمىغان)

(5) جىڭ تىڭ مەھكىمىسىنىڭ مەمۇرى رايونلارغا بۆلۈ-

نىشى: جەمى بەش يېزىدا بۆلۈنگەن، ھەر قايسى يېزىلارنىڭ جاي-
لىشىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

1، شەرقى يېزا: قەلئە ئەتراپىدا بولۇپ، شەرقى پاسىلى قىيىنلىقچە، غەربىي پاسىلى ئون چاقىرىملىق كۆۋرۈككىچە، جەنۇبىي پاسىلى جەنۇبى تاققىچە، شىمالى پاسىلى جىلك (پامەلە) ئائىلىسىنىڭ جاكى-
زىسىغىچە.

2، شىمالى يېزا: قەلئەنىڭ غەربىي-شىمالىدىن ئىككى چا-
قىرىم يىراقلىقتا، شەرقى پاسىلى باش ئۆستەڭگىچە، غەربى پاسىلى باجاخۇغىچە، جەنۇبى پاسىلى جۇئائىلىسىنىڭ جاكزىسىغىچە، شىمالى پاسى-
لى قۇمبۇلاقىچە.

3، ئىردىن يېزىسى: قەلئەنىڭ غەربىدىن 30 چاقىرىم يى-
راقلىقتا، شىمالى پاسىلى ئون چاقىرىملىق كۆۋرۈككىچە، غەربى پا-
سىلى يۇنجىخۇغىچە، جەنۇبىي پاسىلى سەنگوجاكزىسىغىچە، شىمالى پاسىلى يېڭى قۇمۇش كۆلىگىچە.

4، تۇگردىن يېزىسى: قەلئەنىڭ غەربىدىن 40 چاقىرىم يىراقلىقتا، شەرقى پاسىلى يىگىرمە چاقىرىملىق كۆۋرۈككىچە، غەربى پاسىلى سېرىق توپا دۆڭگىچە، جەنۇبى پاسىلى قۇمۇش كۆلىگىچە، شىمالى پاسىلى چاقارلارنىڭ يايلىقىغىچە.

5، لىمردىن يېزىسى: قەلئەنىڭ غەربىدىن 120 چاقىرىمچە يىراقلىقتىكى داخىيەنزىدە، شىمالى پاسىلى قىيىنلىقىغىچە، غەربى پا-
سىلى ئۆتەيىنىڭ غەربىدىن 40 چاقىرىم يىراقلىقتىكى تاش ئاب-
دىگىچە، شىمالى پاسىلى بورتالاغىچە، جەنۇبىي پاسىلى تورغاۋۇت-
لارنىڭ يايلىقىغىچە باردۇ.

www.uyghurkitap.com

شەھەر بازىرى: تىنىڭ مەھكىمىسى تەۋەلىكىدە [illegible] بولغان. بۇنىڭ بىرسى، قەلئەنىڭ جەنۇبىي (يېڭى ئەنجۈقەلئەسى)دىكى نەنگۈەن بازىرى. بۇ بازار ئەسلى قەلئەنىڭ غەربىدىن ئىككى چاقىرىم يىراقلىقتا قۇرۇلۇپ، چيەنلۇڭنىڭ 48-يىلىدىن (1783-يىلى) باشلاپ تەدرىجى قەلئەنىڭ جەنۇبىغا يۆتكىلىپ بۇ يېڭى بازارنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ بازاردا جەمئى 120 نەچچە ئائىلە بولغان. يەنە بىرسى، قەلئەنىڭ غەربىدىن 120 چاقىرىمچە يىراقلىقتىكى داخىيەنزى بازىرى بولۇپ، تەخمىنەن 40نەچچە ئائىلە بولغان. بازار سودىسىدا موڭغۇل، قازاقلار بىر قەدەر كۆپ بولغان.

(6) باشقا ساھەلەر:

مەكتەپ: ئۈچ ئورۇندا

بىرى قەلئە ئىچىدىكى ۋىنچاڭ سارىيىنىڭ يېنىدا. بىرى، قەلئە سىرتىدىكى نەنگۈەندە. يەنە بىرى، قەلئەدىن 120 چاقىرىم يىراقلىقتىكى تولى(داخىيەنزى) دە قۇرۇلغان. بۇ مەكتەپلەر ئەسلىدە ھەقسىز مەكتەپ بولۇپ، گۇاڭشۈنىڭ 32- يىلى 7-ئايدا پەرمانغا ئاساسەن موڭغۇللار خىراجەت چىقىرىدىغان مەكتەپكە ئۆزگەرتىلگەن. 33-يىلى 12-ئايدا پەرمانغا ئاساسەن كىچىك مەكتەپكە ئۆزگەرتىلگەن. ھەر بىر مەكتەپتە بىردىن ئوقۇتقۇچى، 12 نەپەر ئەتراپىدا ئوقۇغۇچى بولغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى كىچىك بالىلار ئىدى.

دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى: تىنىڭ مەھكىمىسىگە تەۋە جايلاردا ئاساسەن بۇغداي، ئارپا، گاۋلياڭ، پۇرچاق، ۋە تېرىق قا-

تارىلىق زىرائەتلەر تېرىلاتتى. بورتالادا شال تېرىلاتتى. قوغۇن-تاۋۇز ۋە ئۈزۈم قاتارلىق مېۋە-چېۋىلەر بار ئىدى. ھەر يىلى ئېلىنغان ئاشلىق پەقەت ئۆزىنىلا قامدىيالايتتى.

تۆز كۆلى: قەلئەنىڭ شەرقىدىن تەخمىنەن 30 چاقىرىم يىراقلىقتا تۆز كۆلى بولۇپ، تۆز مەھسۇلاتى ناھايىتى كۆپ ئىدى، ئۆزىنى قامدىغاندىن سىرت، ھەر يىلى ئىلى قاتارلىق جايلارغا مىڭ نەچچە دەن سېتىلاتتى.

ھاراق ئىشلەش ئىشلىرى: قەلئەنىڭ نەنگوەن دېگەن يېرى ۋە داخېيەنزىدە ھاراق ئىشلەيدىغان ئورۇن بار ئىدى، ھاراقتا ئۆزىنى قامدىغاندىن سىرت، ھەر يىلى شىخۇ قاتارلىق جايلارغا 10 نەچچە مىڭ جىڭ سېتىلاتتى.

2. جىڭ تىڭ مەھكىمىسىنىڭ جىڭ ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلىشى

مىنگونىڭ 2-يىلى 4-ئاي (1913-يىلى 5-ئاي) دا جىڭ تىڭ مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، جىڭ ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى، لېكىن يەر-زېمىن دائىرىسى ئۆزگەرتىلمىدى. دەسلەپتە ئىلى ئايىمىغىنىڭ باشقۇرۇشىدا، كېيىن ئىلى ۋالى مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

1920-يىلى، بورتالا (ئارىشاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) جىڭ ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ، بورتالا ناھىيىسى قۇرۇلدى.

مەشھۇر شىۋە يىگىنىنىڭ ئامبىلى، چاقار يىگىنىنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى- قارماگا

لى شۇچۈەن

19-ئەسىرنىڭ 60-70-يىللىرى جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرا رايونلىرى ياقۇپبەگ باندىتلىرى ۋە چار رۇسىيىنىڭ قانۇنسىز تاجاۋۇز قىلىشىغا ئۇچراپ، ئېغىر خەۋپ ئىچىدە قالغان ئىدى. چېگرا رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقى تاجاۋۇزچىلارنىڭ ئاچكۆزلۈك بىلەن ئاياق ئاستى قىلىشىغا ۋە مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا قەتئىي تىز پۈكمەي، ھەر خىل يوللار بىلەن كۆرەش قىلىپ، تاجاۋۇزچىلارنىڭ جۇڭگو زېمىنىنى ئۇزاققىچە بېسىپ يېتىپ، جۇڭگو چېگرىسىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرماقچى بولغان سۇيىقەستىنى ئۇزۇل-كېسىل تارمار قىلدى. جاپالىق كۆرەش داۋامىدا نۇرغۇنلىغان تىللاردا داستان بولغىدەك ئىش ئىزلار ۋە ئاز بولمىغان مەشھۇر شەخسلەر بارلىققا كەلدى. دەسلەپتە ئىلى شىۋە يىگىنىنىڭ ئامبىلى بولۇپ، كېيىن چاقار يىگىنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى بولغان قارماگا مانا بۇلار ئىچىدىكى بىر مەشھۇر شەخس.

قارماگانىڭ مىللىتى شىۋە بولۇپ، 1817-يىلى ئىلى چاپچالدا تۇغۇلغان. ئۇ ئىلى شىۋە يىگىنىڭ زەڭگىسى بولۇپ ئىشلىگەن

مەزگىلىدىلا ئېلىنىڭ غەربىي-جەنۇبىي رايونلىرىنىڭ چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرىنى پىشىق بىلگەچكە، ئېلى جياڭجۈنى چاك چېنىنىڭ ئېتىماتىغا ئېرىشكەن ئىدى. 1862-يىلى چاك چېن ئۇنى شىۋە يېڭىنىڭ ئامبىلى دۇگدۇغا ھەمرا قىلىپ، ئېلىنىڭ غەربىي-جەنۇبىي رايونلىرىنىڭ چېگرا ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، چېگرا خەرىتىسىنى سىزىپ، چۆچەكتە باشلانغان جۇڭگو-رۇسىيە چېگرا سۆھبىتىگە جۇڭگو تەرەپتىن قاتناشقان ئولياستاي جياڭجۈنى مىڭ يى ئۈچۈن چېگرا ئىشلىرى توغرىسىدىكى بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى تەييارلاشقا بۇيرىغان ئىدى. لېكىن، ھىلىگەر چار رۇسىيە تاجاۋۇزچىلىرى جۇڭگو-رۇسىيە چېگرا سۆھبىتىنىڭ ئالدىدا لەشكەر چىقىرىپ دۆلىتىمىزنىڭ بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي-جەنۇبىدىكى كەڭرى زېمىنلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىگەللىۋېلىپ، جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدە ئۆز ئالدىغا قوروڭ تەسىس قىلىپ، دۆلىتىمىزنىڭ چارلاشتا ۋە مۇداپىئەدە تۇرغان ئەمەلدار-لەشكەرلىرىنى قوغلاپ چىقارغان. كۆپ تەرەپلەپ لەشكەر چىقىرىپ، ئېلى جياڭجۈنى ۋە يەركەن جياڭجۈنى چىقارغان چېگرا ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش خادىملىرىنى توسقان ۋە ئۇلارغا تەھدىت سالغان. شۇنىڭ بىلەن قارماكا ۋە شىۋە يېڭى ئامبىلى دۇگدۇنىڭ تەكشۈرۈش خىزمىتى خۇددى باشقا جايلارغا ئېۋەتىلگەن تەكشۈرۈش خادىملىرىنىڭ خىزمىتىگە ئوخشاش توسقۇنلۇق ۋە قىيىنچىلىققا ئۇچراپ ئەمەللەشمىگەن.(1) بۇ ئىش ئارقىلىق قارماكا چار رۇسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ رەزىل قىلمىشلىرىنى ئېنىق تونۇپ يەتكەن. ئۇ زېرەك ھەم قابىل بولغاچقا كېيىن ئېلى شىۋە

www.uyghurkitap.com

يەڭمىنىڭ ئامبال لىقىغا تەيىنلەنگەن. بۇ مەزگىل دەل چار رۇس-
ىيە لەشكەر چىقىرىپ دۆلىتىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى ئىگەللى-
ۋالغان خەۋپلىك مەزگىل ئىدى. چار رۇسىيە ئىلىنى ئىگەل-
لىۋالغاندىن كېيىن، ئىلى رايونىدا يولغا قويۇلىۋاتقان مەجبۇرى
باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى زورلۇق بىلەن بىكار قىلىپ، ئۆزگىچە قو-
شۇۋالغان قازاق رايونىداۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا يولغا قويغان مۇس-
تەبىت تۈزۈمىنى يۈرگۈزدى. چار رۇسىيە دۆلىتىمىزنىڭ ئىلى
رايونىنى مەڭگۈلۈك ئىگەللىۋېلىش مەقسىتىدە، شۇ جايدا تۇرۇش-
لۇق قوشۇنلارنى ۋە ھەر مىللەت خەلقىنى ئۆزلىرىگە تەسلىم بولۇشقا
غالجىرلىق بىلەن مەجبۇرلىدى. بۇنىڭغا قارىماي ۋەيەرلىك خەلق قەتئىي
قارشى تۇرۇپ، بىر نىيەت-بىر مەخسەتتە، ئۆلۈشكە رازى بولىدىكى، چەتئەل
تاجاۋۇزچىلىرىغا تەسلىم بولمىدى. ② ھەم تاجاۋۇزچىلارغا تېگىشلىك-
قايتۇرما زەربە بەردى. چار رۇسىيە تاجاۋۇزچىلىرى ياۋۇز نىيىتىدىن يانماي،
ھەرقايسى يەڭمىدىكى لەشكەر ۋە خەلقلەرنى ۋەھشىيلەرچە ئېزىپ، ئۇلارنى
كىيىم-كېچەك، ئوزۇق-تۈلۈكسىز قويۇپ، ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالغا چۈ-
شۈرۈپ قويدى. ئاندىن ئوزۇقلۇق تارقىتىپ بېرىشنى يەمتۈك قى-
لىپ، ھەرخىل چېكىدىن ئاشقان رەزىل ۋاستىلارنى قوللىنىپ،
ھەرقايسى يەڭ لەشكەرلىرىنى ۋە خەلقىنى ئەل بولۇشقا داۋام-
لىق مەجبۇرلىدى. لېكىن، ئىلىدە تۇرۇشلۇق ھەرقايسى يەڭ لەش-
كەرلىرى ۋە خەلق قەتئىي بويسۇنمىدى ھەم ئوزۇق-تۈلۈكنى ئال-
مىدى. ③ ياۋا سەي يېيىشكە رازى بولىدىكى، چار رۇسىيەگە
قەتئىي باش ئەگمىدى. بۇنىڭدىن چار رۇسىيە تاجاۋۇزچىلىرى
قاتتىق تېرىكىپ، «پارچىلاپ ئىدارە قىلىش» ۋاستىسىنى قوللىنىپ

هەر مىللەت خەلقىنى ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇرلىدى. خۇيزۇ خە-
لقىنى سۈيدۈك، چىڭسىخوزغا؛ سىلۇن خەلقىنى تۇرگۈندىن سامىس
(هەر ئىككى جاي هازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقى چېگراسى ئىچىدە)قا كۆچۈ-
شكە؛ شىۋە، مانجۇ، خەنزۇ، موڭغۇل قاتارلىق هەر مىللەت خە-
لقىگە بەلگىلەنگەن جايدىن يۆتكىلىشكە پەرمان چۈشۈردى.
هەر قايسى جايلاردا نازارەت ئورنى قۇرۇپ، لەشكەر تۇرغۇزۇپ
هەر مىللەت خەلقىنىڭ كەلدى-باردى قىلىپ مۇناسىۋەت ئور-
نىتىپ، ئىتتىپاقلىشىپ قارشىلىق كۆرسىتىشىنى قاتتىق چەكلىدى.

چاررۇسىيەگە قارشى تۇرۇش كۈرىشى داۋامىدا. خەلق ئام-
مىسىنىڭ چار رۇسىيەگە قارشى كەيپىياتىنىڭ تەسىرى بىلەن
قارماقا ۋە كۆپ ساندىكى ۋەتەنپەرۋەر ئەمەلدار-زاتلار قەتئىي
جۇڭگو خەلقى تەرەپتە تۇرۇپ، هەر خىل يوللار بىلەن چاررۇ-
سىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كۆرەش قىلدى. ئۇلار تاجاۋۇزچىلار
تاپشۇرغان ئىشلارنى قەتئىي بەجىرمەيلا قالماي، ئىلى رايونى-
نىڭ ئەھۋالىنى چۆچەكتە تۇرۇۋاتقان ئىلى جياڭجۈنى رۇڭچۈ-
ەنگە دائىم مەلۇم قىلىپ تۇردى. چار رۇسىيە تاجاۋۇزچىلىرى
بۇنىڭدىن ۋەھىمە يېدى-ھەم غەزەپلەندى. قارماقا قاتارلىق كى-
شىلەرنىڭ چار رۇسىيەگە قارشى مەيداندا چىڭ تۇرۇشى، ئىلى-
دىكى هەر مىللەت خەلقىنى ئىلهاملاندۇرۇدى. هەر مىللەت خەلقى
دۆلەتنىڭ لەشكەر چىقىرىپ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشنى تەقەززالىق
بىلەن تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن چار رۇسىيە مۇستەبىت-
چىلىرى ئەكسىيەتچىل تەدبىرلىرىنى ئوڭۇشلۇق يولغا قويۇشقا
ئامالسىز قالدى. چار رۇسىيە ئىشغالىيەتچى قوشۇنلىرى شەھەر-

مەندە بولغانلىقىدىن غەزەپلىنىپ، ئىلىنىڭ ھەرقايسى [illegible]

ئــالا كــۆتۈلەمەك قىلىۋاتىدۇ، دېگەننى بانا قىلىپ، قارماقانى قانۇنسىزلىق بىلەن شىۋە يېڭىنىڭ ئامبالىلىق ۋەزىپىسىدىن قالدۇردى. بۇنىڭغا خەلق قارشى چىققاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئۇنى قاماپ، ھەر خىل ۋاستىلار بىلەن تەن جازاسى بېرىپ ئازاپلىدى. كېيىن رۇسىيەئۇنى سىبىرىيىگە سۈرگۈن قىلىمىز دەپ تەھدىت سېلىپ، بەلگۈلۈك ۋاقىت ئىچىدە ئىلىدىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇرلىدى. قارماقا ياۋۇزلارنىڭ زورلۇقى ئالدىدا قەتئىي تىزپۈكمىدى. نەتىجىدە ئۇ مىلادى 1874-يىلى 1-ئاينىڭ 26-كۈنى (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ 12-يىلى 12-ئاينىڭ 9-كۈنى) ئائىلە بويىچە چار رۇسىيە ئىشغالىيەتچى قوشۇنى تەرىپىدىن ئىلىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. قارماقا خوتۇن-باللىرىنى ئېلىپ، كۆز يېشىنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ، سارسانلىق-سەرگەردانلىقتا جاپا-مۇشەققەتلىك كۈنلەرنى باشتىن كەچۈردى. كېيىن بىر قىسىم سەرگەردان بولغان شىۋە يېڭىنىڭ ۋە سولۇن يېڭىنىڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، يول ئايلىنىپ ئىلى جياڭجۈنى رۇڭ چۈەننىڭ چۆچەكتە قۇرغان قارارگاھىغا پانالىنىپ باردى. ④ چۆچەككە بارغاندىن كېيىن، ئىلى جياڭجۈنىنىڭ پادىشاھىغا مەلۇم قىلىشى بىلەن، چىڭ ھۆكۈمىتى قارماقا باشچىلىقىدىكى شىۋە يېڭىنىڭ ۋاقىتىنچە چاقارلارنىڭ تۇرار جايى بورتالاغا كۆچۈپ بېرىشكە قوشۇلدى. ئەينى چاغدا شەنشى، گەنسۇدىكى خۇيزۇ خەلقى قوزغىلىپ چىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى تۇرغانلىقتىن، چىڭ قوشۇنلىرى بۇ جايلاردىكى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنى باستۇ-

رۇش بىلەن بەنت بولۇپ كېتىپ، چار روسىيىنىڭ ۋە ياقۇپ-بەگنىڭ شىنجاڭغا قىلغان تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇشقا چولى تەگمىگەن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭ بىلەن ئىچكىرىنىڭ قاتنىشى ئۈزۈلۈپ قېلىپ، ئىچكىرىنىڭ شىنجاڭدىكى لەشكەرلەرگە بېرىدىغان تەمىناتى ئۇزاققىچە بېرىلمىگەن ئىدى. شۇڭا ئىلى جياڭجۈنىگە قاراشلىق ئۈيرات، چاقار، شىۋە، سولون قاتارلىق 4 يىگىدىكى ئەمەلدار-لەشكەرلەرنىڭ تەمىناتى كۆپ يىل تارقىتىلماي، تۇرمۇشى ئىنتايىن جاپالىق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چار روسىيە ئىلىنى ئىگەللىۋالغاندىن كېيىن، ئۇلارنى تالان-تاراج قىلىپ، يالىڭاچلاپ قويغان ئىدى. بورتالادا تۇرۇشلۇق چاقار يىگىدىكى ئەمەلدار-لەشكەرلەرمۇ ئوخشاشلا بىر تىيىن ئايلىقتىن بەھرىمان بولالماي، ئىنتايىن جاپالىق كۈنلەردە قالغان ئىدى. قارىماققا جاپالىق ئۆتكۈلدىن بۆسۈپ ئۆتۈش ئۈچۈن بىرتالاغا كېلىش بىلەن شىۋە يىگىدىكى بىر قانچە يۈز ئەمەلدار-لەشكەرلەرنى تەشكىللەپ، «دايىڭپەن» گازارمىسىنى ئۆز قولى بىلەن قۇرۇپ چىقتى (ھازىرقى بورتالا شەھەر بازىرى). ھەم ھەر تەرەپكە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇرۇق-ئولاقلارنى سېتىۋېلىپ، بوز-يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆزلىرىنى قۇتقۇزۇش يولىدا ماڭدى. شۇندىن ئېتىبارەن، بورتالا يېقىنقى زامان تارىخىدا دېھقانچىلىق قىلىشنىڭ بىرىنچى سەھىپىسى ئېچىلدى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قارىماققا قوماندانلىقىدىكى شىۋە، چاقار قوشۇنلىرى دېھقانچىلىق قىلغان 1-يىلى چېكەتكە ئاپىتى يۈز

بېرىپ، ئۆتۈپ چىققان زىرائەتلەرنى چېكەتكە پۈتۈنلەي تۈگىتىپ، بىر دانىمۇ ئاشلىق ئالالمىغان. شۇ يىلى، دېھقانچى-لىق بىلەن شۇغۇللانغان لەشكەرلەر تېرەك سويىقى بىلەن قور-ساق بېقىپ، ئەسكى كىگىزلەرنى ئۈستىگە ئارتىپ، ئاچ-يالىڭاچ-لىقتا ئىنتايىن مۇشەققەتلىك كۈنلەرنى كەچۈرگەن. قارماقا لەش-كەر-ئەمەلدارلارنىڭ مۇنداق كۈلپەتتە قالغانلىقىغا چىداپ تۇر-الماي، ئائىلە بىساتلىرى ۋە خوتۇن-بالىلىرىنىڭ كىيىم-كېچەك، زىبۇ-زىننەتلىرىنى پۈتۈنلەي سېتىپ، روسىيەدىن ئۇرۇق سېتىۋې-لىپ، ئىككىنچى يىلى ئىككى يىڭدىكى ئەمەلدار-لەشكەرلەرنى ھە-رىكەتلەندۈرۈپ، يەنە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. ئەجىر قىلغان كىشى ھەممەت ئالماي قالمايدۇ. بەختكە يارىشا، بۇيى-لى ئۇلار دېھقانچىلىقتىن مول ھوسۇل ئالدى.

شىۋە يىڭى بورتالاغا كەلگەندىن كېيىن، قارماقا قوماندان-لىقىدىكى چاقار يىڭىدىكى لەشكەر ۋە خەلق شىۋە لەشكەر-خە-لقلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن 50 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى «قارابۇقا» ئۆس-تەڭىنى ۋە «شاڭگىنبۇقا» ئۆستىڭىنى (بۇرۇنقى بورتالا بازىرى-دىكى يارتوغان ئۆستىڭى) قېزىپ پۈتتۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىش شا-رائىتىنى يەنىمۇ ياخشىلاپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كېڭەيتتى.

قارماقا قوماندانلىقىدىكى شىۋە، چاقار ئەمەلدار-لەشكەرلى-رى مانا مۇشۇنداق قەتئىي بوشاشماستىن جاپالىق كۈرەش قىلى-لىپ، دېھقانچىلىق قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، خۇشاللىنارلىق نە-تىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. ھەر يىلى يەپ-ئىچكەندىن باشقا، كۆپ مىقداردىكى ئاشلىقنى ئىكانىم قىلدى. قارماقا ئۆز يۇرتىنى

ھەرۋاقىت ئەستىن چىقارماي، ئۈممىدنى ۋەتەن، خەلققە باغلىدى. ئۇچىلىك قوشۇنىنىڭ ھامان قولدىن كەتكەن شىنجاڭ زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋېلىپ، چاررۇسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى مەڭگۈلۈك ئىگەللىۋېلىش سۇيىقەستىنى چوققۇم بەربات قىلىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنەتتى. شۇڭا ھەر يىلى ئىمكانىم قە- لىنغان كۆپ مىقداردىكى ئاشلىقلارنى زاكىتوپ قىلىپ، ۋەتەنىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىدىغان زور قوشۇنىغا تەقدىم قىلىشنى پىلان- لىدى. بىر قانچە يىل ئىچىدە قارماقا قوماندانلىقىدىكى شەۋ يەڭگى ۋە چاقار يەڭگى قوشۇنلىرى زور مىقداردىكى ھەربىي ئاش- لىقلارنى زاكىتوپ قىلدى.

مىلادى 1878-يىلى (گۇاڭشۈنىڭ 4-يىلى) پادىشاھ ئەۋەت- كەن ۋەزىرى زوزۇڭتاڭ غەربكە يۈرۈش قىلىش قوشۇنىغا قوماند- لىق قىلىپ، ياقۇپبەگنى تىنجىتقاندىن كېيىن، چاررۇسىيە ئى- گەللىۋالغان ئىلى رايونىنى قايتۇرۇۋېلىش مەقسىتىدە ئىككى قول- لۇق تەييارلىق كۆرۈپ، غەربكە يۈرۈش قىلىدىغان قىسىمنىڭ غەر- بىي يولىغا ئىلى جياڭجۈنى جىن شۈننى قوماندان قىلىپ بەلگى- لەپ، ماناس، جىڭ رايونلىرىغا كىرىشكە بۇيرۇق بېرىپ، قۇرال كۈچىگە تايىنىپ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشقا تەييارلىق كۆرۈپ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈستىدە ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەتكە ھەيۋە كۆرسەتتى. ئالدىدا چوڭخۇنىڭ، ئارقىدىن زىڭجىزېنىڭ كېلىپ روسىيە بى- لەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشنى كۈتۈپ تۇرغان ئىككى يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، غەربكە يۈرۈش قىلغان ئون نەچچە مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇننىڭ ئاشلىق مەسىلىسىنى

چۆچەك چەلپاغزە رايونىدا بوز يەر ئاچقان مەسلەھەتچى رۇكچۇەن ۋە بورتالا رايونىدا بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىغان چاقار يېڭىنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى قارماقالار بىرقانچە يىل زاكەتتىپ قىلغان كۆپ مىقداردىكى ئاشلىق ئارقىلىق ھەل قىلغان. ئۇنداق بولمىغان بولسا، زور قوشۇننى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشتە چوڭ قىيىنچىلىققا يولۇققان بولاتتى. ھەم زىڭ جىزېنىڭ سۆھبەت ئارقىلىق ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ھەيۋىسىمۇ ئاجىزلاشقان بولاتتى. شۇڭا، چىڭ ھۆكۈمىتى شۇ يىلى شىۋە يېڭىنىڭ ئامبىلى قارماقانى چاقار يېڭىنىڭ مۇۋەققەت لەشكەر بېشى ئامبالىقىغا تەيىنلىدى.⑤

مىلادى 1881-يىلى 3-ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى ئاشلىق تېرىپ قوشۇننى تەمىنلەشتە تۆھپە ياراتقانلارنى مۇكاپاتلىدى. بورتالادىكى چاقار يېڭى مۇۋەققەت لەشكەر بېشى ئامبىلى قارماقاغا رەسمىي يارلىق چۈشۈرۈپ، ۋەزىپىگە تەيىنلەپ، لەشكەر بېشى تامغىسىنى ئىنئام قىلدى. باشقا تۆھپىكارلارغىمۇ ئۇنۋانىنى ئۆستۈرۈش مۇكاپاتلىرى بېرىلدى.

«جۇڭگو-رۇسىيە ئىلى كېلىشىمى» تۈزۈلۈپ ئىككىنچى يىلى 3-ئاينىڭ 22-كۈنى چىڭ ھۆكۈمىتى ئىلىنى رەسمىي ئۆتكۈزۈۋالدى، ئىلى جياڭجۈنى جىن شۈنمۇ ئىلىغا كېرىپ، ئورۇش قالايمىقانچىلىقىدا پىتراپ كەتكەن سولۇن، داغۇر، چاقار ۋە شىۋە قاتارلىق 4 يېڭنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بورتالادا چاقار يېڭى بىلەن بىرلىكتە دېھقانچىلىق قىلغان شىۋە قوشۇنىمۇ بۇيرۇققا بىنائەن چاپچالدىكى شىۋە يېڭىنىڭ ئەسلى قارارگاھىغا يۆتكەلدى. 1882-

يىلى 10-ئايدا شىۋە يېڭىدىكى لەشكەر-خەلق قارماقىنىڭ قوماندانلىقىدا بىر قانچە يىل ئۆزلىرى بىلەن بىرگە ياشاپ، دېھقانچىلىق قىلىپ ھەم چاررۇسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئورتاق كۈرەش قىلىش داۋامىدا چوڭقۇر دوستلۇق ئورناتقان چاقار لەشكەر-خەلقى بىلەن خوشلىشىپ، ئەسلى قارارگاھقا قايتىش سەپەرىگە ئاتلاندى. ئىلى جياڭجۈنىگە سالام بېرىش ئۈچۈن يولغا چىقىپ زامىيان بۇلاق دېگەن يەرگە كەلگەندە، قارماققا بەختكە قارشى ۋەتەن ساتقۇچ بۆلگۈنچىلەرنىڭ قالدۇقى تەرىپىدىن سۇيىقەستكە ئۇچراپ قازا تاپتى. چاقار يېڭى مەشھۇر لەشكەر بېشى ئامبالىدىن، شىۋە لەشكەر-خەلقى سادىق ئوغلىدىن ئايرىلدى. ئۇنىڭ جەسىتىنى شىۋە لەشكەر ۋە خەلقلىرى چاپچالغا يۆتكەپ بېرىپ، شىۋەلەرنىڭ يوسۇنى بويىچە تەنتەنىلىك دەپنە قىلدى. قارماقىنىڭ چاررۇسىيە تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن قەتئىي كۈرەش قىلغان، مەردانىلىق بىلەن ئائىلە بىساتلىرىنى ئىئانە قىلىپ، چاقار، شىۋە لەشكەر-خەلقىگە قوماندانلىق قىلىپ بورتالادا دېھقانچىلىق قىلغان؛ شىنجاڭنىڭ زېمىنىنى قايتۇرۇۋېلىش، ۋەتىنىنىڭ بىرلىكىنى قوغداشتا زور قوشۇنى ئاشلىق بىلەن تەمىن ئەتكەن ئالاھىدە تۆھپىلىرىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا جەنۋېي جياڭجۈن دېگەن نامنى ئىنئام قىلدى.⑥

بۈگۈنكى كۈندە، بورتالادىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن داۋاملىق بەخت يارىتىۋاتقان يارتوغان ۋە قاربۇقا ئۆستەڭلىرىنى كۆرگەندە، كىشىلەر 100 يىلدىن بۇرۇن شىۋە يېڭىدىكى لەشكەر-خەلقىنىڭ چاقار خەلقىگە قىلغان ياردىمىنى، شىۋە يېڭىدىكى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

لەشكەرۋە خەلق بىلەن چاقار يېڭىدىكى لەشكەر-خەلقىنىڭ كۆرەش داۋامىدا ئورناتقان چوڭقۇر قېرىنداشلارچە دوستلۇقىنى بولۇپمۇ شۇ خەلقنىڭ مۇنەۋۋەر ئوغلى، چاقار يېڭىنىڭ مەشھۇر لەشكەر بېشى ئامىبىلى— قارماقاننىڭ ياراتقان تۆھپىلىرىنى ئەسلىمەي تۇرالمايدۇ.

قارماقاننىڭ ئىسمى توختىماي ئېقىۋاتقان ئىلى دەرياسى ۋە بورتالا دەرياسىغا ئوخشاش ۋەتىنىمىز غەربىي چېگراسىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ئۆركەشلەيدۇ.

ئىزاھات:

① «شىنجاڭدىكى بوران-چاپقۇنلار» نىڭ 2-قىسمى 1291 - 1293 بەتلىرىدىن.

② «چېگرادىكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش جەريانلىرى» نىڭ 4-جىلد، 11-بېتىدىن.

③ يۇقىرىدىكى كىتابنىڭ 89-جىلد، 22-بېتى.

④ يۇقىرىدىكى كىتابنىڭ 93-جىلد، 10-17 بەتلىرىدىن.

⑤ «چىڭدېزۇڭ ھەققىدە چىن خاتىرە» نىڭ 65-جىلد، 11-بېتى.

⑥ «غەربىي شىمال مىللىي-دىنىي تارىخ ماتېرىياللىرى» شىنجاڭ قىسمىنىڭ (3-) 844-، 845-بەتلىرى.

ئاق ئورۇس باندىتلىرى بورتالاغا ئۆتۈپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سالغان بىر قانچە ۋەقەلەر

ياسىن ھەسەن

1918-يىلى 4-ئايدىن 1920-يىلى 5-ئايغا قەدەر چاررۇسىيە-ئاق باندىتلىرىنىڭ شىمالىي شىنجاڭدىكى چۆچەك، ئىلى، بورتالا قاتارلىق جايلاردىن چېگرا رايونلىرىمىزغا ئۆتۈپ كىرىشى شىنجاڭ ۋە بورتالا تارىخىدا زور ۋەقەلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. رۇسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل ئارمىيىسى تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كولچاك ۋە دۇتوۋنىڭ قوماندانلىقىدىكى ئاق ئورۇس باندىتلىرى سوۋېت ئىتتىپاقى زىمىنىدا پۇت تىرەپ تۇرۇشقا يەر تاپالماي شەرققە سۈرۈلۈپ، شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ئارقا-ئارقىدىن ئۆتۈپ كىرىپ، ھەر قايسى جايلارنىڭ سىياسىي ۋە دېموكراتىيىسىگە پاراكەندىچىلىك سېلىپ، ئېغىر ۋەقەلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ئاق ئورۇس باندىتلىرى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان بولسىمۇ، مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي، ئۆلۈم ئالدىدا جان تالاشتى. ئۇلار قالدۇقلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، قىزىل ئارمىيە بىلەن قايتا جەڭ قىلىپ بىر قانچە قېتىم قات-

ئەمق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. باشتا
پۇرسەت كۈتۈپ يېتىۋاتقان چەتئەل شەرقتە
تېرىلىدۇرۇش ئۈچۈن باشچىلىقىدىكى شىنجاڭ
لەردىغا توپلانىدى.

بۇ مەزگىلدە ياقۇپبەگنىڭ ھەر خىل قاراشلاردا بولغان ...
لىق گورۇھى بۇ خىل ۋەزىيەتكە يەنە قانچىلا قالاشقا بولىدۇ:
دى. بۇنى تۆۋەندىكى 3 نۇقتىدىن ...

1. ياقۇپبەگنىڭ قەشقەردىكى باش بۇغى مافۇشەنىڭ كۈرۈ-
ھى ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ ئالداپ قە-
زىقتۇرۇشى بىلەن ماددى ۋە ئەسكىرى كۈچ جەھەتتىن ئاقلار قوشۇ-
نىغا ياردەم بېرىپ، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىگە ئورتاق قارشى تۇ-
رۇشنى تەشەببۇس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئەمەلىي كۈچىنى زورايت-
تىپ، جەنۇبى شىنجاڭغا مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋە كېيى-
ينچە پۈتۈن شىنجاڭنى كونترول قىلىشقا ئۇرۇندى.

2. ھەربى-مۈلكى ئەمەلدارلار ئىچىدە ئوتتۇرا يول تۇتقۇ-
چىلار بولۇپ، ئۇلار سەللا ئېھتىياتچانلىق قىلىنىسا شىنجاڭدا
ئۇرۇش باشلىنىدۇ، دەپ ئەندىشە قىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن ئاق تو-
رۇس ۋە ئۇلارنىڭ كونسۇللىرىنىڭ تەلىپىگە مۇرەسسەچىلىك يو-
زىتىسىيە تۇتۇپ، قىزىل ۋە ئاق قوشۇنلىرىنىڭ شىنجاڭ چېگرىسى-
دىن كىرىپ ئۇرۇش قوزغىشىدىن ساقلانىدى.

3. ياقۇپبەگنىڭ ۋەزىيەتكە تۇتقان پوزىتسىيىسى سوۋېت
ئاق ئورۇس ئارمىيىسىنى قوللىما-
مەسىلىسىدە يېتەرەپ بولۇپ، بىلەن جېغىنلا شىلىق، شىنجاڭ-
لىق، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى

ئەھۋال رەت بولدى. شۇڭا، ئۇ مۇداپىئە-
چېقىرىشقا قەتئىي رۇخسەت قىلمىدى.
ئەھدىنامىدىن ھۆدۈۋۈپ كەتمىدى، ئەمگىكى بولـ
شۇغۇللانمىدى، ئاق ئورۇس ئارمىيىسىنىڭ چېگـ
يىدە بۇزغۇنچىلىق سېلىشقا قەتئىي يول قويمىدى.

ياڭ زېڭشىن شىمالىي ئەلتارىستىلاردىن بولسىمۇ، 1918-1920-يىلـ
ـلىرى ئاق ئورۇس ئارمىيىسى دۆلىتىمىز چېگرىسىغا ئۆتۈپ كىـ
ـرىپ، جەمئىيەتنىڭ تىنچلىقىغا پاراكەندىچىلىك سالغان جىددىي پەيتتە
دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداشتا زور تۆھپە ياراتتى. چار-
رۇسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى كونسۇلى شىنجاڭ ۋە بېيجىڭ دائىرىلە-
رىدىكە ئاق ئورۇسلارنىڭ شىنجاڭغا كىرىپ كۈچ توپلاپ، سامار-
دىكى قىزىل ئارمىيىگە ھۇجۇم قوزغاش ۋە شىنجاڭ دائىرىلىرى
ئەسكەر چىقىرىپ يارلىشىپ ھۇجۇم قىلىشتەك تەلەپلەرنى ئوتتۇ-
رىغا قويغان بولسىمۇ، ياڭ زېڭشىن تەرىپىدىن بىردەك رەت
قىلىندى.

ياڭ زېڭشىن رېئاللىققا ئەتىبار بىلەن قاراپ، ئاق ئورۇس
قوشۇنلىرىنىڭ چېگرىدىن كىرىشىدەك ۋەزىيەتتىن ساقلانغىلى بولـ
مايدىغانلىقىنى توغرا مۆلچەرلەپ، ئىلى، تارباغاتاي رايونلىرىدىكى
ئەمەلدارلارغا ئالدىن ئۇقتۇرۇش قىلىپ، چېگرا مۇداپىئە-
سىنى كۈچەيتىش، ئاقلار كىرىشتىن بۇرۇن جەزمەن قورال
لاندۇرۇش. قوراللىرى تاپشۇرغاندىن كېيىن ئاندىن ...
بولۇپ قوبۇل قىلىپ، تارقاقلاشتۇرۇپ ...
كېيىن داخىل ئىچىدە ئازادەت ...

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئاق ئورۇس قوشۇنلىرىنىڭ بورتالاغا كىرىشى

1918-يىلى 2-ئاي مەزگىلىدە ئىۋانوپ باشچىلىقىدىكى
ئاق ئورۇس قوراللىق ئەزالاندۇرۇلۇپ چېگرادىن كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئىلى ئارمىيىسىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن بورتالا ناھىيىسىنىڭ سەنتەي رايونىغا تارقاقلاشتۇرۇلۇپ، چەكلەنگەن دائىرە ئىچىدە نازارەتكە ئېلىنىپ باشقۇرۇلدى. شۇ يىلى 9-ئايدا چاررۇسىيىنىڭ ئىلىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى لىيوبا يىغىۋېلىنغان قوراللارنى قايتۇ-رۇپ بېرىشنى، ئاقلار قوشۇنىنىڭ چېگرىدىن چىقىپ سوۋېت چېگ-راسى ئىچىدىكى دۇتۇپقا قوشۇلۇپ كېتىشىنى تەلەپ قىلغان. يا
زېڭشىنىڭ جىددى بۇيرۇقىغا ئاساسەن، ئاقلارنىڭ پەقەت چېگرىدىن قۇرۇق قول چىقىپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلىندى. يىغىۋېلىنغان
قورال-ياراقلار تارباغاتايدىكى كونسۇلغا تاپشۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن
ئېتۇركۆمدە كىرگەن ئاقلارنىڭ قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈش قەس-تى مەغلۇپ قىلىندى.

1920-يىلى 2-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ
دۇتۇپنىڭ قول ئاستىدىكى باچىچ باشلىق جەمئىي 11 مىڭ ئاق ئورۇس
ئوفىتسېر-ئەسكەرلىرى ۋە مىڭ ئات-ئۇلاقلار بىلەن بەخت چېگرىس
ئارقىلىق تارباغاتاي رايونىغا كىرىشكە باشلىغان. ئۇلارغا ئەگىشىپ
كىرگەن رۇسىيە سەرگەردانلىرى 6 مىڭ نەچچە كىشى بولۇپ
بۇلار ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى پومىشچىك، باي دېھقان
ۋە سودا كاپىتالىستلىرى ئىدى. ئاقلار چېگرىدىن كىرىش
تە دۆلىتىمىزنىڭ چېگرا باشقۇرۇش قانۇنى ۋە خەلقئارا قانۇن
بويىچە چېگرا بويلىرىغا كۆمۈپ قويغان قورال-ياراقلىرىنى ھە

ساپغا ئالمىغاندا، ئېلىپ كەلگەن قورال-ياراقلىرى بىز تەرەپتىن يىغىۋېلىندى. ئادەملىرى دۆربىلجىن ناھىيىسىگە تەۋە تاغلىق رايونلارغا تارقاقلاشتۇرۇلدى. ھەربىلەرنىڭ ھەر بىر دىگە كۈنىگە بىر يېرىم جىڭ ئاق ئۇن بېرىلدى ۋە توشلا-گەمىلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. سەرگەردانلارغا كىشى بېشىغا بىر جىڭ ئۇن بېرىلدى. شۇ ۋاقىتتىكى چېگرىنى قوغداشقا مەسئۇل بولغان ھەربىي ئەمەلدار جاڭجېن چېگرامۇداپىئەسىنىڭ ئاجىزلىقىدىن ئەنسىرەپ، ياڭ زېڭشىنگە ئەسكەر ئېلىش ھەققىدە تېلېگرامما ئەۋەتكەن. ياڭزېڭشىن: «ئاقلارغا جېنىنى ساقلاپ قىلىش ئۈچۈن كېرەك بولىۋاتقىنى نان. قېچىپ كەلگەن ئوفىتسېر-ئەسكەرلەر ئاچ قالمىسۇن. ئۇلارغا قىشتىن ئۆتكىدەك ئۆيلەر تېزدىن ياسالسۇن، ئۇلار تاپشۇرغان مىلتىق-زەمبىرەكلەرنىڭ تەپكۈچلىرى چىقىرىلىپ ئۆلكە مەركىزىگە تېزلىكتە تاپشۇرۇلسۇن، قېچىپ كەلگەن سولدات ۋە سەرگەردانلارغا يۇرتىغا قايتىش ھەققىدە نەسىھەت-تەربىيە بېرىلسۇن» دەپ بۇيرۇق قايتۇرغان. توغرا چارە قوللىنىش، سەپەرۋەر قىلىش ئارقىلىق 1920-يىلى 5-ئايلاردا 4500 كىشى ئۆز ئېلىگە قايتۇرۇلدى.

1920-يىلى 1-ئايدىن 5-ئايغىچە ئىلى چېگراسىدىن قېچىپ كىرگەن ئاق ئورۇسلار بەش مىڭ كىشىدىن ئارتۇق، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئوفىتسېر-ئەسكەرسالى ئۈچ مىڭدىن ئاشىدۇ، قالغانلىرى سەرگەردانلار ئىدى. بۇلارنىڭ باشلىقلىرى گېنېرال دودوپ، ئالنكوپ، سىدوپ، بېلىيانچىپ قاتارلىق ئاتامانلاردىن ئىبارەت. تۆۋەندە مەن ئالنكوپ ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ بورتالاغا ئۆتۈپ كىرىشى

ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمەن:

ئالىنكوپ شەھىرىدىكى ۋاقتىدا شاۋشاۋ دەرىجىلىك ئوفىتسېر بولۇپ، 1918-يىلى شەھىرىدىكى يەرلىك پومېشچىك، باي دېھقانلار بىلەن بىرلىشىپ، سوۋېت ھاكىمىيىتىگە قارشى توپىلاڭ ئۇيۇشتۇرغان. ئۇ ئاق باندىتلار ئىچىدىكى كاللا كېسەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئاق ئورۇس توپىلاڭچىلىرىنىڭ پىلانلىغۇچىسى ۋە تەشكىلاتچىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، تېزلىك بىلەن ئاق ئورۇس جان كەچتىلىرىنىڭ گېنېرال مايورى قىلىپ ئۆستۈرۈلگەن. ئاق ئورۇس توپىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تەقدىرىگە تەن بەرمىگەن ئالىنكوپ سىبىرىيە قازاق رايونىدا مەجبۇرى ئەسكەر ئېلىپ، ھەتتا ئوقۇغۇچىلارنىمۇ ئەسكەرلىككە مەجبۇرلاپ، ئۆلۈم ئالدىدا جان تالاشقان.

ئالىنكوپنىڭ باندىت قوشۇنى ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بىرى سىبىرىيەدە ئىش ئىزدەپ يۈرگەن جۇڭگو مۇھاجىرلىرىدىن تەشكىللەنگەن 600 كىشىلىك «خۇڭخۇزلار» يەنى يەنە بىرى ئالىنكوپنىڭ بىۋاسىتە قوماندانلىقىدىكى ئاق ئورۇسلار دىۋىزىيەسىدىن ئىبارەت. ئۆكتەبر ئىنقىلابىدىن بۇرۇن، روسىيىنىڭ يىراق شەرقىدە قوبۇل قىلىنغان ئىشچىلارنىڭ بىر قىسمى جۇڭگونىڭ شەرقى-شىمال رايونلىرىدىكى خەنزۇلار بولۇپ، بۇلار ئوتتۇرا ئازىيىگىچە تارقىلىپ ئىشلەمچىلىك قىلاتتى. شىنجاڭ رايونىدىنمۇ ھەر يىلى يەركەن، ئالمۇتا، ئوش، ئەنجان قاتارلىق جايلارغا ئاز بولمىغان كىشىلەر ئېقىپ چىقىپ ئىشلەپ پۇل تاپاتتى. روسىيە ئۆكتەبر ئىنقىلابىدىن كېيىن، جۇڭگو مۇھاجىرلىرىدىن بىر قىسىم كىشىلەر قىزىل ئارمىيىگە قاتناشتى. بىر قىسمى ئاق ئورۇس باند-

دىتلەرىغا يالانما ئەسكەر بولغان. ئالېكسوپ قوماندانلىقىدىكى دېۋىزىيە بورتالا چېگرىسىغا توپلانغاندا، ئالېكوپ تەۋەلىگىدىكى خەنزۇلارنى ئايرىم باتالىيون قىلىپ تەشكىللەپ، ليولەنكى، جاڭجۇنچىنلارنى سەركەردە قىلىپ، ئۇلارنى بورتالاغا بېرىپ كېرىشتىكى ئالدىنقى قاراۋۇل قىلغان. بۇ يالانما قوشۇن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازاق رايونلىرىدا بۇلاڭچىلىق ۋە زوراۋانلىق قىلغان. بىز تەرەپنىڭ چېگرا قانۇنلىرىغا پەسەن قىلماي ئەلى، چۆچەك، بورتالادىكى ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە بېسىم ئىشلىتىپ، ھەر خىل يولسىز تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. ليولەنكى چۆچەك ھەربى مۇداپىئە ئەمەلدارىغا تەھدىت سېلىپ، مەن ئۇرۇشنى كۆزەتكۈچى، شۇڭا، قوشۇنۇمنىڭ بورتالاغا كىرىشىگە يول قويىڭلار، يول قويمىساڭلار كېلىپ چىقىدىغان ئاقىۋەتلەرگە جاۋابكار بولىسىلەن، دەپ جار سالغان. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ياڭزېڭشىن ئەگەر بۇ خۇڭخۇزىلار چېگرا رايونىدا ۋەقە چىقارسا، چېگراغا كەلگەن ئاقلار تەۋرەپ كېتىدۇ، دەپ ئەنسىرەپ، ليولەنكىنىڭ چېگرىدىن كېرىشىگە رۇخسەت قىلىپ، قىسمىنى قايتا تەشكىللەپ، ليولەنكىنى قايتا تەشكىللەنگەن قىسىمنىڭ باشلىقى قىلىپ بەلگىلەشكە قوشۇلغان. لېكىن، قىزىل توز بويىغا توپلاشقان يالانما قوشۇن قورال تاپشۇرۇشنى رەت قىلىپ، يەرلىك مۇداپىئە قىسمىغا ئوق چىقىرىپ قانلىق ۋەقە تۇغدۇرغان، ئىككى تەرەپ كەسكىن ئۇرۇش قىلغان. شۇنىڭ بىلەن، ياڭزېڭشىننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ئەلى مۇداپىئە ئارمىيىسى ئارقا-ئارقىدىن ئىككى باتالىيون ۋە 600 ئاتلىق ئەسكەرنى بورتالاغا ياردەمگە ئەۋەتىدۇ. (بۇ ۋەقەلەر 1920-

يىلى 4-ئايدىن 5-ئايىنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئىش.)
قىسىم بورتالاغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، قىزىلتۇزدىكى خۇدە
زىلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، قورال تاپشۇرۇشقا دەۋەت قىلىدۇ
لېكىن ئۇلار قورال تاپشۇرۇش بۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى ھەر خىل
يولسىزتەلەپلەرنى قويۇپ، بىز تەرەپكە بېسىم ئىشلىتىدۇ. ئىنو-
لەنكى ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن، دەرھال چۆچەكتىن يېتىپ
كېلىپ قورال تاپشۇرۇشقا قارشىلىق كۆرسەتكەن ئۈچ ئىمەنجاڭنى
نەق مەيداندا ئېتىپ تاشلاپ، ۋەزىيەتنى ئوڭشاپ، قوراللىرىنى
تاپشۇرۇپ، قوشۇننى باشلاپ بورتالاغا كىرگەن.

ئاقلار بورتالاغا كىرگەندىن كېيىنكى ۋەزىيەت

1920-يىلى 4-ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئىيۇلەنكى، جاڭجۇنچىڭ
لار باشلاپ كىرگەن ياللانما ئاقلارنى بورتالا خەلقى خۇڭخۇزلار
(قىزىل ساقال) دەپ ئاتاشقان ئىدى. ئۇلار بورتالاغا كىرىپ بىر
قىسمى ھازىرقى قىزىل بايراق مېھمانخانىسىنىڭ شىمالىدىكى قارىيا
غاچلىققا ئورۇنلاشتى، يەنە بىر قىسمى دادام ھەسەنباينىڭ
بوستانلىقىغا ئورۇنلاشتى. (ھازىرقى بەش كىرىمەسچىتنىڭ يېنى.)
ئۇلار ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەن شىگىللىرىنى يېيىشىچە قىلىپ يېت
تىپ قويدى. ھۆكۈمەت دائىرىلىرى (بۇ ۋاقىتتا بورتالا ئامبال
بېگى رايونى بولۇپ، ناھىيە قۇرۇلمىغان.) ھەر كۈنى كىشى بېشىغا
بىر يېرىم جىڭ ئاق ئۇن، يېتەرلىك گۆش ماي ۋە كۆكتات بىـ
لەن تەمىنلىدى. ئۇلارنىڭ مىنىش ۋە ھارۋا ئاتلىرىدىن 200 نەچـ
چە تۇياق بولۇپ، بۇنىڭ 50 نەچچىسى ھەسەنباينىڭ بوستانلىق

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

غا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئاتلار مەترىيەم هاجى ۋە مەمتاخۇننىڭ بېدىلىكىدە بېقىلىپ، ھەر كۈنى چۈشتە ۋە كەچتە بوستانلىقتىكى ئەمدى سايا بولۇشقا باشلىغان دەرەخلەرگە باغلىنىدۇ. دادام ھەسەنبايى شۇ چاغدا 200 نەچچە مو بوز يەر ئاچقان چوڭ دېھقان بولۇپ، دەرەخلەرنىڭ غاجىلانغانلىقىنى كۆرۈپ، دەرەخلەرنى مۇھاپىزەت قىلىش مەقسىتىدە قۇشخانىدىن قوينىڭ قېرىنىدىن چىققان ژىنىنى ئەكىلىپ، دەرەخلەرگە سۈركاپ قويىدۇ. خۇڭخۇزىلارنىڭ ماخېچىلىرى بۇ ئادەم سۈيقەست ئىشلىتىپ ئاتلىرىمىزنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرمەكچى بولدى دەپ بوينىغا زەنجىر-تاقاق سېلىپ، جامائەت ئالدىدا سازايى قىلىپ، خەلققە ھەيۋە كۆرسىتىش ئۈچۈن مەسچىت ئالدىدا ئېتىپ تاشلىماقچى بولۇپ يۈكۈندۈرۈپ ئولتۇرغۇزغاندا، يۇنۇس شەيتان باشچىلىقىدىكى جامائەت جاڭجۈنچىنى ئەباش قويۇپ، بۇ ئادەم دەرەخنى ئاسىراش ئۈچۈن شۇنداق قىلغان، ئاتنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈش غەرىزى يوق، رەھىم قىلىپ كېچىرسىڭىز، دەپ يېلىنغان. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان چېگرا مۇداپىئە قىسمىنىڭ باشلىقى دەرھال بۇيرۇق چۈشۈرۈپ چەكلىگەن، شۇنىڭ بىلەن دادام ئامان قالغان. كېيىن بوستانلىقتىكى خۇڭخۇزىلارنىڭ ئاتلىرىنى ھەيدىۋېتىپ، نابۇت بولغان ھەر بىر تۈپ تېرەك ئۈچۈن ئىككى سەردىن كۆمۈچ تۆلەتكەن. بۇ خۇڭخۇزىلارنىڭ زوراۋانلىقىغا بېرىلگەن بىرىنچى قېتىملىق زەربە بولدى.

خۇڭخۇزىلار بورتالاغا كىرگەندىن كېيىن، چارۋىچىلارنىڭ مال-چارۋىلىرىنى ئوغۇرلىدى ۋە بۇلىدى، ھەتتا ئاياللارغا باسقۇنچى-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

لىق قىلىشتەك ئىشلارمۇ كۆپ قېتىم يۈز بەردى، خەلق
ئەندىشىدە قالدى، تىجارەت ئاشخانىلىرىغا كىرىپ تاماق
يەپ پۇل تۆلىمىدى. ناۋايخانىلاردىن نانلارنى بۇلاپ كېتىشتەك
ئەھۋاللار دائىم كۆرۈلدى. يۇقۇرىدىكى ئەھۋاللارنى يەرلىك دا-
ئىرلەر ئىلى مۇداپىئە باشلىقىغا دوكلات قىلىپ، ئۇلارنى ئۈچتۇر-
كۈمگە بۆلۈپ كۈرەڭگە يۆتكىۋەتتى.

خۇڭخۇزلار بورتالاغا كىرگەن كۈنلەردە، ئالىنكوپ باندىتلىرىنىڭ
چېگرا رايونىدا توپلىنىپ تۇرۇشى، بورتالادىكى پۇقرالارغا
مەلۇم بېسىم بولدى. كىشىلەر ئالىنكوپ باندىتلىرىنىڭ بىر قىسىم
قۇراللارنى چېگراغا يۆشۈرۈپ قويۇپ، قالغان قۇرالنى ئىلى
مۇداپىئە قىسىملىرىغا تاپشۇرۇپ چېگرىدىن كىرمەكچى بولغانلىقى
توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپ، بورتالا بازىرى ئىچىدىكى 180 ئۇي-
غۇر، خەنزۇ ئائىلە خوتۇن، قىزلىرىنى، ھەتتا نارىسىدە قىزلىرىنىمۇ
سايرامدىكى ئىدىرسايى، ئورمانلىقلارغا يوشۇرغان، يۇرت ئىچىدە
پەقەت ئەرلەر ۋە ئوغۇل بالىلار قالغان.

1920- يىلى ئىلى ۋە ئۆلكىدىن كەلگەن مۇداپىئە قىسمى ئاق-
لارنىڭ قۇراللىرىنى يىغىۋالغاندىن باشقا، تۆۋەندىكى بىر قانچە
تەرتىپنى ئېنىق بەلگىلىگەن: (1) خەلققە زىيان يەتكۈزمەسلىك. (2)
چارۋا ماللارغا زىيان يەتكۈزمەسلىك. (3) زىرائەتلەرگە زىيان يەت-
كۈزمەسلىك. (4) ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ خەلققە سېلىق سالماس-
لىق. (5) چېگرا مۇداپىئە قىسمىنىڭ نازارىتىگە قاتتىق بويسۇ-
نۇش، قانۇنسىز ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئالا-توپىلاڭ كۆ-
تۈرۈشكە قۇترىتقۇلۇق قىلغانلار سىزىلگەن ھامان دۆلەت قانۇنى

بويىچە جازالاش. ئاقلارنىڭ يۇقۇرىدىكى شەرتلەرگە بويسۇنۇش ئاساسىدا بورتالاغا كىرىشىگە رۇخسەت قىلىندى. 5-ئاينىڭ 16-كۈنىدىن، 25-كۈنىگە قەدەر 10 كۈن ئىچىدە 1500 ئوفىتسېر-ئەسكەر 700 ئات بىلەن بورتالاغا كىردى. ئالىنكوپ ئۆزى بىر قىسىم ئادەم بىلەن ئىلى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. كېيىن ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ كەتتى.

بورتالاغا يەرلىشىپ قالغان تۆمۈرچى ئورۇس چوركۇنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، نىكولاي ئىۋانىپ دېگەن پولكوۋنىك دەرىجىلىك ئوفىتسېر بىلەن دودۇنكوپ، پېرېكوپ دېگەن ئۆيغۇر ئوفىتسېرلار باشچىلىغىدىكى 700 دىن ئارتۇق ئاقلار بورتالانىڭ بازىرىدىن ئۈچ كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇستوقايغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. (يېقىنغىچە بۇ جاينى كىشىلەر تىوقاي دەپ ئاتاپ كەلدى) ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى قازاقلار بولۇپ، ئاز قىسمى چېخلار ۋە پولەكلەر ئىدى. ئوفىتسېر-ئەسكەرلەردىن باشتا ئاز ساندىكى ياغاچچى، تۆمۈرچى، ھەتتا خىرىستىيان، كاتولىك دىنىنىڭ مۇرتلىرىمۇ بولغان.

ھازىر 85 ياشقا كىرگەن دەم ئېلىشقا چىققان پېشقەدەم كادىر، يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ پېشۋاسى بالامەھەممەتنىڭ ئېيتىشىچە، ئاق ئورۇسلار كېلىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ئۆزلىرى ھەرىكەتكە كېلىپ تام سېلىپ، دەرەخ كېسىپ تۇرار جايلارنى ياسىغان. ھاشىمجاينىڭ تۈگمىنىنىڭ (ئالتۇنلۇق خارابىسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە) يېنىدا خىرىستىيانلار چېركوۋ سېلىپ، يوغان قوڭغۇراقلارنى ئېسىپ ئىبادەت قىلىشقان، كۈندۈزلىرى يىغىلىپ پىيادە ۋە ئاتلىق ئەسكەر مەشىقلىرىنى قىلغان.

ئۇ ۋاقىتلاردا بورتالانىڭ ئاشلىق مەسىلىسى قىيىن بولۇپ كۆمەت غەزىنىسىدىكى ئاشلىق ئاران ئۆزىنىڭ مۇداپىئە قوشۇنلىرىنى قامداشقا يېتەتتى، شۇڭا ھۆكۈمەت ئاق ئورۇسلارنى تەمىنلەشنى خەلق ھەل قىلسۇن دەپ، مەھەممەت ئىمىن باي ھاجىنىڭ ئوغلى ئەبەمائىلنى بۇ ئىشقا مەسئۇل قىلدى. بۇ كىشى ئۇن، گۈرۈچ، گۆش، ماي، چاي، تۇز، كۆكتات ۋە سوپۇن قاتارلىق بۇيۇملارنى ھەر يەر-ھەر يەرلەردىن يىغىپ ئۇلارغا يەتكۈزۈپ بەردى. شۇ مەزگىلدە، بورتالادىكى ئاشپەز، ناۋايلارنىڭ ئوقىتى قىزىپ كەتكەن. ئۇلار پولۇ، مانتا، سامسا، چۆچۈرە، سۇيقاشلارنى توقايغا ئاپىرىپ ساتقان. بالا مەھەممەتمۇ توقايغا ئاق نان ئاپىرىپ ئورۇسلارغا ساتقان. ئاق ئورۇسلار ئۇرۇش داۋامىدا ئۇزۇن يىل ئاچارچىلىققا دۇچ كېلىپ، ئورغۇنى ئاچارچىلىق دەستىدە ئۆلۈپ كەتكەچكە، تەڭگە قاچىلانغان تورسۇقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ كېلىپ، يېمەكلىكنى تەڭگىنى سانىماي ئۇچۇملاپ بېرىپ بەس-بەستە تالىشىپ سېتىۋالغان. خۇددى ياڭ زېڭشىن ئېيتقاندەك، مۇشۇ شارائىتتا ئاق ئورۇسلارغا كېرىكى باشقا نەرسە ئەمەس، جان ساقلاش ئىدى. ئۇلار يېمەكلىك ئېلىش ئۈچۈن، ئات-ئۇلاق، ئىگەر-توقۇم ھەتتا، قىممەتلىك ماللىرىنىمۇ تۆۋەن باھادا ساتقان.

بورتالاغا كەلگەن ئاقلار ھەققىدە خەلق ئىچىدە ھەر خىل ئوخشىمىغان سۆزلەر تارقىلىپ كەلدى، بۇنىڭ بەزىلىرى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئەينى ئەھۋالغا بولغان تونۇشىمىزنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، مەن تۆۋەندىكى مەسىلىلەرگە ئىزاھات بېرىپ ئۆتمەكچىمەن:

بورتالا خەلقى ئارىسىدا «ئاق ئورۇسلار چېگرادىن كىرگەندە
ئۇلارنى ئاتامان، ئانىيەكوپ، دودۇپ دېگەن ئۈچ گېنېرال باشلاپ
كىرگەن» دېگەن ھېكايە ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن. شىن-
جاڭ خەلقىنىڭ پېشىۋا تارىخچىسى يولداش بۇرھان شەھىدى ياز-
غان «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى» دېگەن كىتابتا ئاق گېنېرال دودۇپ
ئىلى تەرەپتىكى چېگرادىن كىرىپ سۇدۇڭ كۈرەڭگە ئورۇنلاشقان.
بورتالا چېگرىسىدىن گېنېرال ئالىنكوپ كىرگەن، دەپ يېزىلغان. مې-
نىڭچە بورھان شەھىدىنىڭ يازغىنى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ.
چۈنكى بۇ تارىخى ئەسلىمە شىنجاڭنىڭ
ئازادلىقتىن بۇرۇنقى 50 يىللىق تارىخىدىكى رىيال پاكىتلار، تارى-
خىي خاتىرىلەر، تەزكىرە ماتېرىياللار ۋە دۆلەت ئارخىپىدىكى ماتې-
رىياللار ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن مۇكەممەل تارىخىي ماتېرىيال.
شۇڭا ئاق ئورۇسلارنىڭ بورتالا چېگرىسىدىن كىرگەن كاتىۋېشى
بىرلا ئادەم بولۇپ، ئۇ بولسا ئالىنكوپ. «ئاتامان» دېگەن ئادەم
ئەمەس بولماستىن بەلكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرگە بېرىلگەن
ئۇنۋانىدۇر. ئالىنكوۋ دېگەن يەنىلا ئالىنكوپ بولۇپ يېزىلىشتا ئالىن-
كوپ دەپ يېزىلىدۇ. ئېيتىلىشتا «ئالىنكوۋ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.
ئەمەلىيەتتە بىر ئادەم ھەرخىل ئاتىلىپ كەلگەن. ئاقلارنى باشلاپ بور-
تالاغا كىرگەن ئاتامان مانا مۇشۇ ئالىنكوپ.

بورتالاغا ئورۇنلاشقان ئالىنكوپ قىسىملىرى دەسلەپكى مەز-
گىلدە يەرلىك چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ نازارەتچىلىكىنى
قوبۇل قىلىپ، يۇۋاش بولغان بولسىمۇ كېيىنكى 8-9- ئايلاردا ئى-
لىدىكى دودۇپ قىسىملىرى ۋە ئۈرۈمچىگە كەتكەن ئالىنكوپ قال-

دۇزلىرى بىلەن مەخپى تىل بىرىكتۈرگەن. ئۇلارنىڭ خورىكى ئۆسىۋىشكە باشلىغان. بورتالادىكى ئاق ئورۇس-لار ئوتتۇنلۇق ياغاچ ئېلىش باناسى بىلەن چېگرا جايلارغا بېرىپ، بۇرۇن تې-قىپ قويغان قوراللىرىنى يانىدۇرۇپ كېلىپ، يېقىنراق جايلارغا يېڭ-گىۋاشتىن كۆمۈپ قويۇپ، توپىلاڭ كۆتىرىشكە پۇرسەت كۈتكەن. ئۇ-لارنىڭ بۇسۇيقەستى سېزىلگەندىن كېيىن، ئەلىمىنىڭ چەگىسىخۇزا، كۆ-نەس، تېكەس تاغلىق رايونلىرىغا يۆتكىۋېتىلگەن، بەزى ياشىنىپ قالغان ئورۇسلار ۋە بەزى بالا ئەسكەرلەر يەرلىك خەلقتىن پانالىق تەلەپ قىلىپ قالغان. بەزى ياخشى نىيەتلىك كىشىلەر بۇكىچىك بالىلارنى ئاسىرىۋالغان. مەسىلەن: ئۇممەد ھاجىم پاناسىز قالغان بىر بالا ئەسكەرنى بالا قىلىپ بېقىۋېلىپ، ئۇنىڭغا توختى دەپ ئات قويغان. بۇبالا چوڭ بولغاندىن كېيىن كىشىلەر ئۇنى «توختى ئو-رۇس» دەپ ئاتاشقان. كېيىن مەلۇم ئائىلە سەۋەپلىرى بىلەن توخ-تى ئايرىلىپ چىقىپ، زوردىخان دېگەن ئۇيغۇر ئايالغا ئۆيلىنىپ مۇ-سۇلمان بولغان، ئازادلىقتىن كېيىن كوپىراتسىيەگە قاتنىشىپ ياغاچچى-لىق كوپىراتىپىغا كىرىپ ئىشلىگەن ئىدى. 1973- يىلى كېسەل بى-لەن قازا بولغان. توختى سۆۋلەت دېگەن بىر ئاقساقال يەنە بىر ئورۇس بالىسىنى بېقىۋالغان بولۇپ، بىر يىلدىن كېيىن چېچەكچى-قىپ ئۆلۈپ كەتكەن. (بۇبالىغا ئىسلام دەپ ئات قويغان) ئىمىن سۆۋلەت دېگەن بىركىشى يەنە بىر ئورۇس بالىنى بېقىۋېلىپ، ئىسمايىل دەپ ئات قويغان. يەنە بىر قانچە ياشىنىپ قالغان ئورۇسلار تۆ-مۈرچىلىك، تۆكمەنچىلىك كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ يەرلىنىپ قالغان. ئىلى قاتارلىق جايلاردىمۇ نۇرغۇن ئاق ئورۇسلار كېسىپ

ئالماشتۇرۇپ ھەرخىل كېسەللەر بىلەن شۇغۇللانغان. يەرلىك دا-ئەرلەر ئۇلارغا يېرەسۇ بولۇپ بېرىپ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىن ئەتكەن.

ئۆلۈم خەۋپى ئاستىدا كەلگەن ئاق ئورۇسلارغا جۇڭگو خۆ-كۈمىتى ۋە ھەر مىللەت خەلقى شۇنچە كەڭ پائانلىق بېرىپ ئۇلارنى ئاش-نان، تۇرار جايلار بىلەن تەمىنلىگەن بولسىمۇ، بىر ئۇچۇم ئاق كا-تىۋاشلار تۇزكورلۇق قىلىپ ئاخىر كۈچەنك، چۆچەك، ئىلى، ئالتاي قاتارلىق جايلاردا ئالا توپىلاڭ كۆتەردى.

ئاقلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشى ۋە گۇمران بولۇشى

ئاقلارنىڭ توپىلاڭ كۆتىرىشىنى پىلانلىغۇچى ۋە تەشكىللىگۈ-چى ھالقىلىق شەخس يەنىلا ياۋۇز تەبىئەتلىك ئالنكوپ. 1920-يى-لى 5-6-ئايلاردا ئالنكوپ قالدۇق 750 نەپەر ئەسكىرى بىلەن كۈچەنگىغا بېرىش ئالدىدىلا ئىلى، چۆچەكتە قالغان ئاق كاتىۋاش-لىرى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، بىرلىكتە ئىسيان كۆتىرىش ھەققى-دە كېلىشىۋالغان. ئۇلار شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيىتىنى تار-تىۋېلىپ، تاشقى موڭغۇلدىكى سەمەنوۋ باندىتلىرى بىلەن بىرلە-شىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ھاكىمىيىتىگە ھۇجۇم قىلىشنى ئالدىن پى-لانلىغان. 1920-يىلى 11-ئايدا ئۆلكە قوشۇنلىرىنىڭ نازارىتىدە كۈچەنگىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن توپىلاڭ تەييارلىقىغا جىددىي كىرىشكەن. 1921-يىلى 1-ئايدا ئۇلار كۈچەنك ناھىيىسىگە ھۇجۇم قىلغان. ئىككى تەرەپ كەسكىن جەڭ قىلىشقان. نەتىجىدە ئۇلار كۈچەنگنى ئالالمىغان. ئۆلكە قوشۇنى ئالنكوپنىڭ قول ئاستىدىكى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

جۇڭگولۇق مۇھاجىر ئوفىتسېر چى خۇيشېيەلىنى قولغا چۈشۈر-ۈپ ئالنىكوپنىڭ سۇيىقەستى ۋە جابدۇنۇش ئەھۋالىنى پاش قىلدۇ، ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ پىرونت قوماندانى جاڭ جاۋبېينىڭ ئەسكەرت قىلىشى بىلەن ئالنىكوپ 2- ئاينىڭ ئاخىرىدا قورال تاپشۇ-رىدۇ. ئۇلار يوشۇرۇپ قويغان باشقا قوراللارنى ئۆلكە ئارمىيەسى تەكشۈرۈپ تېپىپ، مۇسادىرە قىلغان.

ئالنىكوپنىڭ كۈچەيگەن ھۇجۇم قىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان دۇدۇپ پۈرسەت يېتىپ كەلدى دەپ بىلىپ، 21- يىلى 1- ئاينىڭ 9- كۈنى كۆرەدە توپىلاڭ كۆتۈرۈپ خەلقنىڭ ئۆيلىرىگە ئوت قويە-دۇ. مال مۈلكلىرىنى بۇلايدۇ. توپىلاڭچىلار ئىلى قىسىملىرى تەرە-پىدىن تېزلا يوقىتىلغان. دۇدۇپ، جاڭ جۇنچىن ۋە كۆپچىلىك توپى-لاڭچىلار ئوق تېگىپ ئۆلگەن. ليۇلىنكى تىرىك تۇتۇلۇپ كېيىن ئېتىپ تاشلانغان.

چۆچەكتىكى باچىچ باسمىچىلىرىمۇ تىنچ ياتماي توپىلاڭغا تەييارلىق كۆرگەن. 1920- يىلى 5- ئاينىڭ 14- كۈنى نوۋىكوپ باشلىغان 2 مىڭ قوراللىق ئاق باندىتلار چېگرىدىن ئېشىپ چۆ-چەككە قوراللىق كىرىپ باچىچ توپىلاڭچىلىرى بىلەن بىرلەشكەن. نوۋىكوپ چۆچەككە كىرگەندىن كېيىن سوۋېت قىزىل ئارمىيەسى جۇڭگو چېگرىسىدىن ئۆتۈپ، باندىتلارنى يوقىتىش ھەققىدە ئۆلكە دائىرىلىرىگە نوتا تاپشۇرغان. ياڭ زېڭشىنىڭ رۇخسىتى بىلەن 6- ئاي-نىڭ 24- كۈنى قىزىل ئارمىيە ئاتلىق پولكى چۆچەككە كىرىپ، 900 نەپەرچە ئاق باندىتلارنى ئەسىرگە ئالغان. باچىچ ۋە نوۋىكوپلار تاشتى موڭغۇلىيىدىكى ئاقلار بىلەن بىرلەشمەك مەقسىتىدە ئالتاي

تەرەپكە قاچقان. ئۇلار ئالتاي، بۇرچىنغا كىرگەندىن كېيىن موڭ-
غۇل، قازاق ۋاكىلىرىنى مۇستەقىل بولۇشقا قۇتراتقان.

1920-يىلى 9-ئاينىڭ 1-كۈنى قىزىل ئارمىيىنىڭ 4 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ئېرتىش ئارقىلىق ئالتايغا كىرىپ، يەرلىك مۇداپىئە ئارمىيىسىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ئاق باندىتلار قوشۇنىنى قوغلاپ 2 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلارنى ئەسىرگە ئېلىپ، 500دىن ئارتۇق ئۇنتېر-ئەسكەرنى يوقىتىدۇ، باچىچ تاشتى موڭغۇلغا قېچىپ كېتىدۇ. ئۆلكە دائىرىلىرى ئادەم ئەۋەتىپ، قىزىل ئارمىيىدىن هال سورايدۇ. 9-ئاينىڭ ئاخىرلىرى قىزىل ئارمىيە ئۆز ئېلىگە قايتىپ كېتىدۇ.

ئەكسىيەتچىل ئاتامان ئاننېكوپ ئەسكەرلىرى بىلەن گەنسۇغا يۈرۈش قىلىش داۋامىدا فېڭيۇشاڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، نەزەر بەنت ئاستىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئەۋەتىپ بېرىلىدۇ. سوۋېت هۆكۈمىتى شەمەيدە خەلق سوتى تەشكىللەپ، ئاننېكوپنى سوراق قىلىپ، سوتنىڭ هۆكۈم چىقىرىشى بىلەن ئېتىپ تاشلايدۇ.

شىنجاڭ چېگرىسىدىن ئۆتۈپ كىرىپ شۇنچە ئەسكى ئىشلارنى قىلغان، دۆلىتىمىزنىڭ ئىگىلىك هوقۇقىغا پىسەن قىلماي، خەلقنى بوزەك قىلىپ، مال-مۈلكىنى بۇلاپ، چېگرانىڭ ئامانلىقىغا بۇزغۇنچىلىق سالغان ئاق ئورۇس باندىتلىرى ئەنە شۇنداق شەرمەندە ئاقىۋەتكە ئۇچراپ تۈگەشتى.

ئۇنتۇلماس يىللار

دۇەن شېمۇ

1938-يىلى 3-ئايدا شەنبەدىكى ئۆگىنىشنى ئاياقلاشتۇرۇشۇم بىلەن پارتىيە مېنى شىنجاڭغا ئەۋەتتى. يولداش پېڭ جالۇڭنىڭ يېتەكچىلىكىدە لى شاۋپېڭ، شۇليالىڭ، جۇدەنخۇا، ۋاڭ يۈنشۈ، يۈسۇن ۋەلى تاۋ قاتارلىق 30 نەچچىمىز ھەمرا بولۇپ يولغا چىقتۇق. بىز مەخسۇس كىرا قىلىنغان قارا ماشىنىغا ئولتۇرۇپ شىئەننى بېسىپ ئۆتۈپ، لەنجۇدىكى سەككىزىنچى ئارمىيىنىڭ ئىش بېجىرىش باشقارمىسىغا چۈشتۇق. ئەينى ۋاقىتتا باشقارما باشلىقى ئۇ شيۇچۈەن، پارتىيە ۋەكىلى شېي جۆچەن ئىدى. 4-ئاينىڭ باشلىرى بىز جۇڭگو-سوۋېت تىرانسپورت بىرلەشمىسىنىڭ ھەربىي قاتناش قارا ماشىنىسىگە ئولتۇرۇپ لەنجۇدىن يولغا چىقىپ، 4-ئاينىڭ 20-كۈنلىرى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئۈرۈمچى شەھىرىگە يېتىپ كەلدۇق. بىرگە ماڭغان قارا ماشىنا نەچچە ئون بولۇپ، شوپۇرلىرىنىڭ ھەممىسى سوۋېتلىك ئىدى. يول ئۈستىدە سورىغانلارغا بىز شىڭ شىسەينىڭ ئۇرۇق-تۇغقان، بۇرادەرلىرى بولىمىز، شىڭ دۇبەننىڭ پانا تارتىپ شىنجاڭغا ماڭدۇق، دەپ جاۋاب بەردۇق. ھەممىمىز تەرجىمىھالىمىزنى يالغاندىن توقۇپ، ئەسلى ئىسمىمىزنى ئاشكارىلىمىدۇق. مەن ئىسمىمنى دۇەن جىنچى دەپ ئۆزگەرتىۋالدىم. ئۈرۈمچىگە

كېلگەندىن كېيىن شەرقىي دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىكى يېڭى ئەس-
كەرلەر كازارمىسىدا تۇردۇم. بۇ يەر پارتىيە تەشكىلاتىمىزنىڭ
تۇرۇشلۇق ئورنى، شۇنداقلا، سوۋېتكە باردى-كەلدى قىلىدىغان يول-
داشلارنىڭ تۇرار جايى ئىدى. سىرتقا قارىتا يېڭى ئەسكەرلەر
كازارمىسى دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ئورۇندىكى پارتىيە ۋەكىلى يولداش
فاڭ لىن ئىدى. (ئىنقىلابىي قۇربان دېلىڭ فاننىڭ ئۆزگەرتىلگەن
ئىسمى) يېڭى ئەسكەرلەر كازارمىسىدا ئىككى ئايدىن كۆپرەك ۋا-
قىت ئۆگىنىش قىلىپ، ئۈرۈمچىدە خىزمەت قىلىۋاتقان رەھبەرلىرى
يولداشلارنىڭ شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى، پارتىيىنىڭ شىنجاڭ
خىزمىتى توغرىسىدىكى فاڭجېن، سىياسەتلىرى ۋە مىللىي ئۆرپ-
ئادەتلەر توغرىسىدىكى دوكلادلىرىنى ئاڭلىدۇق. بىر باسقۇچلۇق
ئۆگىنىشنى تۈگەتكەندىن كېيىن، تەشكىل مېنى ئۈرۈمچى شەھەردە
ئامموۋى تەشكىلاتلارنىڭ خىزمىتىنى ئىشلەشكە بەلگىلىدى. پارتىيە
تەشكىلاتى مۇناسىۋەتلەشكەندىن كېيىن، مەن شېڭ شىسەينىڭ ئام-
ئىمىلىي يېزىلغان كارتوچكىنى ئېلىپ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش باش
ئويۇشمىسىغا بېرىپ تىزىملاندىم. باش ئويۇشمىنىڭ باشلىقى شېڭ
شىسەي بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئويۇشمىغا باش كاتىپ يولداش
خۇاڭ مېنغو رەھبەرلىك قىلاتتى. باش ئويۇشمىدا يەنە يولداش
يۈسۈن ۋەخبەن ئىككىلار تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلەۋات-
قان ئىكەن. مەن باش ئويۇشمىنىڭ تەشكىلات بۆلۈم باشلىقلىقىنى
ئۈستىمگە ئالدىم.

جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئويۇشمىسى ئەينى ۋاقىتتا
شىنجاڭدىكى ئەڭ قىزىل ئامموۋىي تەشكىلات ئىدى. ئۇ پارتىيە-

نىڭ ئەتراپىدىكى تەشكىلاتقا ئوخشاپ كېتەتتى، لېكىن، تە-
پارتىيىنىڭ ئەتراپىدىكى تەشكىلات ئەمەس ئىدى. چۈنكى جاھان-
گىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىغا بىر تەرەپتىن كۆپلىگەن
ھەر مىللەت تەرەققىيپەرۋەر ياشلار ۋە زاۋۇت-كان ئىشچىلىرى
قاتناشقان، يەنە بىر تەرەپتىن ھەر قايسى ئىدارە-جەمئىيەتلەردىكى ھۆ-
كۈمەت خىزمەتچىلىرى، ھەتتا ئېقىمغا ئەگىشىپ مېڭىش مەقسىتىدە
بىر قىسىم ئەكسىيەتچىلەرمۇ ئۇيۇشمىغا ئىلتىماس قىلىپ قاتناشقان.
بىز ياپونغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپ باش سىياسىتىنى ئىجرا
قىلىپ، مەيلى كىم بولمىسۇن ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچى-
لىقىغا قارشى تۇرىدىكەن ئۇ ۋەتەن خائىنى، ساتقىن بولمىسىلا بىز
ئۇلارنى ئىتتىپاقلىشىش ئوبيېكتى قىلدۇق. جاھانگىرلىككە قارشى
تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ ۋەزىپىسى: ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنى
ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ «پۇلى بارلار پۇل، مىلتىقى بارلار مىلتىق چىقى-
رىش، ئادەم ۋە پۇل چىقىرىپ بىرلىكتە جەڭ مەيدانىغا ئاتلى-
نىش» روھىغا ئاساسەن، يېڭى شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈپ، ياپونغا
قارشى ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەپ، ئالدىنقى سەپنىڭ ئۇرۇشنى
ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىپ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ياردەم بې-
رىشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇ-
يۇشمىسىنىڭ تەشكىلاتلىرى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى ۋىلايەت، نا-
ھىيىلىرىگىچە كېڭەيدى. ئۇيۇشما تەشكىلاتلىرى ياپونغا قارشى
مىللىي بىرلىكسەپ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، ئەكسىيەتچىلەر-
نىڭ كۆرۈنۈشتە ياپونغا، ئەمەلىيەتتە كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇش-
تەك سۇيىقەستىنى پاش قىلىپ، بارلىق كۈچلەرنى ئالدىنقى سەپكە

ياردەم بېرىشكە ھەرىكەتلەندۈردى. ياپونغا قارشى ناخشا ساداسى، دراما، بېرىشور، تام گېزىت، رەسىملىك گېزىت-ژورنال ۋە تەشۋىقات ئەترەتلىرى بىر مەھەل پۈتۈن شىنجاڭنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. بولۇپمۇ ئۈرۈمچىدە ياپونغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى مۇنقەرزىلىكتىن قۇتقۇلدۇرۇش ناخشا سادالىرى يارغانلىرى ئەۋجىگە چىقتى. ئالتە بۈيۈك سىياسەتنىڭ تەسىرى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئاز بولمىغان تەرەققىي پەرۋەر زاتلارنى شىنجاڭغا تەلپۈندۈردى. مەسىلەن: دۇجۇڭيۈەن، جياۋدەن قاتارلىق كىشىلەر شىنجاڭغا كېلىپ بىر قاتار ئىشلارنى ھوجۇتقا چىقارماقچى بولدى، ھالبۇكى، ياخشى نەتىجە قازىنالمىدى. دۇجۇڭيۈەن قولغا ئېلىنىپ تۈرمىدە زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى، جياۋدەن قويۇپ بېرىلىپ، ئىچكى ئۆلكىگە قايتىپ كەتتى.

مەن جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىدا بىر يىل ئىشلەپ 1939-يىلى يازغا كەلگەندە، شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ كەلدى. ئۇ سوۋېتتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە چاتاق چىقىشقا باشلىدى. شېڭشىسەي پارچىلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۈرۈمچى شەھەردىكى پارتىيىلىك يولداشلىرىمىزنى سىرتقا يۆتكەشكە باشلىدى. مەسىلەن: جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ باش كاتىۋى يولداش خۇاڭ مىنفۇنى يەنجىگە مەمۇرى مەھكىمە باشلىقى قىلىپ يۆتكىدى، شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمى مۇدىرى يولداش لىن جىلۇنى جەنۇبى شىنجاڭغا ھاكىم قىلىپ يۆتكىدى، يولداش خەن مىڭگۇاڭنى بۇرچىن ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى قى-

لىپ يۆتكەلدى، مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرلىقى خەلق ئىشلار
نىڭ نازىرى قىلىپ يۆتكەلدى. بىز ئوتتۇرا قاتلامدىكىلەرنى
ئايرىم-ئايرىم ھالدا باشقا ناھىيىلەرگە يۆتكىۋېتىلدۇق. كېيىن
ئاڭلىشىمىزچە، ئۈرۈمچىگە مەركەزلەشكەن يولداشلىرىمىزنى تارقىتى-
ۋېتىشتىكى سەۋەب، دۇبەن مەھكىمە پايلاقچى ئەترىتىنىڭ باشلىقى
شېڭشىسەيگە: ئۈرۈمچىدىكى 8-ئارمىيىنىڭ خادىملىرى سىز سوۋېت-
كە كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھۆكۈمرانلىقىڭىزغا زىيانلىق
ھەركەتلەرنى ئېلىپ باردى، دەپ يالغان مەلۇمات بەرگەنلىكىدىن
بولغان ئىكەن. ئەمەلىيەتتە بىز تەشكىلىي تۇرمۇشنى مەخپىي ئۆت-
كۈزۈپ، 6 بۈيۈك سىياسەتنى سادىقلىق بىلەن ئىجرا قىلىپ، پار-
تىيىنىڭ يوليورۇقى بويىچە ئىش قىلغان ئىدۇق. 1939 - يىلى
يازدا مېنى بورتالاغا يۆتكىۋەتتى. دەسلەپتە مەن ۋەزىپىگە قانداق
تەيىنلەنگەنلىكىمنى بىلمىدىم. مېنى ئىلى مەمۇرىي مەھكىمىسىگە تەۋە
بورتالا ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى قىلىپ تەيىنلىدى

1939 - يىلى 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 1942 - يىلى 9 - ئاي-
نىڭ باشلىرىغا قەدەر توپتوغرا 3 يىل ناھىيە مەمۇرىيىتى خىز-
مىتىنى ئىشلىدىم. ئۈرۈمچىدىن يولغا چىقىشتىن بۇرۇن پارتىيە-
مىزنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى يولداش چېن تەنچيۇ (يول-
داش دېڭفا يەنئەنگە يۆتكىلىپ كەتكەن ئىدى) مەن بىلەن سۆھ-
بەتلىشىپ، مۇنداق بىر قانچە تۈرلۈك يوليورۇق بەردى: (1) ۋە-
زىپىنى ئالغاندىن كېيىن 6 بۈيۈك سىياسەتنى سادىقلىق بىلەن
ئىجرا قىلىش؛ (2) ھەممىدە شېڭشىسەينىڭ بۇيرۇقىغا ئىتائەت
قىلىش؛ (3) كومپارتىيە ئەزالىق سالاھىيىتىنى ئاشكارىلىماسلىق،

ئەزا قوبۇل قىلماسلىق، ماركسىزم-لېنىنىزمنى تەشۋىق قىلماسلىق:
(4) ياپونغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىپ، سىنىپ ئايرىماستىن، ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، بارلىق كۈچلەرنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ياپونغا قارشى چوڭ ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش. ئۇ يەنە، خىزمەت داۋامىدا ئۆلگىلىك ئەمەلىي ھەرىكەت ئارقىلىق باشقىلارنى يېتەكلەپ، خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەشنى تەلەپ قىلدى. مەن پارتىيىنىڭ يۇقۇرقى يوليورۇقلىرىنى ئېلىپ بورتالاغا كېلىپ، باشتا ئۆزۈم يالغۇز ئىشلىدىم. 1940- يىلى كومپارتىيە ئەزاسى يولداش مارۇي يۆتكىلىپ كېلىپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مائارىپ بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلىدى. مەن بورتالادىن كېتىشتىن بۇرۇن ئۇنى يۆتكەپ كەتتى.

مەن يېڭى بارغاندا بورتالا ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى 50-60 ياشلار چامىسىدىكى ۋىن دىڭشاۋ دېگەن كىشى ئىكەن. ئۇزۇن ئۆتمەي ۋىن دىڭشاۋنى ئۆلكىگە يۆتكەپ كېتىپ، مائارىپ نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى بولغان ياڭفىڭچۈن دېگەن كىشىنى يۆتكەپ كەلدى. مەن يەنىلا مۇئاۋىن ھاكىم بولدۇم. 1939- يىلى قىشتا ياڭفىڭچۈن قولغا ئېلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مەن مۇۋەققەت ھاكىم بولدۇم، 1941- يىلى 8- ئايدا ھاكىملىققا تەيىنلىنىپ، 1942- يىلى و-ئايغىچە ئىشلىدىم.

شۇ چاغلاردا، بورتالا چېتىدىكى كۆچمە چارۋىچىلىق رايون بولۇپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىسكەتى يوق ئىدى، ھۆددى كارۋان دېگەنگە ئوخشاپ كېتەتتى. دائىم دەرۋازىلىق قورو

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئەمەلدە تۈزۈكرەك بىر قانچە ئېغىز ئىشخانىسىمۇ يوق ئىدى. بولغاندا غۇربەت بېسىپ خارابىلىشىشقا ئايلىناتتى. تۈرمىدە قامالغان-لارنىڭ كۆپچىلىكى جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرى ۋە ئات-كالا ئوغرىلىرى بولۇپ، تۈرمىنىڭ تۇرمۇشىمۇ ناھايىتى ناچار ئىدى. گۇناھكارلارغا قەبىھ مۇئامىلە قىلىناتتى، ئادەم قاتاردا كۆرمەيت-تى. ليۇ ئەن دېگەن بىر چال گۇندىپاي ئىدى. ئۇ چاغدا ئۆزەم ياش، يۈرىكىم چوڭ ئىدى. مەن گۇناھكارلارنى ئەمگەككە سالدىم، تاققا ئېلىۋېتىپ ياغاچ كەستۈردۈم. چېكەتكە يىقىتىشتا قېپ قالغان قورۇق توڭلارنى تۈزلەتكۈزۈپ ئۆگىزىگە ياتقۇزۇتتۇم. بىر ئورۇس تېخ-نىكقا چىرتيوژ سىزغۇزۇپ، يۇقىرىدىن پۇل سورىماي، ئۆزىمىز قول سېلىپ ئىشلەپ، ئىز كۈچىمىزگە تايىنىپ، بىر ئاز پۇل خەجلەپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ يامۇلىنى سېلىپ پۈتتۈردۇق.

باياشات چارۋا رايون بورتالادا موڭغۇللار بىر رايونغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، رايون باشلىقى نامچىل ئىدى. 8 زەڭگە ئوتلاقلارغا ئىگىدارچىلىق قىلاتتى. موڭغۇللار سەممى، ساداقەتمەن مىللەت بولۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. دېھقانچىلىق ۋە ئوقەت قىلىش بىلەن شۇغۇللانمايتتى. ئادەتتە، ھاراق ئىچىشنى ياخشى كۆرەتتى. ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكنى ئۇيغۇرلار ئىگەللەيتتى. ئۇيغۇرلاردىن بايلار ئەڭ كۆپ ئىدى. نەجمانباي بىرى ئەڭ كۆپ باي ئىدى، ئىبراھىم ئاكا-ئوكىلارمۇ چوڭ باي-لار ئىدى، شېرمۇللا كېيىن چەتتان باي ئىدى، ھاشىمباي، ئۇلۇغ بايلارمۇ خېلى پۇللۇق بار بايلار ئىدى. بۇ بايلار سودا قىلى-لمىلاقالماي، چارۋىمۇ باقاتتى، ئوقەت قىلىش بىلەن بىللە دېھقان-

چىلىقىمۇ قىلاتتى. بورتالادا 10 قورۇ قويى بار كىشىنى باي
دەپ ئاتايتتى. بىر قورۇ قوي 500 تۇيايتىن، 10 قورۇ قوي
5000 تۇياق بولاتتى. ئەينى ۋاقىتتا بورتالادا
خەنزۇلار ئاز ئىدى، شاربۇقا، شاۋيىڭپەن، سەنتەي قاتارلىق جاي-
لاردا بىر قانچە ئائىلىك كىچىك ئوقەتچىلەر بار ئىدى. يۈەن
شيۇ پۇ (سودا-سانائەت بىرلەشمىسىنىڭ باشلىقى) دېگەن كىشى
تىجارەت بىلەن شۇغۇللىناتتى. شىڭ زېبىن دېگەن كىشىنىڭ يېرى
بار ئىدى. دىڭ پىڭ دېگەن بىرشەنشىلىك ھاراقخانا ئاچقان ئىدى. تەن
گىچۈن (تىيەنجىنلىك) دېگەن كىشى تىجارەت قىلاتتى. بىز بايلار-
غا قارىتا تەشۋىق-تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى ياپونغا قار-
شى ئۇرۇشنى پائال قوللاشقا ھەرىكەتلەندۈرۈش سىياسىتىنى قول-
لاندۇق، خائىن-ساتقىن بولمىسىلا ئىتتىپاقلىشىش ئوبيېكتىنى قىلى-
دۇق. خۇددى شۇ چاغدا ئېيتىلغان ناخشىدەك«پۇلى بارلار پۇل،
مىلتىقى بارلار مىلتىق چىقىرىش، ئادەم ۋە پۇل چىقىرىپ، بىر-
لىكتە جەڭ مەيدانىغا ئاتلىنىش»قا ھەرىكەتلەندۈردۇق.

بىز پۇلى بار كىشىلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇردۇق. مەن ئۇلارغا ناخ-
شا ئۆگەتتىم «نېمە ئۈچۈن ياپونغا قارشى ئۇرۇش قىلىمىز، ياپون-
لىقلار بىزگە قانداق تاجاۋۇز قىلدى» دېگەنلەرنى تەشۋىق قىلغان-
لىقىم، خەرىتە سىزىپ ياپون جاھانگىرلىرىنىڭ ئىنسان قېلىپىدىن
چىققان جىنايەتلىرىنى سۆزلەپ بەرگەنلىكىم تېخىمۇ ئېسىمدە تۇ-
رۇپتۇ. ئەينى ۋاقىتلاردا يۇقىرىلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى تۆۋەن،
جۇغراپىيە ئوقۇمىمۇ ئېنىق ئەمەس ئىدى. مەن، بۇنداق قالاق
بولۇشتىكى تۈپ سەۋەب مەكتەپنىڭ ئاز بولۇشىدا، دەپ قاراپ نۆۋە-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تىلىق ھالدا مائارىپنى راۋاجلاندۇردۇم. يېڭى بارغان چېغىم قىت بىرلا خەنزۇ مەكتەپ ۋە بىرلا موڭغۇل مەكتەپ بار ئىدى. كېيىن قازاق مەكتەپنى قۇرۇپ چىقتۇق، موڭغۇل مەكتەپنى كېڭەيدى، خەنزۇ، ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنى كۆپەيدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئاياللارنى ئومۇمەن خوراپىي ئىدى، بولۇپمۇ دىنىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر ئاياللار سىرتقا چىققاندا باشلىرىنى پۈركىۋالاتتى، قىزلار يۈزىنى كۆرسەتمەسلىك ئۈچۈن چۈمبەل تارتاتتى. مەن ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى قانداق قىلىپ ئۆستۈرۈشنى ھەم ئۇلارنىڭ دىنىي ئۆرپ-ئادەتلىرىگە خىلاپلىق قىلماسلىقنى ئويلاشتىم. ئاياللار ساۋات چىقىرىش مەكتىۋى ئېچىپ، ئالدى بىلەن خەنزۇ كادىرلاردىن باشلاپ، ئاندىن ئۇيغۇرلار ئىچىدە كېڭەيتتىم. ئاياللار ساۋات چىقىرىش مەكتىۋىدە ئاساسەن ياپونغا قارشى ھەللى بىرلىكتە ۋە نېمە ئۈچۈن ياپونغا قارشى تۇرۇش مەسىلىلىرى دەرس قىلىپ سۆزلەندى. ماۋجۇشىنىڭ «ئۇزاققا سوزۇلىدىغان ئۇرۇش توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدىكى بىرىنچى باسقۇچتا باشقىلار بىزگە ھوجۇم قىلغاندا چېكىنىپ قوغدىنىش، ئىككىنچى باسقۇچتا تېركىشىش، ئۈچۈنچى باسقۇچتا قايتۇرما ھوجۇم قىلىشتىن ئىبارەت ياپونغا قارشى ئۈچ باسقۇچلۇق كۈرەش كۆزقارىشىنى تەشۋىق قىلىپ، ئاممىنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشتا جەزمەن غەلىبە قازىنىش ئىشەنچىسىنى ئاشۇردۇق.

ئاممىنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى جانلاندۇرۇش مەقسىتىدە، بىر ئاۋام كۇلۇبىنى سېلىشنى پىلانلىدىم. پۇلنى نەدىن ھەل قىلىش كېرەك؟ ئاممىغا ئومۇمىيۈزلۈك سېلىق سېلىشقا بولمايدۇ، قانداق

قىلىش كېرەك؟ بىر چوڭ-كىچىك بالىلارنى يىغىپ، ئۇلاردىن ئىئانە توپلاشنى بىرلىكتە كېڭەشتۇق. نەتىجىدە ھەقىقەتەن كۆپ پۇل ئىئا-نە قىلىندى. كۇلۇبنى سېلىشنى كۆتۈرۈۋالغۇچىلار يەرلىك ياغاچ-لار بولغانلىقتىن، قۇرۇلۇشنى سېلىش ئىلمى بولماي قېلىپ، بى-رىنچى قېتىم ئۆرۈلۈپ كەتتى. قايتا تۇتۇش قىلىپ، ئاخىرى پۈت-تۈردۇق. ھازىرقى نەزىرىمىز بىلەن قارىغاندا ئۇ كۇلۇبنىڭ كۆ-لىمى كىچىك ئىدى، لېكىن، ئەينى چاغدا ئۇ كۇلۇب قالتىس سېلىنغان ھېساپلىناتتى. كۇلۇب پۈتۈپ بىر كۆڭۈل ئېچىش كېچ-ىكى، ئەدەبىيات-سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزىدىغان ۋە تەشۋىقات ئېلىپ بارىدىغان سورۇنغا ئىگە بولدۇق. بورتالادا بىرىنچى قېتىم ئوپېرا ۋە درامىلار قويۇلدى. ياپونغا قارشى تۇ-رۇش مەزمۇن قىلىنغان كۆيىبەن، شىۋاڭخۇاڭلارنى تۈزۈپ چىقىپ قوي-دۇق. ئېسىمدە قېلىشىچە «زەپەر بىلەن يۇرتقا قايتىش» دېگەن درامىنى ئويناپ چىقتۇق، يەنە خەلق ياقتۇرىدىغان ئېيتىشىشلار ئوينالدى. ئامما بۇ ئويۇنلارنى ياقتۇرۇپ كۆردى. خۇراپاتلىق ھۆ-كۈم سۈرگەن جەمئىيەتتە بۇنداق ئويۇنلارنى ئويناپ چىقىش ھەق-قەتەنمۇ ئاسان ئەمەس. درامىلارنى بىز ئىچكى ئۆلكىلەردە چىق-قان بىر قىسىم ياپونغا قارشى كىتابلاردىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭ-نىڭ ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ ئۆزىمىز تۈزۈپ چىقتۇق. قىسقىسى، مەكتەپلەر تەرەققى قىلدى، ئاياللار ساۋات چىقىرىش مەكتەپلىرى ئېچىلدى، ھەر مىللەتنىڭ مەدەنىي-ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى كۈ-چەيتىلدى، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىمۇ قۇرۇلدى. مارۋي 1940-يىلى كېلىپ، مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىق ۋەزى-

چەمەنى ئۆتەتتى (4- بۆلۈمنىڭ باشلىنىشى). ئۇ بورتالا ناھىيە... مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا خۇشاللىنارلىق نەتىجىلەرنى ياراتتى.

مەن بورتالا ناھىيىسىگە بارغاندىن كېيىن، ناھىيە تارىخىدا بىرىنچى قېتىم تەنھەرىكەت يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ يېنىدا بىر بوش ئورۇن بار ئىدى. بىز جىنايەتچىلەرنى ئىشقا سېلىپ، ئۇ يەرنى تۈزلىتىپ مەيدان ياساپ شۇ ئورۇندا تەنھەرىكەت يىغىنىنى ئاچتۇق. ئۇ چاغدا شارائىت ناھايىتى ناچار بولۇپ، يۈگۈرەش مۇسابىقىسىدە ئىشلىتىدىغان بۇيرۇق بېرىش تاپانچىسى بولمىغاچقا، دۇمباق ئارقىلىق بۇيرۇق بېرىپ مۇسابىقە ئېلىپ باردۇق. ھەر مىللەت باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى بايراملىق كىيىملىرىنى كىيىپ، داغ-دۇغا بىلەن بايراقلارنى كۆتۈرۈپ، رەتلىك سەپ تۈزۈپ تەنھەرىكەت يىغىنىغا قاتناشتى. پۈتۈن مەيدان قىزغىن كەيپىياتقا چۆمۈلۈپ، تەنھەرىكەت يىغىنى قىزىپ كەتتى. شۇ يىلدىن ئېتىبارەن، ھەر يىلى بىر قېتىم تەنھەرىكەت يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى (1942-، 1941-، 1940- يىللىرى). بۇنىڭدىن باشقا "18-سېنتەبىر"، "7-ئىيۇل"، "12-ئاپرېل"لاردا چوڭ تىپتىكى كۆڭۈل ئېچىش كەچلىكى ئۇيۇشتۇرۇلدى.

ئۇ چاغلاردا بىز ھۆكۈمەت ئىشىدا پاك-دىيانەتلىك ئىدۇق. تا بۈگۈنگە قەدەر پۇقرالاردىن بىرەر كىشى پارا ئالدى دېگەن گەپنى قىلغىنى يوق، مەن بورتالادا توي قىلدىم. تويدا سوۋغات قوبۇل قىلمىدىم، كۆپچىلىككە بىر قوينى سويۇپ، پولۇ بېسىپ بەردىم، ئۇ چاغلاردا ھاكىملارنىڭ توي قىلىشى قالتىس ئىش ئىدى،

ئۆز ئوتتۇرىغا چىقماي پەقەت، كەلگەن سوۋغاتنى قوبۇل قىلسىلا باي
بولۇشقا گەپ يوق ئىدى. توي قىلغاندا كىيىم-كېچەك تىككۈزۈلۈپ-
زىبۇ-زىننەت ئېلىناتتى. لېكىن، بۇلارنىڭ ھېچقايسىنى قىلمىدىم. ھەت-
تا يوتقانمۇ تىككۈزمىدىم. توي بولغان كۈنى، كارۋاتقا قارىسام ئىك-
كى قىزىل تاۋار يوتقان تۇرىدۇ. دەسلەپتە مەن قېيىن ئاپامنىڭ
بەرگەن تويلىقى ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپتىمەن، كېيىن ئاپامدىن
ئۇقسام، تويلۇق ئەمەس، بەلكى تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ باشلىقى
مۆمەنتاك سەت تۇرمىسۇن دەپ ئۆزلىرىنىڭ تويلۇق يوتقىنىنى تۈي-
دۇرماستىن بىزنىڭ ئۆيگە قويۇپ قويغان ئىكەن، بۇنى ئاڭلاپ
كۆڭلۈم كەلدى ھەم دەرھال يوتقاننى قايتۇرۇۋەتتىم. سوۋغات ئە-
كەلگەنلەرمۇ بولدى. كېرىمجان دېگەن تەرجىمان تۆت ئىستاكان
بىلەن بىر چۆگۈن ئەكەپتىكەن، مەن ئىش بېجىرگۈچى مارۇخەي
ئارقىلىق قايتۇرۇۋەتتىم ھەم سوۋغات قوبۇل قىلمايمەن دەپ ئېنىق
ئېيتتىم. كېيىن بىر قىزىق ئىش يۈز بەردى.

بىز ئىلگىرى ھاكىم بولغانلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىدىغان
ئەڭ چوڭ ئىشلىرى، خەلق ئىچىدىكى داۋالار ۋە ئوتلاق ماجرا-
لىرىنى ھەل قىلىش دەپ ئاڭلايتتۇق. ئىلگىرى داۋالاشقۇچى ھەر
ئىككى تەرەپ يېڭىپ چىقىش ئۈچۈن ھاكىملارغا پارا بېرىدىكەن،
يامبۇ-پۇللارنى سوۋغات قىلىدىكەن، ھاكىملارنىڭ بۇنداق ئەرزىلەرگە
توغرا، ئادىل ھۆكۈم چىقىرىشى ناھايىتى تەس ئىكەن. لېكىن،
مەن ھاكىم ۋاقتىمدا پارتىيىنىڭ يوليورۇقى بويىچە ئىش كۆرۈپ،
خەلقچىل بولۇپ، باراۋەرلىك ئاساسىدا ئادىل ئىش بېجەردىم. كىم-
نىڭ قانداق ئىشى بولۇشىدىن، قەتئىينەزەر بىردەك پارا قوبۇل

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

قىلمىدىم، ئۇنىڭغا ياكى بۇنىڭغا يان بېسىش زادىلا بو چاغدا مەن ياش بولغاچقا ئەرزىنى تاپشۇرۇپ ئالغان ھامان بىر قانچە كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئات مىنىپ نەق مەيداننى كۆزدىن كۆچۈرۈپ ھەقىقى ئەھۋالنى ئىگەللەيتتىم، ئەھۋالنى ئىگەللىمىگەن بىلەن بولمايدۇ. مەسىلەن: بىر قېتىم سەنتەيىنى كۆزدىن كۆچۈرگەندە تەرجىمان كېرىمجاننىڭ سۆزىنى ئەينەن تەرجىمە قىلماي، تەرجىمە قىلىشتا نەيرەڭ ئىشلىتىپ، ھاكىمنى ئۇنداق كۆتۈرۈلۈشكەلار-مۇنداق كۆتۈرۈلۈشكىلار كېرەك، ئۇنداق قىلماسىلار چاتاق، دېگەن گەپلەرنى قىلىپ، پۇخرالارغا تەھدىت سېلىپ، ئارىدىن ئۆزى نەپ ئالماقچى بولىۋاتقانلىقىدەك بىر مەسىلىنى بايقاپ قالدىم. بۇنداق مەسىلىگە مەن ئەلۋەتتە ناھايىتى دىققەت قىلاتتىم. ئۇنى ئېلىپ شۇيىڭپەن بىلەن سەنتەيىنى ئارىلاپ كەلگەندىن كېيىن، مەن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەرجىمانى فەن جىڭشەننى خۇپىيانە ھالدا ئەھۋالنى ئىگەللەپ كېلىشكە ئەۋەتتىم. ئېنىقلىنىشىچە كېرىمجان تەرجىمانلىق قىلىشتىن پايدىلىنىپ چاتاق چىقىرىپ، مەن قىلمىغان بەزى سۆزلەرنى قىلغان. ھەتتا، مىللىي مۇناسىۋەتكە بۇزغۇنچىلىك سالىدىغان بەزى سۆزلەرنىمۇ قىلغان، پوپوزا قىلىپ قوي ۋە چاي سورىغان، بۇ كىشى تەرجىمانلىق رولىنى ئوينىماي، ئەكسىچە پاراكەندىچىلىك سالغان. كېيىن ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئەرز كۆپىيىپ كەتكەچكە مەن ئۇنىڭ مەسىلىسىنى ئېنىقلاپ، ئۇنى قولغا ئېلىپ ئۆلكىگە يۆتكەپ بەردىم. ئۆلكە ساقچى باشقارمىسىدا بىر قانچە يىل قاماپ، ئەمەلىيەتتە ئىشپىيونلۇققا تەربىيىلىنىپ، كېيىن قويۇپ بېرىلدى. مەن ماڭىدىغان چاغدا، ئۇ مېنىڭ يېنىمغا كېلىپ

مە، كېتىدىغان بولدىڭمۇ، سەن توي قىلغاندا مەن ساڭا چۆگۈن، ئەستاكان-سوۋغات قىلغان ئىدىمغۇ» دەپ غەۋغە كۆتەردى. مەن بىردىنلا ئاچچىقلىنىپ: «ئىلگەركى ھاكىملار تامغىنى تاپشۇرۇش بىلەنلا ھوقۇقىدىن تۈگۈشەتتى، بۈگۈن مەن تامغىنى تاپشۇردۇم، شۇنداقتىمۇ يولسىزلىق قىلىدىكەنسەن، قول-پۇتۇڭغا كىشەن سېلىشقا ھوقۇقلۇق مەن» دېدىم.

يېنىمىزدىن باشقا، ئۈرۈمچى-ئىلى تاشيولىدىن بورتالاغا كىرىدىغان تاشيول يوق ئىدى. ئىلىنىڭ قوماندانى ھەم مەمۇرى دەھكەمە باشلىقى ياۋشۇڭ خىزمەت تەكشۈرۈپ كەلگەندە يولنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى تاپالمىغان ئىدى. كېيىن بىز تاشيول ياساشنى پىلانلىدۇق. ئۇ چاغدىكى ئىشلارنى ئويلىسا ئادەمنىڭ كۈلگىسى كېلىدۇ. بىز دوربۇن بىلەن يولنى چارلاپ ئۆلچىدۇق. شۇ چاغدىكى شارائىتتا، دوربۇندا قاراپ قۇزۇق قېقىپ، كۆز بىلەن قاراپ ئانچە مايماق كەتمىسىلا بولادى قىلاتتۇق. يول ياساشقا ھۆكۈمەتتىن پۇل چىقارماي، پۇلى بارلارنى ياردەم قىلىشقا ھەركەتلەندۈردۇق. تاشيولنى ياساپ بولۇپ، ئۈرۈمچى-ئىلى تاشيولىغا يول بەلگىسى ئورناتتۇق، ياۋشۇڭ ئىككىنچى قېتىم بورتالانى كۆزدىن كۆچۈرۈشكە كەلگەندە بىزنى تەقدىرلەپ كەتتى.

ئاشلىق توپلاپ، قەھەتچىلىككە تەييارلىق كۆرۈشتە يامان ئەمەس نەتىجە قازاندۇق. بورتالادىن ئۈچ كىشى شەرەپ تاختىسىغا ئېرىشتى. ئەينى ۋاقىتتا ئۆز ئەختىيارى بىلەن 100 دادەن بۇغداي ئىئانە قىلغانلارنىڭ ئىسىملىكىنى يىرقۇرنىڭ شەرەپ تاختىسى تارقىتىپ بېرىشكە يوللاش بەلگىلەنگەن ئىدى. شىر مۇللا، مەمتاجى ۋە نەج-

مانباي قاتارلىق ئۈچ كىشى شەرىپ تاختىسىغا ئېرىشكەن ئى[illegible] (بىر دادەن ھازىرقى 400 جىڭ يېلەن باراۋەر). ئاشلىق ساكمۇ سالدۇق. خەنزۇلاردىن چىققان باي شىڭزىبىن دېھقانچىلىقتا تەجرىبىلىك كىشى ئىدى، باشقا مىللەت خەلقى ئۇنى ئۇستاز تۇتاتتى، چوكان تالسىزۇندىن بۇرۇن نىمىنى، چوكان تالسىزۇنىدىن كېيىن نىمىنى تېرىش كېرەكلىكىنى ياخشى بىلەتتى. شۇڭا كۆپچىلىك ئۇنى دېھقانچىلىق پىرى دەپ بىلەتتى.. ئۇنىڭ يېرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ خەنزۇلار ئىچىدە ئۇنىڭ پۇلى بىر قەدەر جىق ئىدى. بىز ئۇنى شىڭ خۇيجاڭ (دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى) دەپ ئاتايتۇق. ئۇ ئۆزلىكىدىن پۇل ئىئانە قىلىپ بورتالا دەرياسىغا بىر كۆۋرۈك سالدۇردى، بىز ئۇنى مۇكاپاتلىدۇق.

1941-يىلى مايسىلار كۆكەرگەن مەزگىلدە چېكەتكە ئاپىتى بولدى. بىز تېلېگراممىا ئارقىلىق ئىلى ۋالى مەھكىمىسىگە دوكلات قىلدۇق. ئىلىدىن ئەۋەتىلگەن ئىككى نەپەر سوۋېتلىك مۇتەخەسسىس ئەھۋالنى ئىگىلەپ، بىر خىل قۇرقۇنۇشلۇق چېكەتكىكەن، دەپ ھۆكۈم چىقاردى. بۇ ئەھۋالنى دۇبەن مەھكىمىسىگە دوكلات قىلدۇق. كېيىن مۇسكوۋاغىچە يەتكۈزۈلۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئايىروپىلان گۇرۇپپىسى چىقىرىپ زور تۈركۈملەپ چېكەتكە يوقۇتۇش دورىلىرىنى يۆتكەپ كەلدى. بورتالا تارىخىدا بىرىنچى قېتىم ئايروپىلان بىلەن چېكەتكە يوقۇتىشتەك ئۇلۇغ ئىش قىلىندى. بىز 2-3 ئاي جاپالىق جەڭ قىلدۇق. ئۆلكىدىن لى پىلىك بىر نازىر چېكەتكە يوقۇتۇش خىزمىتىگە ياردەملىشىشكە ئەۋەتىلدى. بىر مەزگىل پۈتۈن بورتالادىكى ھەر مىللەت خەلقى قوزغۇلۇپ كەتتى.

ـز ئاساسەن مۇتەخەسسىسلەر، لوتجوكلەر ۋە يەر ـوزدە تومانداننىق قىلىدىغان خادىملارنى كۆتۈۋېلىش بىلەن ـولدۇق. يېمەك-ئىچمەك ۋە تۇرمۇش جەھەتلەردە ئۇلارنى مۇۋاپىق ـورۇنلاشتۇردۇق. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ قوماندانلىقى بويىچە چېكەتكە ـوقۇتۇشتىكى قوشۇمچە تەدبىرلەرنى ئەمەلىيلەشتۈردۇق. زور تۈر-كۈمدىكى دورىلار توڭلاپ 7-8 تونىلىق ماشىنىلار بىلەن يۆتكەپ كېلىندى. دورا چېچىلغان جايلار «چېكەتكىسىز رايون» قىلىنىپ، چارۋا ماللار كىرگۈزۈلمىدى. شۇ چاغ ياز پەسلى ئى-دى. بىز كۈندۈزلىرى ئۆيگە قايتماي، پۈتۈن كۈچىمىز بىلەن چېكەتكە يوقۇتۇش خىزمىتىگە ئاتلاندۇق.

سوۋېت-گېرمانىيە ئۇرۇشى جىددى باسقۇچقا قەدەم قويغان پەيتتە. سوۋېتلىكلەر بورتالاغا كېلىپ ھەربىي ئات سېتىۋالدى. ئۇلار قانچىنى تاللىغان بولسا، بورتالادىكى ھەر مىللەت خەلقى شۇنچىنى سېتىپ بەردى. ھەم قىزغىنلىق بىلەن ئىئانە توپلاپ، ئالدىنقى سەپتىكى جەڭچىلەرگە جۇكىلارنى تەقدىم قىلىپ، سوۋېت خەلقىنىڭ فاشىزىمغا قارشى كۆرۈشىنى زور كۈچ بىلەن قوللىدى. بۇ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستلۇق سىياسىتىنى ئىجرا قىلغانلىقىمىزنىڭ نەتىجىسى.

بىز يەنە قورال-ياراقلارنى ئېنىقلاش كومىتېتىنى قۇرۇپ ھەر مىللەت خەلقىنى، بولۇپمۇ چارۋىچىلارنى ئىلگىرى ئاق ئورۇسلار كەلگەندە قويۇپ كەتكەن قورال-ياراقلارنى يىغىشقا چاقىرىق قى-لىپ، تارقىلىپ يۈرگەن قوراللارنى يىغدۇق. بۇ خىزمەت زورلۇر ھەم مۇھىم خىزمەت ئىدى

www.uyghurkitap.com

شۇ چاغدىكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن ساقچى ئىدارىسى مۇناسىۋىتى ئاتاقتا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ساقچى ئىدارىسىگە رەھبەرلىك قىلىدۇ، ساقچى ئىدارىسى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ، دېيىلگەن بىلەن ئەمەلىيەتتە ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە نازارەتچىلىك قىلاتتى. بولۇپمۇ بىزگە پايلاقچىلىق قىلاتتى. بۇ بىزگە ئېنىق بولغاچقا ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش تەدبىرىنى قوللاندۇق. ئىشلىتىشتا ئوچۇق- يورۇق بولۇپ ئۇلارغا قويىرۇق تۇتقۇزمىدۇق. دەسلەپكى ساقچى باشلىقى سۇڭ شىلياڭ دېگەن بۇ ئەبلەخ ئالدىمدا دائىما چاس بېرىپ خۇشامەت قىلغان بىلەن كەينىمدە باشقىچە ئىش تۇتاتتى. ئۇنىڭ ئىشپىيونتۇرى بار ئىدى. ئىككىمىز بىر-بىرىمىز بىلەن كۆرۈنۈشتە نورمال مۇناسىۋەت قىلىشاتتۇق. مەن توي قىلغاندا ئۇ كۈچ چىقىرىپ توي ئىشىمغا ياردەملەشكەن بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇ، بايلاردىن مېنىڭ بايلارنىڭ پۇللىرىنى قانچىلىك خەشلىگەنلىكىمنى ئىگەللەپ يۈرۈپتۇ. بۇنى ھاشىم ماڭا دەپ قويغان ئىدى. مەن ھاشىمغا: «بار بولسا بارنى دە، يوق بولسا يوق دەپ ئېيت، نېمىدىن قورقاتتۇق» دېدىم. سۇڭ شىلياڭ كەتكەندىن كېيىن ئاۋياڭگاڭ كەلدى. كېرىمجان ساقچى ئىدارىسىنىڭ پايلاقچىسى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىشپىيونلۇق تور-قاپقانلىرىنى قۇرۇپ قويغان بولسىمۇ، بىز ھېچنەرسىدىن قورقمىدۇق. چۈنكى بىز شېڭ شىسەينى تەكلىپ قىلغاشقا كەلگەن، بىز 6 بۈيۈك سىياسەتنى مۇستەھكەملەپ، ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىش ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا كەلگەن، بىزنىڭ ھەر-

كىتىمىز ئاشكارە، ئىشىمىز توغرا، يۈزىمىز يورۇق.

مەن بورتالادا 3 يىلدىن ئارتۇق ئىشلىدىم. ئازاتلىقتىن كېيىن بورتالاغا بىر قېتىم باردىم. يوقىرىلار مېنى كۆرۈپ-قىزغىن ھال-مۇڭ قىلىشتى، مېنىڭ بۇ يۇرتقا چوڭقۇر مۇھاببىتىم بار. بۇ ئىشلار مېنىڭ كارامىتىمنىڭ قانچىلىك چوڭلۇقىنى ئەمەس، بەلكى ئۆز ۋاقتىدىكى پارتىيىمىز سىياسىتىنىڭ دانالىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. كوممۇنىستىك پارتىيىمىزنىڭ ئاممىغا بولغان زىچ ئالاقىباغلاش، ھەققەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، ھەممە خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى چىقىش قىلىشتەك ياخشى ئىستىل ۋە ئەنئەنىسى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا يىلتىز تارتقان ئىدى. شۇ چاغدا كىشىلەر بىزنى جۇدېنىڭ ئادىمى دېيىشەتتى. مەسىلەن: يولداش مارۇي بورتالادا قىسقىغىنە ۋاقىت تۇرغان بولسىمۇ، كىشىلەرنىڭ چوڭقۇر ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. ماكىجاڭ ئېغىزغا ئېلىنسىلا ھەممە كىشى ئۇنى ئىپتىخارلىق كىشى دەپ ماختىشاتتى، ئۇ يامان يولدا ماڭمىغان كىشى ئىدى. شۇ يىللاردا بىز پارتىيىنىڭ تەلىۋى بويىچە بەزى خىزمەتلەرنى ئىشلىدۇق. لېكىن ئۆزىمگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەن پەقەت ئۆتەشكە تېگىشلىك بۇرچىمنىلا ئادا قىلىپ، ئىشلەشكە تېگىشلىك ئىشلارنىلا قىلالىدىم.

(لى شۈچۈەن، ياڭ جىڭچىڭلار ئۈنئالغۇغا ئاساسەن رەتلىگەن)

ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە بورتالادا ئىشلىگەن خىزمەتلىرىم توغرىسىدا ئەسلىمە

ماۋجياۋ سۇك

مەن 1938 - يىلى يەنئەندىن شىنجاڭغا كەلگەن، ئېسىمدە قېلىشچە ئۈرۈمچىگە كەلگەن ۋاقتىم 11 - ئايلار ئىدى. قىش ئۆتكەندىن كېيىن، خوتەن ۋىلايىتىگە بېرىپ مائارىپ ۋازىرى بولدۇم. ئۇندىن كېيىن خوتەن ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇۋەققەت ئىدارە باشلىقى بولدۇم. 1940- يىلى 4- ئايدا بورتالاغا يۆتكىلىپ باردىم.

ئەينى چاغدا بورتالادا كومپارتىيە ئەزاسىدىن پەقەت دۈەن جىنچى بىلەن ئىككەيلەن بار ئىدۇق. بىز بورتالاغا بېرىشتىن بۇرۇن، سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى جياۋۋىڭكاڭ (شىڭشىسەي ۋاقتىدا ئۆر مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ باشلىقى بولغان ئىدى)نى ئەۋەتكەن ئىكەن. لېكىن، جياۋۋىڭكاڭ بارماي دۈەن جىنچى بارغان ئىكەن. مەن دۈەن جىنچىدىن كېيىنرەك باردىم. مەن خۇيزۇ بولۇپ، خوتەندە ئىشلىگەن چېغىمدا دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغانلىقىمنى ئاشكارىلىماي، پات-پات مەسچىتلەرگە بېرىپ تۇرغان ئىدىم. بۇ مەن ئۈچۈن يەرلىك خەلق بىلەن كۆپرەك ئالاقە باغلاش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بەردى. پارتىيە تەشكىلاتىمۇ ماڭا خۇيزۇلۇق سالاھىيەت بىلەن ئاممىغا يېقىنلىشىش ۋەزى-

چىنى تاپشۇرغان ئىدى. شۇڭا مەسچىتلەردە تەشۋىقات خىز-
مەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، ياپونغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى مۇن-
قەرىزلىكتىن قۇتقۇزۇش ۋە 6 بۈيۈك سىياسەت توغرىسىدا تەشۋى-
قات ئېلىپ باردىم. ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن ئارىلىشىش جەر-
يانىدا مەن ئۇيغۇر تىلىنى ئىگەللەپ، يەرلىك خەلق بىلەن بول-
غان مۇناسىۋەتنى يەنىمۇ قويۇقلاشتۇردۇم. بۇنىڭ بىلەن شىڭشىسەي-
نىڭ ئىشپىيونلىرى دىققىتىنى ماڭا تىكتى. ئۇلار ئاستىرتتىن شىڭ
شىسەيگە مېنى خوتەندە ھۆكۈمەت بىلەن تىركىشىپ ئاممىنى يېنىغا
تارتتى دەپ چاققان. شۇڭا، شىڭشىسەي ئىشپىيونلىرىغا مەخپى
پەرمان چۈشۈرۈپ، مېنىڭ ھەر-بىر ھەرىكىتىمنى قاتتىق نازا-
رەت قىلغان. مېنىڭ ئەھۋالىم ئىنتايىن قىيىن ھالەتكە چۈ-
شۈپ قالغان. دەل مۇشۇنداق ئەھۋالدا مېنى خوتەندىن بورتالاغا يۆت-
كىدى. بورتالاغا يۆتكەشتە ماڭا رەسمىي ماندات بەرمىدى. ئۇلار
ئالدى بىلەن بېرىپ ئىشلەپ تۇر، بىر مەزگىلدىن كېيىن ئىم-
كانىيەت قىلىپ ئورۇنلاشتۇرىمىز، دېگەن ئىدى. لېكىن، بورتالاغا
كەلگەندىن كېيىنمۇ رەسمىي ماندات تاپشۇرۇپ ئالمىدىم. دۆەن جېكچى
بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئالدى بىلەن مائارىپ بۆلۈم باشلىقى
بولۇپ ئىشلەپ تۇردۇم ھەم يۇقىرىغا يوللاندى. ئەمما، مەن بو-
رتالادىن كەتكىچە رەسمىي ماندات كەلمىدى. باشقا ۋەزىپىگە تە-
يىنلەنگەن كىشلەرنىڭ ھەممىسىگە ماندات چۈشۈرۈلدى. مەن خو-
تەندە مائارىپ ۋازىرى ۋە مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇۋەققەت باش-
لىقى بولغاندا ماندات چۈشۈرۈلگەن ئىدى. لېكىن بورتالادا ئىش-
لىگەن مەزگىلىمدە ئىزچىل تۇردە ماندات چۈشۈرۈلمىدى. مەن پار-

تىيە تەشكىلاتىغا خەت يېزىپ ئالدىنقى سەپكە بېرىشنى تەلەپ
پارتىيە تەشكىلاتى تۇرۇپ تۇرۇش توغرىسىدا جاۋاپ قايتۇردى.
شىڭشىسەي ئەمەلىيەتتە مېنىڭ خىزمەت ئەھۋالىمنى تەكشۈرۈۋاتقان
ئىكەن. بورتالاغا كەلگەندىن كېيىنمۇ قاتتىق كۆزىتىش ئاستىدا
بولدۇم. پوچتىخانا خەت - چەكلىرىمنى ساقچى ئىدارىسىغا تەك-
شۈرتكەندىن كېيىن ماڭا بېرەتتى. شۇ يىللاردىكى پوچتا - تېلې-
گىراف ئىدارىسىنىڭ باشلىقى مۆمەنتاي ساقچى ئىدارىسىنىڭ بۇي-
رۇقىغا بىنائەن نازارەتچىلىك قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئال-
غان ئىكەن. بىز توغرا يول تۇتۇپ، كۆپلىگەن ياخشى ئىشلارنى
قىلغانلىقىمىز ئۈچۈن ھەم ئۇزاق مۇددەت مۇناسىۋەت قىلىش نە-
تىجىسىدە ئۇلار بىزگە بولغان قارىشىنى ئۆزگەرتتى. شىڭشىسەي
بىزگە قەتئىي ئىشەنمەيتتى. بولۇپمۇ گېرمانىيە سوۋېتكە ھۇجۇم قى-
لىپ سوۋېت ئىتتىپاقى خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان مەز-
گىلدە، ئۇ ھەر قايسى جايلاردىكى كومپارتىيە ئەزالىرىغا بولغان
كۆزىتىشنى يەنىمۇ كۈچەيتتى. ئېسىمدە قېلىشىچە، بىر قېتىم ئەل
ۋىلايەتتىن مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى لى ياۋشۇڭ بىلەن ماڭ
رىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بورتالانى كۆزدىن كەچۈرگەلى كېلى
ناھىيە ھاكىمى دۈمىنجىكچى بىلەن مەندىن باشقا ھۆكۈمەتتىن
بۆلۈمدىن يۇقىرى دەرىجىلىك بارلىق كادىرلارنى چاقىرىپ سۆ
بەتلەشكەن. ئۇلار كەتكەندىن كېيىن مۇئاۋىن ھاكىم فۇشىڭشيۇ
ڭا: «ئۇلار ھاكىم بىلەن سىزنىڭ ئەھۋالىڭىزنى، بولۇپمۇ سىزنىڭ
مە قىلىۋاتقانلىقىڭىزنى سورىدى. خىزمەتنى ناھايىتى ياخشى ئىش
دى، باشقا مەسىلىمۇ كۆرۈلمىدى. سىياسىي جەھەتتە ھۆ

ـلك قارىشى تۇرمىدى. تۇرمۇشىمۇ ناھايىتى ئاددى-ساددى دېگەن
ـزاق ئۇلار ئۈن دېمەي كېتەپ قالدىمەپ سۆزلەپ بەرگەنىدى.
ـنىسەم بورتالادا ئىشلىگەن خىزمەتلىرىمىز ئاساسەن تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى: تەشۋىقات خىزمەتلىرىنى ئىشلىدۇق.

شۇ يىللىرى شىڭشىسەي تەرەققىپەرۋەر نىقابقا ئورۇن[illegible]ان
[illegible]بىلار بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ
ياردىمى بىلەن تەرەققىپەرۋەر 6 بۈيۈك سىياسەتنى تۈزۈپ چىققان
ئىدى. بىز تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشتا «12 - ئاپرېل»، «18 — [illegible]
بىر»، «7 - ئىيۇل» خاتىرىلەش يىغىنلىرى قاتارلىق [illegible]
بۆرسەتلەردىن پايدىلاندۇق. ناخشا ئېيتىش يىغىنى، كۆڭۈل [illegible]
چىش كەچلىكى قاتارلىق پائالىيەتلەر ۋە تام گېزىت چىقىرىش،
شوئار-لوزۇنكىلارنى چاپلاش ئارقىلىق ياپونغا قارشى تەشۋىقات
لارنى ئېلىپ باردۇق. 6 بۈيۈك سىياسەتنى تەشۋىق قىلدۇق - 6 بۈيۈك
سىياسەتنىڭ مەزمۇنلىرىنى ماركسىزملىق كۆز قاراش بويىچە چۈشەند
دۇردۇق. ئاممىغا ۋەزىيەت، ئېقىم مەسىلىلىرى ۋە يېڭى [illegible]
پەنى سۆزلەپ بەردۇق. شۇ چاغدا بىر قىسىم ماركسىزم [illegible] لېنىن
لارنىڭ كىتاپلىرىنى ۋە ماۋزېدۇڭنىڭ بەزى ماقالىلىرىنى تارقىتىش
رۇخسەت قىلىنغان ئىدى، بىز ئۇگىنىش كۇرسلىرىنى، كەچلىك [illegible] ئوقۇش
يىغىنلىرىنى ئاچتۇق. ئېسىمدە قېلىشىچە، ناھىيە ھۆكۈمەت خىزمەت
چىلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ، ھەر ھەپتىدە [illegible] قانچە
كەچ ئۇگىنىش قىلغان ئىدۇق. مەن تەربىيىلەش كۇرسىنىڭ [illegible]
تەربىيىچىسى، دەي شۇچاغ [illegible] باشلىقى بولغان ئىدى،
[illegible] ئۇگىنىشلەر

ئامما ئىچىدە زور تەسىر قوزغىغان ئىدى.

ئىككىنچى: مائارىپ خىزمىتى.

مائارىپ خىزمىتىنى مۇئەللىم مەكتەپ مائارىپى ۋە ئىشتىن سىرتقى مائارىپ دەپ ئىككىگە ئايرىشقا بولىدۇ. مۇئەللىم مائارىپ جەھەتتىن ئېيتقاندا شۇچاغلاردا بورتالانىڭ مەدەنىيىتى ئىنتايىن قالاق بولۇپ، پەقەت دايىگىپەن، شويەڭپەن ۋەقىزىلتۇزدا مەكتەپ بار ئىدى. ئوقۇغۇچىلارمۇ ئاز ئىدى. بىر قانچە يىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق، مەكتەپ مائارىپىنى راۋاجلاندۇردۇق، مەيلى موڭغۇل مەكتىپى بولسۇن ياكى خەنزۇ-ئۇيغۇر مەكتىپى بولسۇن ھەممىسى تەرەققى قىلدى. مەكتەپلەر كېڭەيتىلدى. ئوقۇغۇچى سانى ۋە مەكتەپ سانى كۆپەيدى. ئېسىمدە قېلىشىچە، ئۇيغۇر مەدەنىي-ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى لەكتەيدە بىر مەكتەپ ئاچقان ئىكەن. كېيىن بىز بۇ مەكتەپنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپكە ئۆزگەرتىپ، كۆلىمىنى يەنىمۇ كېڭەيتتۇق. قويتاشتىمۇ مەكتەپ ئاشتۇق. بۇجاي چارۋارايون بولۇپ، ئوقۇغۇچىلىرى تارقاق ئىدى. ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارنى ئاتلىق كۆچۈپ-قونۇپ يۈرۈپ ئوقۇتاتتى. شۇچاغدا بورتالا ئاھالىسى 10 نەچچە مىڭ ئىدى. شۇيىلى ئوقۇغۇچى سانى كۆپىيىپ 1000 نەپەردىن ئاشتى. مۇئەللىم مەكتەپلەر كۆپىيىپ مائارىپ راۋاجلاندى. لېكىن ئوقۇتقۇچى يېتىشمىدى. بىز بۇ مەسىلىنى بىرسى، ئۆزىمىز تەربىيىلەش يەنە بىرسى، ئىلىدىن يۆتكەش ئارقىلىق ھەل قىلدۇق. ئىلىدىن بىر قانچە تاتار، شىۋە ئوقۇتقۇچىلارنى يۆتكەپ كەلگەنلىكىمىز ھېلىمۇ

...سىمدە، ئوقۇتقۇچى يېتىشمىسىلا باشلانغۇچ مەكتەپ پۈتتۈرگەن ئو-
قۇغۇچىلار ئارىسىدىن تاللاپ تەربىيىلىدۇق. كەچلىك ئەپەندىلەر
ئوقۇشى يولغا قويۇلۇپ، ئۇياقتىن ئوقۇپ چىقىپلا، بۇياقتىن باش-
قىلارنى ئوقۇتتى. مۇشۇ يوللار بىلەن ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك مە-
سىلىسىنى ھەل قىلدۇق. ئىشتىن سىرتقى مائارىپتا ئاساسەن قىش-
تىكى بوش چاغلاردىن ۋە ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلاردىن پايدىلاندۇق.
ئوقۇتقۇچىلار كۈندۈزلىرى بالىلارنى ئوقۇتسا، كەچلىرى ساۋات چىقىرىش
كۇرسىدا چوڭلارغا دەرس بەردى. كۇرسانتلار كەچلىرى ئۆزلىرى
ئېلىپ كەلگەن ئوتۇنلارنى قالاپ، مەشنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپ ئۆ-
گىنىش قىلدى. ساۋات چىقىرىش كۇرسى ئاساسەن خەنزۇ ئايال-
لىرىنىڭ ساۋات چىقىرىش كۇرسى بولۇپ، ئېسىمدە قېلىشىچە دۇەن
جېنچىي، دەي شىزچەن ۋە مۇمەنتاڭلارنىڭ خوتۇنلىرى ساۋات چى-
قىرىش كۇرسلىرىدا ئوقۇپ چىقىپ ئويۇن قويۇشقا قاتنىشىپ،
ياپونغا قارشى تەشۋىقاتلارنى ئېلىپ بارغان ئىدى. بۇنىڭدىن
باشقا، قىشلىق ئۆگىنىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردۇق. قىشلىق
ئۆگىنىشنى ئاساسەن ئۇيغۇر مەدەنىي-ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئېلىپ
باردى. قىشلىق ئۆگىنىشنى ياخشى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن بار-
لىق دەرسلەرنى رەسمىي ئوقۇتقۇچىلار تەييارلىدى ھەم ئۇلارنىڭ
ئوقۇتقان سائىتىگە قاراپ قوشۇمچە ھەق بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاك-
تىپچانلىقى قوزغىتىلدى. بۇنىڭ بىلەن قىشلىق ئۆگىنىش پا-
ئالىيىتى ياخشى قانات يايدۇرۇلدى. مۇنتىزىم مەكتەپ مائارىپى
ھەم ئىشتىن سىرتقى مائارىپمۇ راۋاجلاندۇرۇلدى.

ئۈچىنچى: مەدەنىي پائالىيەتلەر

مەن بورتالاغا بېرىشتىن بۇرۇن دۆەن جېكچى ناخشا ئۆ-
گىتىش تام گېزىتلەرنى چىقىرىش پائالىيەتلىرىنى باشلىغانىمە-
كەن. مەن بارغاندىن كېيىن بۇ پائالىيەتلەرنى يەنىمۇ كېڭەيتتۇق.
شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن (1956- يىلى بولۇش مۇمكىن)
بىر قېتىم بىر بورتالالىقنى يولۇقتۇرۇپ قالدىم. ئۇ ماڭا: «ئەسىڭىز-
دىمۇ مەن سىزنىڭ ئوقۇغۇچىڭىز» دېدى. مەن: «قانداقچە مېنىڭ ئو-
قۇغۇچىم بولامسىز؟» دەپ سورىدىم. ئۇ: «ئىشەنمىسىڭىز، سىز ئۆگەتكەن
ناخشىدىن بىرنى ئېيتىپ بېرەي» دەپ، «بوزيەر ئېچىش ناخشىسى»
نى ئېيتىۋىدى مەن بىردىنلا ئېسىمگە ئالدىم، چۈنكى، بۇ ناخشىنى
مەن ئۆگەتكەن ئىدىم. خوتەندىمۇ مۇشۇنداق ئەھۋالغا يولۇقتۇم.
ئەينى يىللاردا ياپونغا قارشى ناخشىنى ئۆگىتىش ئومۇملاشقان
ئىدى. دىرامما ئويناشقا يەرلىك ھۆكۈمەت خادىملىرىمۇ، ئاممىمۇ
قاتنىشىپ كونا ۋەيپىگى دىراممىلارنى ئويناپ چىققان ئىدى. ئە-
سىمدە قېلىشىچە خەنزۇلار غەربىي-شىمالنىڭ مىيۋو دىراممىسىنى
ئويناپ چىققان ئىدى. 40 نەچچە ياشلىق بىر ئاددىي پۇقرا دائىم
سەھنىگە چىقىپ ياخشى ئويۇن كۆرسەتتى. ئامبالاتوردى-
يىنىڭ باشلىقى لىۋنىياۋ ئىنتايىن تېتىك ئادەم بولۇپ، كۈلكە-
لىك ئويۇنلارنى ئويناپ چىقىپ، باشقىلارنى كۈلدۈرەتتى. ئۇيغۇر-
لارنىڭ ئويۇنى تېخىمۇ كۆپ بولۇپ، سەھنە ئويۇنلىرىنى، ئۇيغۇر-
چە، قازاقچە، موڭغۇلچە، رۇسچە ئۇسۇللارنى ئويناپ چىقاتتى. ئۇي-
غۇر مەدەنىي-ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بېلەت سېتىپ كىرىم قىلاتتى. ئوقۇغۇچى-

لار ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئويۇنلارنى ئويناپ چىقاتتى. مەيلى ئۇي-
غۇرچە، خەنزۇچە ئويۇنلار بولسۇن ياكى يېڭىچە- كونىچە ئويۇن-
لار بولسۇن، ھەممىسىدە ياپونغا قارشى مەزمۇن بولۇپ، ھەم كۆڭۈل ئې-
چىش ھەم تەربىيىلەش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. بۇ تەشۋىقاتلاردا مىللەت-
لەر باراۋەرلىكىمۇ تەشۋىق قىلىنغان ئىدى. يەنە بىرى، تامگېزىت
چىقىرىلغان ئىدى. «12-ئاپرېل» ۋە باشقا خاتىرىلەش پائالىيەتلى-
رى مەزگىلىدە، ھەرقايسى مەكتەپلەر سىنىپلار بويىچە تامگېزىت چى-
قىراتتى. ھەرقايسى ئىدارىلارنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا تام گېزىتلىرى بار
ئىدى. ھەرقايسى مەكتەپلەر مۇنتەزىملىكتىن قۇتۇلۇش ئۆيلىرىنى
قۇرۇپ ياڭگەر ئۇسۇللىرىنى ئويناپ چىققان ئىدى. دۇۋەنجىڭچى
توپ ھەۋەسكارى بولۇپ، ھەر كۈنى ئىككى سائەت توپ ئويناتـ-
تى. شۇڭا بىز ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قورۇ-
سىنىڭ يېنىغا تەنتەربىيە مەيدانى ياسىدۇق. ھەر قايسى مەكتەپ-
لەرمۇ توپ مەيدانلارنى ياساپ، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى قانات
يايدۇردى. ھەر يىلى «18-سېنتەبىر» نى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى
بىلەن تەنھەرىكەت يىغىنى ئاچتۇق. ساياھەت قىلىش مەدەنىي كۆ-
ڭۈل ئېچىش، تەنتەربىيە پائالىيىتىنىڭ ياخشى شەكلى بولۇپ،
ئەتىياز ۋە يازلاردا ساياھەتكە تەشكىللىدۇق. ھەر قايسى مەكتەپلەر
ئەتىياز ۋە ياز ئارىلىقىدا ئوقۇغۇچىلارنى
دەرياغا ساياھەتكە ئېلىپ چىقىپ، ھەر خىل ئويۇن- تاماشىلارغا تەش-
كىللىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئويۇنلار يېڭى مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ،
ئوقۇغۇچىلار تەربىيىلەندى. قىسقىسى، شۇ يىللاردا مەدەنىيەت-تەن-
تەربىيە پائالىيەتلىرى ناھايىتى جانلانغان ئىدى. كۇلۇبسىلىنىپ،

باغچىلار ياسالدى. كۆلۈپ پۈتتۈرۈلگەندىن كېيىن ھەم قويۇشقا ھەم يىغىن ئېچىشقا ئىشلىتىلدى. ئارام ئېلىش ئۈچۈن كولۇبنىڭ يېنىدا باغچا ياسىلىپ، كۆچەتلەر تىكىلدى.

تۆتىنچى: مىللىي مەدەنىي-ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلىدۇق.

شۇ يىللاردا يۇقۇرىنىڭ خىراجىتى بىلەن مائارىپ-مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. خىراجەتنى ئاساسەن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي-ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىغا تايىنىپ ھەل قىلدۇق، بورتالا رايونىدا ئۇيغۇر، موڭغۇل، خەنزۇ، قازاق ئۇيۇشمىلىرى بار بولۇپ، ھەممىسىنىڭ مال-مۈلۈكى، كىرىمى بار ئىدى. بۇ بىر قانچە ئۇيۇشما مائارىپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى خىراجەت بىلەن تەمىن ئېتىپ، زور كۈچ بىلەن ياردەم بەردى. بىز قانداقچە شۇنچىلىك كۆپ مەكتەپ ئاچالىدۇق؟ ئاساسەن ئاممىغا، موڭغۇل، ئۇيغۇر، خەنزۇ مەدەنىي-ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىغا تايانىدۇق، چۈنكى ئۇلاردا ئىقتىسادبار ئىدى. بۇ ئىقتىساد ھۆشرە-زاكاتتىن، سومە-ئىبادەتخانىلارنىڭ يەر ئىجارىسى، ئوتلاق ئىجارىسىدىن توپلانغان ئىدى. مەدەنىي-ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى كادىرلارنى تەربىيىلەش رولىنىمۇ ئوينىغان ئىدى. ئۇ چاغلاردا كادىرلارنى يۇقۇرىدىن تەيىنلەپ بېرەتتى، ئۇلار ئارىسىدا مىللىي كادىرلارمۇ بار ئىدى، ئەلۋەتتە. لېكىن ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنىڭ نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. چۈنكى ئۇ چاغلاردا ھۆججەتلەرنىڭ ھەممىسى خەنزۇچە بولغاچقا خەنزۇچىنى بىلمىگەن

كادىرلارنىڭ ھۆكۈمەت خىزمەتچىسى بولۇشى قىيىن ئىدى. ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىكىگە قوبۇل قىلىنغانلارنىڭ ھەممىسى خەنزۇچىنى بىلىدىغانلار ئىدى. بۇ شەرتنى ھازىرلىمىغانلار ھۆكۈمەتكە كىرىپ خىزمەت ئىشلىيەلمەيتتى. يەرلىك ئازسانلىق مىللەتلەردىن كادىر يېتىشتۈرۈشتە مەدەنىي-ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدىن پايدىلاندۇق. چۈنكى، ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا خەنزۇچىنى بىلىش ھاجەتسىز بولۇپ، ئۆز تىل-يېزىقىنى بىلىسىلا بولاتتى. ئىش ھەققىنى دۆلەت بەرمەي، مەدەنىي-ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بېرەتتى. ئۇيۇشمىدىكى خادىملار بىزنىڭ قوماندانلىقىمىزنى قوبۇل قىلىپ ھۆكۈمەت، ئاممىۋى تەشكىلاتلار ۋە ئامما ئۈچۈن خىزمەت ئىشلەيتتى. مەدەنىي-ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ رولى ناھايىتى زور بولغان ئىدى.

بەشىنچى: يول ياسالدى، كۆۋرۈك سېلىندى.

ئېغىزغا چىقىدىغان راقى—بورتالادىن ئۈتەيگە بارىدىغان 30 كىلومېتىرچە تاشيولنى ياساپ چىقتۇق. بۇ يول 1939-يىلى باشلىنىپ، 1940-يىلى يازدا پۈتتى. ئەمەلدە قىلىشىچە، تاشيول پۈتكەندىن كېيىن ئىلى ۋالىيسى لى ياۋ شۈك بورتالانى كۆزدىن كۆچۈرۈپ قايتقاندىن كېيىن، يۇقۇرىغا دوكلات يېزىپ بىزنى تەقدىرلىدى ھەم گېزىتتە خەۋەر قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا ھۆكۈمەتنىڭ ئۆيلىرىنى سېلىپ چىقتۇق، بۇنىڭغا دۆمن جىڭچى كۆپ ئەجىر سىڭدۈردى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئۆيلىرى مەن بورتالادىن ئايرىلىشىنىڭ ئالدىدا بۇزۇلۇپ قايتا ياسالغان ئىدى.

شىڭ زىبىنىنىڭ كۆۋرۈك سېلىشى بىر قەدەر چوڭ تەسىر

قوزغىدى. شۇڭا زېمىن خەنزۇ بولۇپ، دېھقانچىلىق، قول ئەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ھاراقخانا ئاچقان ئىدى. ئەينى چاغدا قول ساناىئەت بىلەن شۇغۇللىنىش تەرەققىيپەرۋەر ئىش ئىدى. ئۇ ئىشلەتكەن ئۆكۈزى قېرىپ كۆچمىدىن قالسىمۇ سويۇشقا قولى بارماي، ئۆلگەندىن كېيىن ئۆلۈكىنى كۆمۈپ قويىدىغان ئادەم ئىدى. ئۇ مالايلىرىغىمۇ ناھايىتى ياخشى مۇئامىلە قىلاتتى. شۇڭا، ئۇنىڭ كىشىلەر ئارىسىدىكى تەسىرى ياخشى ئىدى. بىزنىڭ تەشەببۇس قىلىشىمىز بىلەن ئۇ پۇل ئىئانە قىلىپ، بورتالا دەرياسىغا كۆۋرۈك سالدى. بۇ كۆۋرۈكنىڭ سېلىنىشى ئات ھارۋىلارنىڭ ئەككى ساھەتلىك يولىنى قىسقارتتى. دۆەن جېڭچى ئۇنىڭ بۇ ئىشىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە يوللىدى ۋە مۇكاپاتلىدى. ئازاتلىقتىن كېيىن ئۇنى تەرەققىيپەرۋەر زات قىلىپ بېكىتىش توغرا بولغان.

ئالتىنچى، چېككەتكە يونۇتۇش.

1941- يىلى بورتالادا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى. دۆەن جېڭچى سوۋېتنىڭ ئايروپىلان، دورىلىرىنى ئۇقۇشۇش ئۈچۈن ئىلەگە كېتىپ، چېكەتكە يوقۇتۇش ئىشلىرىغا مەن قوماندانلىق قىلدىم. ئاساسەن خەندەك (كەڭلىگى 5 مېتىر، چوڭقۇرلىقى 5-4مېتىر) قازدۇق. ئۇ چاغدا بىز سوۋېتنىڭ دورىسى كېلەمدۇ-كەلمەمدۇ ناتايىن، خەندەك قېزىپ مۇداپىئە كۆرمىگەندە چېكەتكىلەر يامراپ كېتىپ، ئېكىنلەرنى يەپ تۈگىتىدۇ، دەپ ئويلاپ خەندەك قازدۇق. خەندەك قېزىشىمىز ئۈنۈملۈك بولدى. ئاممىنى ھەركەتلەندۈرۈپ، پۈلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىپ، 10 نەچچە كىلومېتىر ئۇزۇنلۇق-

تىكى ھەم چوڭقۇر ھەم كەڭ ئۆرۈش ئاكوپىغا ئوخشايدىغان خەن-
دەكنى قېزىپ چىقتۇق. خەلقنىڭ غەيرىتى ناھايىتى زور بولدى ئوقۇغۇچىلارمۇ
ھەرىكەتلەندۈرۈلدى. ھەممەكەشى چېكەتكە يوقۇتمىشقا ئاتلىنىپ كەتكەچ-
كە كوچىلاردىن ئادەم تاپقىلى بولمايتتى. سوۋېت ئايروپىلانلىرى
يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن بىز تۇتۇش، قوغلاش، ئۆلتۈرۈش، كۆ-
مۈش ۋە تور بىلەن تۇتۇش چارىلىرىنى قوللىنىپ نۇرغۇنلىغان
چېكەتكىلەرنى يوقاتتۇق. چېكەتكىلەر قانات چىقارمىغاچقا
ئىككى ئادەم تورنىڭ ئىككى تەرىپىنى تۇتىۋېلىپ، بىر قانچە قېتىم
ئايلىنىش بىلەن تورلىق تۇشاتتى. تۇتۇلغان چېكەتكىنى تارازىغا سېلىپ
خاتىرلەپ، كىم چېكەتكىنى ئەڭ كۆپ يوقاتقان بولسا شۇنى تەغدىرلىدۇق.
ئاممىنىڭ كەيپىياتى ئۈستۈن، غەيرىتى زور بولدى. لېكىن، ساقچى ئىدارىسى
مۇقۇرىدىغانا ھىيە ھاكىمى خىزمەت ئورنىدىن ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ ئاير-
رىلدى دەپ دوكلات قىلىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن يۇقۇرىدىن خىزمەت ئورنىدىن ئايرىل-
ماسلىق ھەققىدە ئۇقتۇرۇش كەلدى. سۆز تەكەللۇپ بىلەن دېيىل-
گەن بولسىمۇ، بىزنىڭ ئۇغمىزنى قايناتتى.

يەتتىنچى: سايلام ۋە يەر ئىسلاھاتى
خىزمىتىنى ئېلىپ باردۇق.

ئىلگىرىكى يېزا-چارۋا رايونلاردىكى تۆرىلەر-
نى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، رايون باشلىقى ۋە كەنت باشلىقلىرى-
نى سايلاپ چىقتۇق. ئىلگىرىكى يېزا تۆرىلىكى ئاتابېۋىدىن
مىراس قالاتتى. رايون-كەنت باشلىقلىرى تۇراقسىز بولۇپ، نۆ-

ۋەت بىلەن باشقۇراتتى. ئېسىمدە قىلىشچە، موڭغۇ-
سۇمۇل (8 جاڭزا) بولۇپ، زەڭگىلىگى ئاتىدىن بالىغا مىراس
قالاتتى. يولداش ماۋزېمىن خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ نا-
زىرى بولغاندىن كېيىن، يەر ئىسلاھاتىنى، سايلام تۈزۈمىنى يولغا
قويدى. بورتالا دا رايون- كەنت باشلىقلىرىنى سايلاش خىزمىتى داغدۇغىلىق
قانات يايدۇرۇلدى. ئاتا - بوۋا مىراسى قىلىنىپ كەلگەن موڭ-
غۇللارنىڭ زەڭگى، قازاقلارنىڭ مىڭبېگى، يۈز بېگى تۈزۈمىنى ئۆ-
ۋەت بىلەن سايلاش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىش، ماھىيەتتىن ئېلىپ ئېي-
قاندا فېئوداللىزمغا قارشى بىر مەيدان كۈرەش ئىدى. موڭغۇل مە-
دەنىي-ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى سىنىڭگە دېگەن
كىشىنىڭ كېلىپ چىقىشى كەمبەغەل ئىدى. ئۇ باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇ-
ۋاتقان چېغىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن ئىدى.
موڭغۇللار ئىچىدە مەلۇماتى يۇقىرى بولغان بىلەن ئائىلىسى نامە-
رات، سىياسى ئورنى تۆۋەن ئىدى. ئۇ ئوقۇپ قايتىپ كەلگەندىن
كېيىن بىز ئۇنى مەدەنىي-ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن باش-
لىقى قىلىپ ئۆستۈردۇق. موڭغۇل مەدەنىي-ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا
بۇ كادىرنى تەربىيىلەپ، كەنت باشلىقى تۈزۈمى يولغا قويۇلغان-
دىن كېيىن بىز ئۇنى رايوننىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قىلىپ ئۆستۈرۈ-
دۇق. شۇ چاغدا بۇ ئىش بايلار ۋە ئاق سۆڭەكلەرگە ئۇشتۇمتۇت
تۇيۇلدى. چۈنكى، ئۇلارچە بۇنداق ۋەزىپىنى ئاتقۇرۇش ئاقسۆڭەك-
لەرگە مۇناسىپ ئىدى. سايلامدىن كېيىن رايون باشلىقى لامجەل
(ئاقسۆڭەك) تەپتارتماستىن: «سىلەر مۇشۇنداق ئادەمنى مەن بىلەن
تەڭ ئورۇنغا قويدۇڭلار» دەپ رەنجىگەن. بىز بۇ بېسىملارغا قەتئ-

ـنى تاقابىل تۇرۇپ، يەر ئىسلاھاتى ۋە سايلام تۈزۈمىنى يولغ
قويدۇق. يەر ئىسلاھاتى، سايلامنى يولغا قويغان ئۆتكۈنچى ھەز
كىلدە بەزى جاڭزا باشلىقلىرى ئۇدا سايلاندى. مۇئاۋىن جاڭز
باشلىقلىرى ئۆۋەتبىلەن سايلاندى. بىز بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلارنى ۋ
مەدەنى-ئاقارتىش ئۇيۇشما ئەزالىرىنى تاللاپ ئۆستۈرۈپ ئۇلا
نىڭ ئورۇنغا قويدۇق. مەسىلەن: ئۇيغۇر مەدەنى-ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ
مۇئاۋىن باشلىقى باشقىلار تاپشۇرغان كېزىتكە يېزىلىش پۇللىرىنى
خىيانەت قىلغان. بىز ئۇنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئورۇنغا بىر
ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتىۋىنىڭ مۇدىرىنى قويدۇق. بۇنىڭغا قا
ھىيلىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئاۋيانگاڭ قارشى تۇردى
ئەسلىدە، بۇ خىيانەتچى مۇئاۋىن ئۇيۇشما باشلىقى ئۇلارنىڭ ئىش
چىيۇنى بولۇپ، بىزگە پايلاقچىلىق قىلىشقا قويۇلغان ئادەم ئى
كەن. ئەمما، يەر ئىسلاھاتى، سايلام ئىشلىرى يۇقىرىنىڭ سىيا
سەتى بولغاچقا، ئۇمۇ قاتتىق تۇرالمىدى. بىز تەربىيىلىگەن بۇ كە
شىنى خەلق سايلاپ چىققاچقا ئۇلار ئامالسىز قالدى. خەنزۇ يې
زىسىدىكى شۇەن پامىلىلىك كىشى خىزمەتنى ياخشى ئىشلەيدىغان
ئادەم ئىدى، بىز ئۇنىڭ كەنت باشلىقى بولۇپ سايلىنىشىغ
كەپىللىك قىلدۇق. رايون، يېزا باشلىقى سايلاش خىزمىتى تەج
رىبە ۋە ئۆتكۈنچى خاراكتېرلىك فېئودالىزمغا قارش
تەدبىر بولـــــمۇ، ئـــاممىـــنىڭ راھىمـــغـــا ھەۋ
مەت قىلىنىپ، بىر قىسىم مۇئاۋىن ۋەزىپىدىكىلەر سايلاپ چىقىل
دى. بەزى ئاز سانلىق مىللەت زىيالىلىرىمۇ ئۆستۈرۈلۈپ دەسلەپ
قى ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى.

سەككىزىنچى: ئىشلەپچىقىرىشتا يېڭى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى
ۋە سورتلۇق ئۇرۇقلارنى كېڭەيتىۋق.

ئەينى يىللاردا ئىلىدە بىر دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق كول-خوزى بولۇپ، بورتالادا شۆبىسى بار ئىدى. دەسلەپتە دېھقانچىلىق پونكىتى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى دەپ ئاتالدى. كېيىن ئىلى ۋىلايىتى دېھقانچىلىق-چارۋىچىلىق كولخوزىنىڭ بورتالا شۆبىسى دەپ ئاتالدى. بۇ شۆبىمەيدان چارۋا ماللارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش، يېڭى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى كېڭەيتىش، نەسىلىك كالا، ئات، قويلارنى، ئۇكرائىن كۈزگى بۇغداي سورتلىرىنى كىرگۈزۈش قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل ئىدى. بەزىدە سوۋېتلىك مۇتەخەسسىسلەر بورتالاغا كېلىپ بىزگە يېتەكچىلىك قىلاتتى، بىز بىلەن ئالاقىلىشىپ، يېڭىچە سايمان، سورتلۇق ئۇرۇق ۋە نەسىلىك چارۋىلارنى كېڭەيتەتتى.

توققۇزىنچى: داۋالاش-ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرى.

بورتالانىڭ داۋالاش ئىشلىرى بىز بارغاندىن كېيىن تەرەققىي قىلدى. دەسلەپتە بىر ئامبۇلاتورىيە بولۇپ، لى ۋىنياۋ دېگەن (شەرقىي-شىماللىق) سوۋېتتىن كەلگەن بىر كىشى باشلىق بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ كەتكەندىن كېيىن، ھاكىم دۇەن جېڭچى ئامبۇلاتورىيەگە قوشۇمچە مەسئۇل بولدى. ئەي يۇشاڭ دېگەن بىر مۇھاجىر دوختۇر كېلىپ، چارۋا رايونلىرىغا بېرىپ داۋالاش بىلەن شۇغۇللاندى. چارۋا رايونىغا چۆكۈپ كېلىپ داۋالاش تارىختا بولۇپ باقمىغان يېڭى ئىش ئىدى. شۇ يىللاردا تاناسىل، چېچەك، قىزىل، كىزىك كېسەللىرى چارۋا رايونىدا

كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇلار ۋاكسىنا قويۇپ، كېسەللەرنى داۋالاپ، ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى.

ئونىنچى: ئاشلىق زاكىتوپ قىلىپ قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئالدۇق.

ئاشلىق زاكىتوپ قىلىپ.

قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش كومىتېتى دېگەن بىر ئاممىۋى تەش-كىلاتنى قۇردۇق. ھەريىلى ئاشلىق بېجىدىن بىر قىسمىنى ئاجرى-تىپ زاكىتوپ قىلدۇق ھەم بايلارنى ئاشلىق ئامانەت قىلىشقا ھەرى-كەتلەندۈردۇق. ئېسىمدە قېلىشىچە، مەن كەتكەندە ئاشلىق زاكە-توپ قىلىپ، قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش كومىتېتىنىڭ ئاشلىق ئام-بىرىغا خېلى كۆپ ئاشلىق يىغىلغان ئىدى.

ئون بىرىنچى: ئامانەت توپلاش، قەرز ۋاراق سېتىۋېلىش پائالى-يىتىنى قانات يايدۇردۇق.

يول ياساش، كۆۋرۈك سېلىش ئىشلىرى ئامانەت توپلاش يولى بىلەن پۈتتۈرۈلگەن ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا ياپونغا قارشى ئۇرۇش ئالدىن-قى سېپىگە ياردەم بېرىش بويىچە ئىككى قېتىملىق ئامانەت توپلاش ھەرىكىتىنى ئېلىپ باردۇق. ھەر ئىككى قېتىمدا خېلى ئامانەت توپ-لاندى. قەرز ۋاراق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنىمۇ بورتالا ئاشۇرۇپ ئورۇندىدى. بۇ قەرز ۋاراقلىرىنى ئاساسەن بايلار سېتىۋالدى. بىز لەۋھە بېرىش، تەقدىرنامە بېرىش، مۇكاپات بۇيۇملىرىنى بېرىش يوللىرى ئارقىلىق ئۇلارنى پۇل چىقىرىشقا ئىلھاملاندۇردۇق. سى-ياسىي جەھەتتە يامان غەرەزدە بولمىسىلا ئۇلارنى مەدەنىي-ئاقار-

تەمش ئۆيۈشمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، سودا بىرلەشمىسىنىڭ با-
لىقى، ئاشلىق زاكىتوپ قىلىپ، قەھرىتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش
كوممۇنەسىنىڭ مۇدىرى قاتارلىق پەخرىي ۋەزىپىلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ،
ئۇلارنى كۆپرەك پۇل چىقىرىشقا ئىلھاملاندۇردۇق. ئەمما ئۇ توپلاش
ۋە قەرز ۋاراق سېتىۋېلىشتا بورتالانىڭ نەتىجىسى كۆزگە كۆرۈ-
نەرلىك بولدى.

ئون ئىككىنچى: ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىنىڭ
تۇرمۇشىنى ياخشىلىدۇق.

ئەمگەككە تەشكىللەپ، بوزيەر ئېچىپ يەر تېرىدۇق. شۇ يەللەر-
دا بوزيەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، تېرىشقا چامى يەتسىلا ھوسۇل ئالغى-
لى بولاتتى. بۇ بورتالا ئارخىپىدا خاتىرىلەنگەن.

ئون ئۈچىنچى: كونا ئۆرپ-ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىشتە
بىر مۇنچىلىغان خىزمەتلەرنى ئىشلىدۇق.

ئۇچاغدا كىشىلەر مەجبۇرىي ئاساسىدا لاما بولاتتى. لامادىنىنىڭ
قائىدىسى بويىچە بىر ئائىلىدە ئىككى ئوغۇل بولسا، بىرسى لاما
بولۇش شەرت ئىدى. بەزى كىچىك لامالار لاما بولۇشنى خالىمىسا
قېرى لامالار ئۇلارنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە ئەكىلىپ قامىتىپ لاما
بولۇشقا زورلايتتى، بىز ئۇلارنىڭ مەجبۇرلىشىغا يول قويمىدۇق.
بىر قېتىم ئۇلار بىر كىچىك لامانى تۇتۇپ كېلىپ بىزگە تاپشۇرغان
ئىدى. بىز ئۇنى قويۇپ بەردۇق. يۇقىرى تەبىقىدىكى دىندارلار بۇ-
نىڭغا نارازى بولدى. بىز ئۇلارغا: لامانى توغما ئەۋلىيا دەيسىلەر
شۇڭا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى تەبىئىي ھالدا ئىختىيار بولۇشى كېرەك.

ئۇلار ئىختىيار بولمىغانىكەن، تۇغما ئەۋلىيا ئەمەس. شۇڭا، تەكرى ئۇلارنى راۋا كۆرمەيدۇ دېگەن گەپ. ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ئىختىيار بولغاندىلا ئاندىن ئەۋلىيا بولالايدۇ. شۇڭا ناھىيىلىك ھۆ- كۈمىتىمىز كىچىك لامالارنى قامىمايدۇ، دېدۇق. بىز ئۇلارنىڭ خۇراپىي سۆزلىرى بىلەن خۇراپىي ھەركەتلىرىگە زەربە بەردۇق. شۇڭا ئۇلار ئويۇن-تاماشىنى چاقىرالمىدى. بەزى يەرلىك ئۇيغۇر ئاياللىرىدايۇ زىگە چومبەل تارتىۋېلىش ئادەتلىرى بارئىدى. تەشۋىق ئېلىپ بې- رىش نەتىجىسىدە ئەمگەكچى ئاياللار چومبەلنى چۆرۈپ تاشلاپ، بۇ ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتتى. يەنە مەسىلەن: ئۇيغۇر، قازاق مەدەنىي-ئا- قارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئۆشرە - زاكاتلارنى ئۇيغۇر، قازاق ئۇيۇشمىلىرىنىڭ خىراجىتى قىلدى. خەنزۇ، موڭغۇل مەدەنىي-ئاقار- تىش ئۇيۇشمىلىرى سۈمە، ئىبادەتخانىلارنىڭ مال-مۈلۈكلىرىنى موڭ- غۇل، خەنزۇ ئۇيۇشمىلىرىنىڭ خىراجىتى قىلدى. مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق ھەم ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرى راۋاجلان - دۇرۇلدى ھەم دىنىنىڭ بېسىمى ئاجىزلاشتۇرۇلدى.

ئون توتىنچى: يەنە ئەڭ مۇھىم بىر ئىش، بىز پاك-
دىيانەتلىك بولدۇق.

بىز كوممۇنىستلار ھەممىلا يەرگە يېڭى ئىستىلنى ئېلىپ باردۇق. بىرىنچىدىن، خىيانەت قىلمىدۇق. ئىككىنچىدىن، قاقتى - سوقتى قىلمىدۇق. ئۈچىنچىدىن، ئاممىنى بوزەك قىلماي، ئۆزۈل- كېسىل پاك-دىيانەتلىك بولۇپ، جان دىلىمىز بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇق. كونا ئىستىللارنى ئۆزگەرتىپ، ماركسىزم-لېنىنى -

زىلىق مەيدان، كۆزقاراش بويىچە ئىش كۆرۈپ يەڭگى كېيىمى، راتتۇق. يامان ئىش قىلماي، خىيانەت قىلماي، ئامانەتنى بۇزىدك قىلماي ھەم ئەمەلدارلىق كەبىر كۆرسەتمەي ئاممىا بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، خەلق ئىچىدە كومپارتىيىنىڭ ئىناۋىتىنى تۇرغۇزدۇق. ئىلگىرىكى ھاكىملار ئەدلىيە خىزمىتىنى قوشۇمچە باشقۇرۇپ باي بولغان ئىكەن. بىز خىيانەتچىلىككە قەتئىي قارشى تۇردۇق، شۇڭا تۈرمە گۇندىپايلىرىمۇ بىزگە نارازى بولىدى. چۈنكى، ئۇلار ئىلگىرى نەپبەرسە گۇناھكارلارنىڭ يېرىم كېچىدە تۈرمىدىن كېتىپ، ئەتىسى ئەتىگەندە قايتىپ كېلىشىگە يول قويىدىكەن. بىز خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرغانلىقىمىز ئۈچۈن ئۇلارمۇ ئۇنداق ئىشلارنى قىلىشقا پېتىنالمىدى.

ئېسىمدە قېلىشىچە، ئىئانە توپلىغاندا مەن بىرئايلىق ئىش ھەققىمنى ئىئانە قىلدىم. باشقىلار 10% ياكى 5%نى ئىئانە قىلدى. دوەن جېكچى: نىمانچە كۆپ ئىئانە قىلىسەن، دەپ كايىغاندەك قىلدى. ئۇنىڭ قورسىقىغا كىرىپ چىقسام، ئىئانە قىلغىنى مېنىڭكىمدىن ئاز بولۇپ قالسا ئۆزىگە سەت بولۇشىدىن ئەندىشە قىلغان ئىدى. مەن ئۇنىڭغا: ھەركىمنىڭ ئەھۋالى ئوخشىمايدۇ، مەن ئائىلەم بىلەن مۇناسىۋىتىنى ئۈزگەن يالغۇز بىر كىشى. سېنىڭ ئۆيۈڭ بار. ئەھۋالىمىز ئوخشاش ئەمەس، دېدىم. بىر قېتىم مالىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل بېيى لىيەنچى دېگەن كىشى: ئېلىشقا تېگىشلىك پۇلۇڭلارنىمۇ نېمىشقا ئالمايسىلەر، مەن بىرقانچە ھاكىملارنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن، لېكىن سىلەردەك ھاكىم، بۆلۈم باشلىقلىرىنى

كۆرمىگەنىدەپ كايىغان ئىدى.

شۇچاغلاردا بورتالادا بىزباجنى باشقۇرمىغان ئىدۇق. باجنى جىڭ-بورتالا باج ئىدارىسى باشقۇراتتى. بىرئېغىز گەپ بىلەن ئېيتقاندا بىزبورتالادا ئىشلىگەن بىرقانچە يىلدا ھېچنىمىگە خىيانەت قىلمىدۇق.

(لى شۇچۈەن، ياڭجېگېيىلار ئۈنئالغۇغا ئاساسەن رەتلەپ چىقتى)

ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە دۇەن شىۋ ۋەماجياۋسۇلا قاتارلىق كوممۇنىستلارنىڭ بورتالا ناھىيەسىدە ئېلىپ بارغان بىر قىسىم پائالىيەتلىرى

لى شۇچۇەن

ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە، مىلىتارىس شېڭ شىسەي شىنجاڭدا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن تەرەققىي-پەرۋەر نىقاپقا ئورىنىۋېلىپ، شىنجاڭدا «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر بىردەك باراۋەر بولۇش، پاك-دىيانەتلىك بولۇش، تىنچلىق، يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش» تىن ئىبارەت ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى يولغا قويدى. ياپونغا قارشى كەڭ مىللىي بىرلىكسەپ قۇرۇپ، جۇڭگونىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم بېرىدىغان خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەرنى راۋاجلاش-تۇرۇش ئۈچۈن، پارتىيىمىز شېڭ شىسەي بىلەن بىرلىكسەپ مۇناسىۋىتى ئورناتقان ئىدى. شېڭ شىسەينىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن 1937-يىلىدىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى بىر قىسىم كوممۇنىستلارنى شىنجاڭغا ئەۋەتتى. شېڭ شىسەي ئۇلارنى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا خىزمەتكە ئەۋەتتى. شىنجاڭغا كەلگەن كوممۇنىستلارنىڭ كومپارتىيە ئىزچىل سالاھىيىتىنى ئاشكارىلىماسلىق، ماركسىزم-لېنىنىزمنى تەشۋىق قىلماسلىق، پارتىيە تەشكىلاتىنى كېڭەيتمەسلىك-

تىن ئىبارەت ئۈچىنى قىلماسلىقى بەلگىلەنگەن بولۇپ، پەۋقۇلاددە بىرلىكسەپ مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان ئىدى. مۇشۇنداق پەۋقۇلاددە تارىخىي شارائىتتا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى دۇەن شىمۇ[1] 1939-يىلى 5-ئايدا شىڭ شىسەي تەرىپىدىن ئىلى مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى بورتالا ناھىيىسىنىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىگە ئەۋەتىلىپ، ئىلگىرى-ئاخىرى بورتالا ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى، مۇۋەققەت ھاكىمى، ھاكىمى ۋە ھۆكۈمەت كېڭىشى ھەيئىتىنىڭ رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. بورتالادا ئۈچ يىل ئۈچ ئاي ئىشلەپ، 1942-يىلى 9-ئايدا بورتالادىن يۆتكەلگەن. ماجياۋسۇڭ[2] 1940-يىلى 4-ئايدا شىڭ شىسەي تەرىپىدىن بورتالاغا ئەۋەتىلىپ، بورتالا ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىككى يىل ئىشلەپ، 1942-يىلى 5-ئايدا بورتالادىن يۆتكەلگەن. ئۇلار بورتالادا ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە پارتىيىنىڭ يوليورۇقى بويىچە ئىش كۆرۈپ، بورتالادىكى ھەر مىللەت خەلقىگە تەشۋىق ئېلىپ بېرىپ ۋە ئۇلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىش، سوۋېت خەلقىنىڭ فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم بېرىشكە ھەركەتلەندۈرۈش، مەدەنىيەت-مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، كونا ئۆرپ-ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىش، جامائەت ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە كۆپلىگەن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. ئارىلىقتا ئۇزۇن يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇ كوممۇنىستلارنىڭ ھەممە ئىشتا ئۈلگە بولۇپ، ئۆز نەپسىگە چوغ تارتماي، جان-دىلى بىلەن ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتەك روھىنى كىشىلەر يەنىلا ئېسىدە مەھكەم ساقلىغان. تۆۋەندە دۇەن

شېڭ، ماجياۋسۇڭلارنىڭ بورتالادىكى بىر قىسىم پائالىي... ئەسلەپ ئۆتىمىز.

ياپونغا قارشى تەشۋىقاتنى كۆپ خىل شەكىلدە كەڭ قانات يايدۇرۇغان

دۈشمەن شېڭ 1939-يىلى 5-ئايدا بورتالاغا مۇئاۋىن ھاكىم بولۇپ كەلگەندە، بۇ جاي ئاھالىسى شالاڭ (نوپۇسى 10 مىڭدىن ئاشمايتتى)، مىللەت تەركىۋى مۇرەككەپ (11 مىللەت بار ئىدى)، مەدەنىيەتتە قالاق، خىلۋەت كۆچمە چارۋىچىلىق رايون بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقى يېزىت مۆتىۋەرلىرى، بايلار ۋە پومېشچىكلارنىڭ زورلۇقى ئاستىدا مەدەنىيەتسىزلىك، جاھالەتچىلىك، قالاقلىق ۋە نامراتچىلىق ئىچىدە ياشاپ كەلگەن ئىدى. ھەممە يەرنى غۇربەتچىلىك باسقان ئىدى. دۈشمەن شېڭ بورتالاغا كېلىش بىلەن ھەر خىل يىغىن ۋە ھېيت-بايرام تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، ھەر خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىغا ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى ۋە جۇڭگو خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى تەشۋىق قىلدى. ئۇ كېيىن كېلىپ مائارىپ بولۇمىنىڭ باشلىقى بولغان ماجياۋسۇڭ بىلەن بىرلىكتە «7-ئىيۇل»، «1-ئاۋغۇست»، «18-سېنتەبىر»، «10-ئۆكتەبىرى» قاتارلىق بايرام پائالىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئاممىۋى چوڭ يىغىنلارنى ئېچىپ، ياپونغا قارشى تۇرۇش تەشۋىقاتىنى ئېلىپ باردى. مەكتەپلەردىكى ھەر مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىغا ياپونغا قارشى ناخشىلارنى ئۆگەتتى. ھەر مىللەت مەدەنىي-ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ،

جانلىق ۋە تەسىرلىك ئەدەبىيات-سەنئەت نومۇرلىرىنى ئويناپ چىقتى. سەنئەت نومۇرلىرىغا ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇنلىرى سىڭدۈرۈلۈپ، ھەم بورتالادىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشى جانلاندۇرۇلدى ھەم ياپونغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلدى.

قويۇلغان ئويۇنلار ئىچىدە 1940-يىلى باھار بايرىمى كۆكۆل ئىچىش يىغىنىدا مۇئاۋىن ھاكىم دۇەن شىۇ رېژىسسورلۇق قىلغان، مەكتەپ ۋە ئامبولاتورىيە بىرلىشىپ ئويناپ چىققان «يۇرتىمىزغا زەپەر بىلەن قايتايلى» دېگەن دىراما ھە دېگەندە تولۇق مۇۋاپپەقىيەت قازىنىلغان ئويۇن بولدى. ئويۇن ئاممىا ئىچىدە ناھايىتى چوڭ تەسىر قوزغىدى. بۇنىڭ بىلەن بورتالادا بىرتۈركۈم ئەدەبىيات-سەنئەت ھەۋەسكارلىرى بارلىققا كەلدى. مەسىلەن: سابىق ئامبولاتورىيىنىڭ باشلىقى ۋېنياۋ ئويناپ چىققان كۈلكۈلۈك ئويۇنلار تاماشىبىنلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەربولدى. ئىلگىرى ئاياللار كونا ئەنئەنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئويىدىن چىقمايتى. ھاكىم دۇەن جېڭچى ۋە مائارىپ بۆلۈمباشلىقى ماجياۋسۇڭلارنىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن، بورتالادا ئاياللار ساۋاتچىقىرىش مەكتىپىدىن بىر قانچىسى ئېچىلدى. ئاياللار ساۋات چىقىرىش مەكتىپىدىكى ئاياللار دادىللىق بىلەن سەھنىگە چىقىپ ئويۇن قويۇپ، ياپونغا قارشى ئۇرۇشنى تەشۋىق قىلدى. «قېيىنى ئانىنىڭ بۇرۇلىشى» دېگەن دىراما ئۇلار ئويناپ چىققان بىر قەدەر ياخشى دىراما بولۇپ، بۇ بورتالا ئاياللىرىنىڭ سەھنىگە چىقىپ ئوينىغان بىرىنچى دىراممىسى ئىدى. شۇ يىللاردا تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ

باشلىقى مۇمەنتاگىنىڭ ياش ئايالى ۋە دۈنشىمۇنىڭ ئايا-
يۆلەنلەرمۇ سەھنىگە چىقىپ ئويۇن قويغان ئىدى. ئۇلارنىڭ سەھنىگە
چىقىپ ئويۇن قويۇشى ئازسانلىق مىللەت ئاياللىرىغىمۇ چوڭ
ئىلھام بېرىپ، نۇرغۇنلىغان ئاياللار چۈمبەللىرىنى چۆرۈپ تاش-
لاپ، ئاياللار ساۋات چىقىرىش كۇرسىغا قاتنىشىپ، ساۋاتچى-
قىرىپ، ياپونغا قارشى تۇرۇش ۋەدۆلەتنى مۇنتەزىملىكتىن قۇتقۇ-
زۇش داۋلىلىرىنى ئۆگەندى. بورتالادىكى بىر قانچە مەكتەپلەردە
ناخشا- ئۇسسۇل ئانسامبىلى، ئوپېرا ئۆمىكى تەشكىللەندى. تام گېزىتلەر قە-
رەللىك چىقىرىلدى. ھەرخىل شەكىلدىكى مەدەنىيەت - تەشۋىقات پا-
ئالىيەتلىرى ئارقىلىق بورتالادىكى ھەرمىللەت خەلقىگە ياپونغا قار-
شى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىش ھەققىدە تەشۋىق ئېلىپ بېرىلدى. چەتتە-
ياقا، قالاق بورتالا ياپىلىقىدىكى كىشىلەر يېڭى زامان مەدەنىي
تۇرمۇشنىڭ تەربىيىلىشىگە تۇنجى قېتىم ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن ئېتى-
بارەن بورتالانىڭ ئىلگىرىكى روھسىز قىياپىتى بىردىنلا ئۆز-
گەرتىلىپ، ھەممە يەردە ياپونغا قارشى ناخشا سادالىرى ياڭرى-
دى. ھەرمىللەت ئوقۇغۇچىلىرى ئۆز مىللىتىنىڭ تىلى بىلەن «قى-
لىچ مارشى»، «يۇرتىمىزغا زەپەر بىلەن قايتايلى»، «پارتىزانلار ناخ-
شىسى» قاتارلىق ياپونغا قارشى ناخشىلارنى ياڭراتتى. نۇرغۇنلى-
غان كىشىلەر خەنزۇچە سۆزلىيەلمىسىمۇ شۇ يىللاردا خەنزۇچە ئۆگە-
نىلگەن «داداۋرىبەن دىگوجۇي» (يوقالسۇن ياپون جاھانگىرلىرى)
دېگەن شوئارنى كۆپ يىللاردىن كېيىنمۇ ئېسىدىن چىقارمىغان. نۇر-
غۇن ياشانغان كىشىلەر ئەينى يىللاردا مۇئاۋىن ھاكىم دۈن شىمۇ
ئۆگەتكەن «پۇلى بارلار پۇل چىقىرىپ، مىلتىقى بارلار مىلتىق چى-

قىرىپ، بىرلىكتە جەڭ مەيدانىغا ئاتلىنايلى» دېگەن تۇنجى يا-
پونغا قارشى ناخشىنى ئەستىن چىقارمىغان. بۇ ناخشا خەلقنى ئوي-
غىتىپ، ياپونغا قارشى ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەشتە ئەجايىپ رول
ئوينىغان ئىدى.

ياپونغا قارشى تەشۋىقاتنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئاممى-
نىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، دۇۋەنشېمۇ، ما-
جياۋسۇڭلار كەچلىك ۋاقىت ۋە دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدىن
پايدىلىنىپ، «ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىنىڭ كۇرسى»، «ھۆكۈمەت خىز-
مەتچىلىرىنىڭ ئۆگىنىش تەتقىقات كۇرژوكى» ۋە «موڭغۇل، قازاق،
ئاقساقاللارنى تەربىيىلەش كۇرسى» قاتارلىق كۇرسلارنى كۆپ قې-
تىم ئېچىپ، ھەر مىللەت ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى ۋە يۇرت ئاقسا-
قاللىرىغا ئالتە بۈيۈك سىياسەت ۋە ياپونغا قارشى تۇرۇش تەر-
بىيىسىنى ئېلىپ باردى. شۇ يىللاردىكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بۆ-
لۈم باشلىقى بەيلىيەنچى موڭغۇل مەدەنىي- ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى-
نىڭ مۇئاۋىن باشلىقى سىنگەلەر ھېلىمۇ شۇ يىللاردىكى ئۆگىنىش
ئەھۋاللىرىنى ئەسلەپ بېرەلەيدۇ. ھەر قېتىملىق تەربىيىلەش، ئۆگە-
نىش كۇرسلىرىدا دۇۋەنشېمۇ، ماجياۋسۇڭلار بىۋاستە دەرس سۆز-
لەپ، دوكلات بېرىپ، لېكتورلۇق قىلاتتى. تەشۋىق-تەربىيە ئارقىلىق
ھەر مىللەت خەلقنى ئەمەلىي ھەرىكەت بىلەن ياپونغا قارشى تۇرۇش-
قا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقىنىڭ فاشىزمغا قارشى تۇرۇشىغا يار-
دەم بېرىشكە ھەرىكەتلەندۈرگەن ئىدى. ئۇلار ھەر قايسى مىللەتلەر
ئىچىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن زاتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى
پۇل، قورال چىقىرىشقا، ئىئانە توپلاپ، دۆلەت ۋە جامائەت ئۈچۈن

پايدىلىق ئىش قىلىشقا ھەرىكەتلەندۈرگەن ئىدى. جاھاند[illegible] قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى ئۇيۇشتۇرغان «قىشلىق كىيىم تەقدىم قىلىش» قا ئوخشاش بىرقانچە قېتىملىق ياپونغا قارشى تۇرۇش چوڭ ئىئانە توپلاش ھەرىكەتلىرىگە بورتالادىكى ھەرساھە، ھەر مىللەت خەلقى پائال قاتنىشىپ، سېخىيلىق بىلەن خېلى كۆپ نەق پۇل، ئاشلىق، ئات، كالا، قويلارنى ئىئانە قىلغان ئىدى. گېرمانىيە-سوۋېت ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن بورتالا خەلقى دۇۋەن شىمۇ، ماجياڭسۇڭلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە قىزىل ئارمىيىدىن ھال سوراش كومىتېتىنى قۇرۇپ چىقتى. كومىتېت باشلىغىلىقىنى دۇەن شىمۇ بىۋاسىتە ئۈستىگە ئېلىپ، ھەرمىللەت خەلقىنى پۇل ئىئانە قىلىشقا ھەرىكەتلەندۈرۈپ، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ۋەتەننى قوغداش ئۇرۇشقا ياردەم بەردى. بىرقېتىمدىلا 10953·6 كۈمۈش تەڭگە، ئۈچ دانە يامبۇ ③ ئىئانە قىلىنغان. يەنە بىر قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل ئارمىيىسى بورتالاغا كېلىپ ئات سېتىۋالغاندا، قانچىلىك ئاتلاكۆزى چۈشكەن بولسا شۇنچىسىنى سېتىپ بەرگەن. ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئاتلىرى تاللانغان تەقدىردىمۇ ئايانماي سېتىپ بەرگەن. بورتالا خەلقى بۇنى سوۋېت خەلقىنىڭ فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشقا ئەمەلىي ھەرىكىتىمىز بىلەن قىلغان ياردىمىمىز دەپ قارىغان.

بورتالا تارىخىدىكى ئالدىنقى 3 نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت يىغىنى

دۇەن شىمۇ تەنتەربىيە ھەۋەسكارى بولۇپ، ئۇ بورتالاغا كەلگەندىن كېيىن گۇناھكارلارنى تەشكىللەپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ

يېنىدىكى بىر بوش يەرنى تۈزلەپ، بورتالا تارىخىدىكى تۇنجى
تەنتەربىيە مەيدانىنى لايىھەلەپ قۇرۇپ چىقتى. مەيدان ئىچىگە
ئاددىي بولسىمۇ ۋالىبول، ئېگىزگە يىراققا سەكرەش ئەسلىھەلى-
رىنى ئورناتتى. يۈگۈرۈش يولى سىزىپ چىقتى. ئۇ ئۆزى دائىم
توپ ئوينايتتى. ھەمناھىيىدىكى ئىدارە جەمئىيەتلەرنى مۇسابىقىگە
ئۇيۇشتۇراتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ ھەرقايسى مەكتەپلەرنى
ھەرىكەتلەندۈرۈپ، مەكتەپلەردە تەنتەربىيە مەيدانلىرىنى ياساتقۇز-
دى (قازاق باشلانغۇچ بۇنىڭ سىرتىدا)، ھەرمىللەت باشلانغۇچ
مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىگە پائال قاتنى-
شىشقا ھەرىكەتلەندۈردى. تەنتەربىيە ئىشلىرىنى يەنىمۇ راۋاجلان-
دۇرۇش مەقسىتىدە 1939-يىلى «18-سېنتەبىر» نى خاتىرىلەش مۇ-
ناسىۋىتى بىلەن ھاكىم دۇەن شېڭنىڭ رىياسەتچىلىكىدە بورتالا تا-
رىخىدىكى بىرىنچى نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت يىغىنى ئېچىلدى. تەن-
ھەرىكەت يىغىنى ئېچىلىشتىن بۇرۇن، ھەر قايسى جاڭزىلاردىكى
چوڭلار بىرقەدەر تولۇق تەييارلىق كۆردى. ھەرمىللەت تەنھەر-
كەتچىلىرى تەنھەرىكەت يىغىنىنىڭ ئېچىلىشىنى تۆت كۆزى بىلەن
كۈتۈپ ھازىرلىق كۆردى. تەنھەرىكەت يىغىنى باشلانغان كۈنى
ئەتراپتىكى يېزا-قىشلاقلاردىن دېھقان-چارۋىچىلار ھارۋىلارغا ئول-
تۇرۇپ، ئاتلارغا مىنىپ رەڭگارەڭ يېڭى كىيىملەرنى كىيىپ، تا-
رىختا بولۇپ باقمىغان بۇ تەنھەرىكەت يىغىنىغا كەلدى. بەزىلەر
ئۆز قەبىلە، ئۆز جاڭزىسىدىن مۇسابىقىگە قاتنىشىدىغان ئىسپورتچىلىرى-
غا مەدەت بەرگىلى، بەزىلەر پالۋانلارنىڭ كارامىتىنى كۆرگىلى، بەزى-
لەر تاماشا كۆرگىلى تەرەپ-تەرەپتىن بەس-بەستە يىغىلىپ، ئادەم

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

سانى بەردىنلا نەچچە مىڭ كىشىگە يەتتى. يىغىن ب
ھەرقايسى مەكتەپلەردىكى ھەرمىللەت ئوقۇغۇچىلىرى بايراملىق
يىملىرىنى كىيىپ، رەڭگارەڭ بايراقلارنى كۆتىرىپ، رەتلىك تىزى-
لىپ، جاراڭلىق شۇئارلارنى توۋلاپ، ياپونغا قارشى ناخشىلارنى
ياڭرىتىپ، جۇشقۇن - مەردانە ھالدا يىغىن مەيدانىغا كىرىپ، تەن-
ھەرىكەت يىغىنىغا ھۆسن قوشتى.
مۇسابىقە يۈگۈرۈش، ئېگىزگە، يىراققا سەكرەش قاتارلىق تۈرلەر
بويىچە ئېلىپ بېرىلدى. يەرلىك كىشىلەر ياخشى كۆرىدىغان چېـ
لىش مۇسابىقىسىمۇ ئېلىپ بېرىلدى. مۇسابىقە شارائىتى ناچار
بۇيرۇق بېرىش تاپانچىسى بولمىغاچقا دۇمباق چېلىپ بۇيرۇق بېرىلـ
گەن بولسىمۇ، كۆپچىلىكنىڭ كەيپىيات روھلۇق بولدى. چېلىش
مۇسابىقىسى ھەممىدىن بەك قىزىپ كەتتى. يېزا-قىشلاقلاردىن كەلـ
گەن ھەرمىللەت پالۋانلار بىرىنچى قېتىم چوڭ سورۇندا
بەسلەشتى. بۇقېتىمقى مۇسابىقىدا يەنە مۇنداق بىر ۋەقە يۈز بەردى:
چېلىشىش بورتالادىكى ھەرمىللەت خەلقى ياخشى كۆرىدىغان. پا-
ئالىيەت بولۇپ، بۇ پائالىيەتكە ھەشەمەتلىك سورۇننىڭمۇ كېرىكى
يوق. يۇمشاق يەر ياكى چىملىق بولسىلا بۇ پائالىيەتنى ئېـ
لىپ بارغىلى بولاتتى. شۇڭا يېزا-قىشلاقلاردا ئەمگەك ئارىلىقىدا
ۋە بوش ۋاقىتلاردا ياشلار ۋە پالۋانلار يىغىلىپ ئويۇن چاخچاق
بىلەن چېلىشىشنى باشلىۋېتەتتى. چېلىشتا ئۇتۇپ چىققانلارنى كى-
شىلەر ئۆز يېرىنىڭ «پالۋىنى» دەپ بىلەتتى. ياش قىزلار بۇلارنى
ئالاھىدە ياخشى كۆرەتتى. بۇقېتىمقى مۇسابىقىغا قاتناشقانلار ھەر
قايسى يېزا- قىشلاقلاردىن كەلگەن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ پالـ

ۋانلىرى بولۇپ، كىمنىڭ يېڭىپ چىقىشىغا ھەممە كىشى ئىنت
كۆڭۈل بۆلەتتى. موڭغۇل، ئۇيغۇرلار ئۆز ئالدىغا چېلىشىش ك
دىسى تەشكىللىگەن ئىدى. ھەرقايسى گۇرۇپپىلار، گۇرۇپپىلار
چە مۇسابىقىلىشىپ ھەرقايسى مىللەتتىن بىرىنچىلەرنى تا
چىققاندىن كېيىن ھەل قىلغۇچ مۇسابىقىگە قاتناشتۇردى .
غۇللار قەبىلىلەر بويىچە مۇسابىقىلىشىپ، ئاخىرى بورجا دې
پالۋاننى تاللاپ چىقتى. ئۇيغۇر پالۋانلىرىنىڭ كەسكىن
لىشىشىدا ئىسمائىل دېگەن پالۋان تاللىنىپ چىقتى. بۇ ئىككى
ۋاننىڭ ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ مۇسابىقىسى بۇقېتىمقى تەنھەرىك
يىغىنىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى بولدى. جىددىي ھەم قىزغىن ك
ۋىيات ئىچىدە ئەترابىدىكى ھەر مىللەت ئاممىسى ئۆز پالۋىنىنىڭ چ
ميون بولۇپ، مىللىتى ئۈچۈن شان-شەرەپ كەلتۈرۈشىگە ئۈ
باغلاپ، ھاياجاندىن ئۆزلىرىنى باسالماي «غەيرەت قىل، بورجا
«غەيرەت قىل ئىسمائىل» دەپ ئۇنىڭ بېرىچە توۋلىشاتتى. مەيدان ھە
ساداسى بىلەن زىلزىلىگە كېلىپ، خۇددى تۆمەن كىشىلىك قوشۇن ج
قىلىۋاتقان مەيدانغا ئوخشاش قايناپ كەتتى. موڭغۇل، ئۇيغۇرلارنى
ھە-ھۇچىلىرى ۋە تاماشىبىنلار پالۋانلارنىڭ كەسكىن ئېلىشى
ئەگىشىپ قىزىپ كېتىشتى. موڭغۇل پالۋىنى بورجا ئۇيغۇر پالۋى
ئىسمائىلنى يېقىتىپ، مۇسابىقىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈ
بىلەن، ئىككى مىللەتنىڭ ھە-ھۇچىلىرى ۋە تاماشىبىنلار ئوتت
رىسىدا ئالا-توپىلاڭ كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. يەڭگەن تەرەپتىكى ئا
ما خۇشاللىقىدىن قىن-قىنىغا پاتماي سەكرىشىپ تەنتەنە قىلدى
يېڭىلگەن تەرەپتىكى ئامما: ناھەقچىلىق بولدى، دەپ، نارازى بو

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

دى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ گەپ تالىشىپ كەتتى. مۇ-لارنىڭ رايون باشلىقى نامجىل بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ رايون باشلىقى ئۇلۇقمۇ گەپ تالىشىپ قالدى. ئاخىرى تەرەققىي قىلىپ ئىككى مىللەت كىشىلىرى بىر-بىرىگە ئاللىيىشىپ مۇش تەڭلەشتى.

ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدا زور كۆلەملىك ماجىرا پەيدا بولۇش، قاش بىلەن كىرپىك ئارىلىقىدا قالدى. مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە، مۇئاۋىن ھاكىم دوەن شىمۇ كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقىپ، مۇسابىقىنى ۋاقتىنچە توختىتىپ، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ باشلىقلىرىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە ئاپىرىپ يىغىن ئېچىپ مۇنداق دېدى: «بىز ھەممىمىز جۇڭگولۇق، ھەممىمىز ئىتتىپاقلىشىمىز كېرەك. شىنجاڭدىكى 14 مىللەت قېرىنداشىمىز، ئۆز-ئارا ئۇرۇشىشىمىز توغرا ئەمەس، بىزنىڭ دۈشمىنىمىز شەرقىي-شىمال ئۈچ ئۆلكىنى بېسىۋالغان ياپون جاھانگىرلىرى.» ئۇ ھەر مىللەت باشلىقلىرىغا تەمكىن بولۇپ ئۆزىنى بېسىۋېلىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا نەسىھەت قىلدى. ئىككىنچى كۈنى، مۇئاۋىن ھاكىم دوەن شىمۇ تەنتەربىيەت يىغىنىغا قاتناشقان ھەر مىللەت ئاممىسىنى يىغىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشنىڭ مۇھىملىقىنى سۆزلەپ مۇنداق دېدى: «بىزنىڭ تەنتەربىيە مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈشىمىزدىكى مەقسەت بەدەننى چېنىقتۇرۇپ، تەن ساغلاملىقىنى ئاشۇرۇش، ئۇرۇش ئارقا سەپىدىكى جاھانگىرلىككە قارشى ئەزىمەتلەرنى بىر قېتىم كۆرەك-تىن ئۆتكۈزۈشتىن ئىبارەت. مۇسابىقىدە يېڭىش - يېڭىلىش نورمال ئىش، شۇڭا ئۇنىڭ بىلەن مىللىي ماجىرا چىقىرىش توغرا ئەمەس.»

ئۇ، ھەر مىللەت خەلقىگە 6 بۈيۈك سىياسەتنى يەنىمۇ چوڭقۇر تەشۋىق قىلدى. كۆپچىلىككە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشنى چاقىردىق قىلدى. كۆپچىلىك دۈشمەننىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ قايىل بولدى، كەيپىياتمۇ ياخشىلاندى. تەنھەرىكەت يىغىنىنى ئۇڭۇشلۇق داۋاملىشىپ، مۇۋاپپەقىيەتلىك ئاخىرلاشتى. (4)

شۇ قېتىمقى تەنھەرىكەت يىغىنىدىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تەنتەربىيە مەيدانىنىڭ ئەسلىھەلىرىنى يەنىمۇ تولۇقلاپ، ۋاسكېتبول مەيدانى ياسىدى، تەنتەربىيە مەيدانىنىڭ دەرۋازىسى، راشاتكىلار ياپ-يېشىل سىر بىلەن سىرلاندى. تەنتەربىيە مەيدانى راۋۇرۇس شەكىللەندى. بورتالادىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىش ھەۋىسى بارغانسېرى ئۇلغىيىپ، ئاممىۋى خاراكتېرلىق تەنتەربىيە پائالىيىتى قانات يېيىپ كەتتى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ھەر يىلى «18 - سېنتەبىر»دە ناھىيە بويىچە تەنھەرىكەت يىغىنى چاقىرىپ، ئارقا سەپتىكى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇشتىكى ئەزمەتلەرنى كۆرەكتىن ئۆتكۈزۈشنى قارار قىلدى. 1940- يىلى «18-سېنتەبىر» دە بورتالادا تەنھەرىكەت يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپلا قالماي، مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ماجىياۋ سۇڭ بورتالا ناھىيىسىنىڭ ئىسپورتچىلار كوماندىسىنى باشلاپ تۇنجى قېتىم ئىلى ۋىلايىتىدە ئۆتكۈزۈلگەن 4- نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت يىغىنىغا قاتناشتى. 1941- يىلى «18- سېنتەبىر »دە ئۆتكۈزۈلگەن بورتالا ناھىيىسىنىڭ 3- نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت يىغىنى ئالدىنقى ئىككى نۆۋەتتىكىدىن كۆلىمى چوڭ ھەم تېخىمۇ داغ-دۇغىلىق بولدى. تەنھەرىكەت يىغىنىغا قاتناشقان ھەر مىللەت تەنھەرىكەت

ماھىرلىرى 200 دىن ئاشتى. تەشكىللەش جەھەتتە ئوقۇغۇچىنى يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن گۇرۇپپىلارغا ئايرىغاندىن سىرت، ئۆسمۈر قىز-ئوغۇللار گۇرۇپپىلىرى ۋە چوڭلار گۇرۇپپىلىرى ئالاھىدە تەشكىللىنىپ، قاتناشقۇچىلارنىڭ كۆلىمى ۋە دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيتىلدى. ئىلگىرىكى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە چوڭلار بىلەنلا چەكلىنىدىغان ۋەزىيەت ئۆزگەرتىلىپ، كىچىك بالىلار، ئاياللار، شەھەر ئاھالىلىرى، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى ۋە دېھقان-چارۋىچىلارنىڭ ھەممىسىگە قاتنىشىش پۇرسىتى يارىتىپ بېرىلدى. بۇ قېتىمقى يىغىنىنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرى ياخشى ئىشلىنىپ، جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرى يىغىنغا رەڭگارەڭ لەۋھە ۋە مۇكاپات بويۇملىرىنى تەقدىم قىلدى. ئالاھىدە تولسكە ئىنكە بۇ قېتىمقى يىغىن ئەستىن چىقمايدۇ. ھەممە كىشى خۇشال-خۇراملىق بىلەن 1942-يىلى «18-سېنتەبىر» دە ئۆتكۈزۈلىدىغان 4-نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت يىغىنىغا تەييارلىق قىلىۋاتقان پەيتتە، شېڭ شىسەي كوممۇنىستىك پارتىيىگە ئوچۇق-ئاشكارە قارشى تۇرۇپ، ناھىيە ھاكىمى دوۋن شېمۇنى ئۆلكىگە يۆتكەپ باشقا ئىشقا قويىمىز دېگەن بانا بىلەن يۆتكەپ كەتتى. ھەم بۇ نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت يىغىنىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. شۇندىن كېيىن، بورتالا ناھىيىسىنىڭ تەنھەرىكەت يىغىنى ئۈزۈلۈپ قالدى.

بورتالا تارىخىدىكى تۇنجى قېتىملىق ئايروپىلان بىلەن چېكەتكە يوقىتىش

1941-يىلى ياز، بورتالا، ئارشاڭ ۋە جىڭ رايونلىرىدا

ـىغىر چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى. ئاپەت كۆرۈلگەن ھامان مۇنە
ەققەت ھاكىم دۇەنشېڭ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە قاراشلىق ئىدارە-
جەمئىيەتلەر، ھەر قايسى مەكتەپلەر ۋە يېزا - قىشلاقلاردىكى خەلق
ئاممىسىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، زور كۆلەملىك چېكەتكە يوقىتىش ھەرىكىتى-
نى قوزغىدى. ئىلگىرىدىن ئەۋەتىلگەن 2 نەپەر سوۋېتلىك مۇتەخەسسىس ئەھۋالنى
تەكشۈرۈپ، بۇ خىل چېكەتكە ئىنتايىن تېز كۆپىيىدىغان قىزىقۇ-
تۇشلۇق چېكەتكە، ئۆز ۋاقتىدا يوقاتمىغاندا، چېكەتكىلەر تېز-
دىن يامراپ كېتىپ، زىرائەتلەر ۋە ئوت چۆپلەرنى پۈتۈنلەي ناب-
ۇت قىلىدۇ، دەپ ھۆكۈم چىقاردى. ھاكىم دۇەن شېڭ بۇ جىد-
دى ئەھۋالنى دەرھال تېلېگراممىا ئارقىلىق ئۆلكىلىك دۇ بەن مەھ-
كىمىسىگە مەلۇم قىلدى، ئۆلكىلىك دۇ بەن مەھكىمىسى موسكۋا بى-
لەن ئالاقىلىشىپ، سوۋېتنىڭ ئايروپىلان ئەۋەتىپ، چېكەتكە يو-
قۇتۇشقا ياردەملىشىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن، سوۋېت ئىتتىپاقى-
نىڭ ئايروپىلانى قاچان كېلىدىغانلىقى نامەلۇم ئىدى. شۇڭا ھا-
كىم دۇەن شېڭ، بۆلۈم باشلىقى ماجياۋ سۇڭلار بورتالا خەلقىنى
تەشكىللەپ، كۆپچىلىكنى خەندەك قېزىشقا، تور بىلەن چې-
كەتكە تۇتۇشقا ۋە تۇتۇلغان چېكەتكىلەرنى كۆمۈشكە ھەرىكەتلەن-
دۈردى. ئىش سۈرئىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، كۆپچىلىكنى
مۇسابىقىگە تەشكىللەپ تۇتقان چېكەتكىلەرنى خالتىغا سېلىپ،
ھەر بىر كىشىنىڭ تۇتقان چېكەتكىلىرىنى جىڭلاپ، كۆپ تۇتقان-
لارنى نەق مەيداندا تەقدىرلىدى. شۇ مەزگىلدە، بورتالادىكى چوڭ-
كىچىك، ياش-قېرى، خوتۇن-قىزلارنىڭ ھەممىسى ھەرىكەتلىنىپ
چېكەتكە يوقۇتۇشقا ئاتلىنىپ كەتكەچكە، كوچىلاردا ئادەم كۆرۈن-

مەيتتى. كېيىن، موسكۋا بويتالاغا ئايروپىلان ئەۋەتىشنى دى، ھاكىم دۆەن شىمۇ ئىلگىرى ئايروپىلان ۋە دورىلارنى يۆتكەتكەكەتتى. ماجياۋ-ۋۇڭقاتارلىق كىشىلەر خەلقنى تەشكىللەپ، چېكەتكە يوقۇتۇش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇردى. دۆەن شىمۇ بىر ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ بويتالا بازىرىنىڭ غەربىي تەرىپىدە قېزىلغان ئۇزۇنلىغى 10 نەچچە كىلومېتىر، كەڭلىگى 5 مېتىر، چوڭقۇرلىغى 4-5 مېتىر كېلىدىغان خەندەكنى كۆرۈپ، ھەيران بولغان ھالدا ماجياۋ سۇڭغا: «ۋاھ، بىر قانچە كۈندە مۇشۇنچىۋالا چوڭ خەندەك قېزىپسىلەن» دەپ ئاپرىن ئوقۇغان. بۇ خەندەك قانات چىقارمىغان چېكەتكىلەر يامراپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن قېزىلغان ئىدى. (شۇ چاغلاردا قېزىلغان خەندەكلەرنىڭ ئىزىنى ھېلىمۇ ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ) كېيىن ئىلىدىن زور تۈركۈمدىكى دورىلار يۆتكەپ كېلىندى. ئۆلكىلىك قورۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى لى فۇلىن يېتىپ كېلىپ، چېكەتكە يوقۇتۇش خىزمىتىگە قوماندانلىق قىلدى. دۆەن شىمۇ، ماجياۋ سۇڭلار ئامىمىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، سوۋېت ئايروپىلانلىرىنىڭ قونۇپ ئۇچۇشى ئۈچۈن ئاددىي ئايروپىلان ئىستانسىسى ياسىدى. ھەر مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنى ۋە ئامىمىنى تەشكىللەپ، دورا چاچىدىغان رايونلارغا بېرىپ بايراق قادىدى. ئامىمىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ ئاق ئۇن، ماي، گۆشلەرنى توشۇپ كېلىپ، لۇتچۇكلەرنى مېھمان قىلدى. بىر ئايدىن ئارتۇق جاپالىق جەڭ قىلىش ئارقىلىق، چېكەتكە يوقۇتىلىپ، ئىسوتلاق ۋە زىرائەتلەر قوغداپ قېلىندى، چېكەتكە ئاپىتىنىڭ زىيىنى ئازايتىلدى.

بۇ قېتىمقى چېكەتكە يوقۇتۇش جېڭىگە دۈەن شىڭ ۋە ماجياۋ
-ۋڭلار ئاممىنى تەشكىللەپ، پۈتۈن كۈچ بىلەن ئاتلانغان بول-
-سەمۇ، شىڭ شىسەي ئىشپىيونلىرىنىڭ چېقىمچىلىق قىلىشىدىن خالى
بولالمىدى. هاكىم دۈەن شىڭ ئايرۇپىلان ۋە دورا ئۇزۇقۇشقىلى ئە-
-لىگە بىر هەپتە كەتكەن مەزگىلدە، ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى
ئۆلكىگە دوكلات يوللاپ، هاكىم ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ خىزمەت
ئورنىدىن ئايرىلدى، دەپ چاققان، شۇڭا كېيىن، ئۆلكىدىن، چې-
كەتكە يوقۇتۇش خىزمىتىگە مەسئۇل كىشىلەر ۋە تېخنىكلار چې-
كەتكە يوقۇتۇلمىغىچە خىزمەت ئورنىدىن ئايرىلماسلىق ھەققىدە
تېلگراممىا كەلگەن. بۇ ئەمەلىيەتتە هاكىمغا قارىتىلغان ئىدى. لې-
كىن دۈەن شىڭنىڭ بۇنىڭ بىلەن كارى بولمىدى. پۈتۈن كۈچى
بىلەن چېكەتكە يوقۇتۇش خىزمىتىگە ئاتلىنىپ، ئاممىنى يېتەك-
لەپ، چېكەتكە يوقۇتۇش ۋەزىپىسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئو-
رۇندىدى.

جامائەت پاراۋانلىق ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇردى

دۈەن شىڭ ،ماجياۋ سۇڭلار بورتالادا تۇرغان مەزگىلدە،
ھەر مىللەت خەلقىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، بورتالانى تەرەققى
قىلدۇرۇش ئۈچۈن كۆپلەپ ئەمەلىي ئىش قىلىپ، بورتالا خەلقىگە
بەخت ياراتتى. بىر قىسىم تەسىرى چوڭ بولغان جامائەت پارا-
ۋانلىق ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى.

1. ئامبار سېلىپ، ئاشلىق زاكىتوپ قىلىپ، قىھەتچىلىكنىڭ
ئالدىنى ئالدى.

1939- يىلى 5- ئايدا دۈەن شىڭ ۋەزىپىگە تەيىنلىنىپ بور-

تالالغا ك ىگەندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ب قىغا بىنائەن ئاشلىق زاكىتوپ قىلىپ، قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش كومىيونىسىنى قۇرۇپ چىقتى. ھەر مىللەت خەلقىگە كەڭ تەشۋىق ئېلىپ بېرىش نەتىجىسىدە، كۆپچىلىك ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئاشلىق زاكىتوپ قىلىپ، قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش چاقىرىقىغا قىزغىن ئاۋاز قوشتى. 1939-يىلى 7-ئايدا ھەر مىللەت خەلقى 2 مىڭ جىڭدادەن ⑤ ئاشلىق، 4 مىليون 200 مىڭ سەر ئۆلكىلىك قەغەز كۆمۈچ تەڭگە (تەخمىنەن 1050 يۈەن كۆمۈچ تەڭگىگە توغرا كېلىدۇ) ئىئانە قىلدى ھەم 5 ئېغىزلىق ئاشلىق ئامبىرىنى سالدى. 1940-يىلى يەنە ئۈچ ئېغىزلىق ئامبار سېلىپ، ئاشلىق زاكىتوپىنى 3 مىڭ جىڭ دادەنگە يەتكۈزدى. 1942-يىلى 3500 جىڭ دادەنگە يەتكۈزدى. بۇ ئاشلىقلارنى ئاساسەن بايلار ئىئانە قىلدى. ئەينى چاغدا 100 دادەن بۇغداي ئىئانە قىلغانلارغا ⑥ ھۆكۈمەت قىزىل گۈل تاقاپ، شەرەپ تاختىسى تەقدىم قىلاتتى. خەلق داقا-دۇمباق بىلەن شەرەپ تاختىسىنى ئۆيىگە ئاپىرىپ بېرەتتى. شۇ يىللاردا شىلىڭ زىبەن، ھاشىمباي، نەجمانبايلار 100 دادەندىن بۇغداي ئىئانە قىلغاچقا، ھۆكۈمەت ئۇلارغا قىزىل گۈل تاقاپ، شەرەپ تاختىسى تەقدىم قىلغان ئىدى. ھەر يىلى ئەتىيازدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش كومىيونىسىنىڭ ئامبىرىدىكى زاكىتوپ قىلىنغان ئاشلىقلارنى دېھقانلارغا ئۇرۇق ئۈچۈن ئۆسۈمسىز قەرزىگە بېرىپ، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئىشلەپچىقىرىشقا ياردەم قىلاتتى. كۈزدە دېھقانلار شۇ سانى بويىچە قايتۇرۇپ بېرەتتى. نەتىجىدە نامرات دېھقانلارغا

ئاسانلىق يارىتىلىپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئىدى. كۆلە چاغان، كۆكشار قاتارلىق كەنتلەردىكى سۆگۆل، شارا، نەدىمەت قاتارلىق كىشىلەر ئەينى يىللاردا ئاشلىق زاكتوپ قىلىپ، قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش كومۇنىسىنىڭ ئامبىرىدىن ئۆرۈقلۇق بۇغداي ئالغان ئىدى.

2. بورتالادىن ئۈتەيگە بارىدىغان تاشيول ياسالدى.

دۇبەن شېڭ بورتالاغا كەلگەندە ئۈرۈمچى-ئىلى تاشيولىدىن بورتالاغا تۇتىشىدىغان تاشيول يوق ئىدى. شۇيىلى گارنىزون باش قوماندانى لى ياۋشۇڭ گېنېرال بورتالانى كۆزدىن كۆچۈرۈشكە كەلگەندە بورتالاغا كىرىدىغان يول تاپالمىغان ئىكەن. بۇ ئۆز ۋاقتىدىكى بورتالا قاتنىشىنىڭ بېكىنمە ھالەتتە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا دۇبەن شېڭ سابىق ھاكىم بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، بورتالا خەلقىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ بورتالادىن ئۈرۈمچى-ئىلى تاشيولىغا تۇتىشىدىغان تاشيولنى ياساشنى قارار قىلدى. دۇبەن شېڭ ھۆكۈمەتتىن پۇل سورىماي، پۇلى بار كىشىلەرنى يازدىم قىلىشقا ھەرىكەتلەندۈردى. كۆپچىلىك بىلەن بىرلىكتە ئەمگەككە قاتنىشىپ، ئۆزى بىۋاستە دۇربۇن بىلەن ئۆلچەپ تانا تارتتى. بۇ يولنى ياساش 1939-يىلى قىشتا باشلىنىپ، 1940-يىلى يازدا پۈتتۈرۈلدى. ئۇزۇنلۇقى 30 كىلومېتىر، كەڭلىكى 2 جاڭ بولغان بۇ تاشيولغا تاش شېغىل ياتقۇزۇلدى. لى ياۋشۇڭ بورتالانى ئىككىنچى قېتىم كۆزدىن كۆچۈرگەندە ئالاھىدە تەقدىرلىدى.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

3. خەلق كۇلۇبى سېلىندى.

1939-يىلىنىڭ باشلىرى، دۇبەن شېڭ بۇرتالاغا كېلىشتىن بۇرۇن بۇرتالادىكى ھەر مىللەت چوڭلىرىنىڭ تەلىۋىگە بىنائەن، خەلقنىڭ مەدەنى تۇرمۇشىنى جانلاندۇرۇش مەقسىتىدە، بۇرتالا بازىرىدا بىر خەلق كۇلۇبى سالماقچى بولۇپ ئۇيغۇر، موڭغۇل قازاق خەنزۇ تاتارلىق 4 مىللەت خەلقى جەمئىي 30 مىليون سەر ئۆلكىلىك قەغەز تەڭگە كومۇش پۇلى ئىئانە توپلىغان ئىكەن(تەخمىنەن 7500 يۇەن كومۇش تەڭگە). بۇ كۇلۇب قۇرۇلۇشىنى ئۇلۇقباينىڭ كېپىللىكى بىلەن ئىمىن پەرەك دېگەن بىر ئۇيغۇر ياغاچچى ئۇستا ھۆددىگە ئېلىپ، 5-ئايدا توختام تۈزۈپ ئىش باشلىغان ئىكەن. لاھىيىلەش ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئىلمىي بولمىغاچقا، 10-ئايدا قۇرۇلۇش پۈتۈش ئالدىدا بىر قېتىملىق قاتتىق يامغۇردا ئۆرۈلۈپ كېتىپ، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىدىن باشقا 2مىڭ يۇەن كومۇش تەڭگىدىن ئارتۇق پۇل زىيان بولۇپ كەتتى. مۇۋەققەت ھاكىم دۇبەن شېڭ ھەر مىللەت خەلقىنى ھەرىكەتلەندۇرۇپ قۇرۇلۇشنى داۋاملاشتۇردى. خىراجەتنىڭ يەتمىگەن قىسمىغا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خەلقنى ھەرىكەتلەندۇرۇپ ئىئانە توپلىدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ چاقىرىقى بىلەن سودىگەر مۇھەممەت-ھاجى قاتارلىق 25 كىشى 7425 يۇەن كومۇش تەڭگە ئىئانە قىلىشىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەقدىرلىشىگە سازاۋەر بولدى.⑦ قۇرۇلۇشنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ھاشىمباي مەسئۇللىقىدىكى كۇلۇب قۇرۇلۇش ھەيئىتى قۇرۇلۇپ،

قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلدى. قۇرۇلۇشنى لاھىيىلەش ئىشلىرىگە ئالمىدىن تەجرىبىلىك بىر ئۆزبېك ئىنژېنېر تەكلىپ قىلىندى. ئالدىنقى قېتىملىق ساۋات قوبۇل قىلىنىپ، كۇلۇبنىڭ ئۆگزىسىگە 1941-يىلى يازدا چېكەتكە يوقۇتۇش دورىلىرىنى قاچىلاپ كەلگەن تۇڭلار تىزىلىپ قاقالتىر قىلىپ يېپىشتۇرۇلۇپ ئۆگزىنىڭ ئېغىرلىقى ئازايتىلدى. 1941-يىلى كۈزدە سەھنىسى، كىنو قويۇش ئۆيى بار 800-900 ئادەم سىغىدىغان كۇلۇب ئاخىرى پۈتتۈرۈلدى. 1942-يىلى دۈەن شىمۇ ھەر مىللەت زاتلىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ 5 مىڭ نەچچە يۈەن كۈمۈش تەڭگە توپلاپ، كۇلۇبقا 100 دانە چوڭ ئورۇندۇق، 40 دانە يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇق، 12 دانە ئۇزۇن جوزا سېتىۋېلىپ، كۇلۇب ئىچىدىكى ئەسلىھەلەرنى يۈرۈشلەشتۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يىغىن ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت ئويۇنلىرى كۇلۇبتا ئۆتكۈزۈلدى. بۇ بورتالادا ئەڭ چوڭ ئەدەبىيات-سەنئەت، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنى بولۇپ قالدى.

دۈەن شىمۇ، ماجياۋسۇڭلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، شۇ يىللاردا بورتالادا خەلق قوزغىلىپ جامائەت پاراۋانلىق ئەشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ياخشى كەيپىيات شەكىللەندى. شىڭزىيەن، ھاشىمبايىنىڭ كۆۋرۈك سالدۇرۇشى ۋە گامبۇلامانىڭ ئۆستەڭ چاپتۇرۇشى بۇلار ئىچىدىكى بىر قەدەر چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن 3 ئىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شىڭ زىيەن بورتالادىكى دېھقانچىلىق ۋە سودا-سانائەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان تەرەققىيپەرۋەر زات ئىدى. ئۇ دۈەن

شىمۇ ۋە ماجياۋسۇڭلارنىڭ ئاممىنى يېتەكلەپ كۆپلەپ يېڭى ئىش قىلالايدىغانلىقىدىن تەسىرلىنىپ، 1940-يىلى تىرىشىپ- تىرمىشىپ يىغقان قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنى سەرپ قىلىپ، ئىش ھەققىنى ئۆزى چىقىرىپ، تەخمىنەن 3 مىڭ يۈەن كۈمۈش تەڭگە خەجلەپ، بورتالا دەرياسىغا ئۇزۇنلىقى 5 جاڭ، كەڭلىكى 2 جاڭ 3-5 تونـنا ئېغىرلىقتىكى يۈكنى كۆتىرەلەيدىغان بىر چوڭ كۆۋرۈك سالدۇردى. بىخەتەر بۇ كۆۋرۈك ھارۋىلارنىڭ 2 سائەتتىن ئارتۇق ئايلىنىپ ماڭىدىغان يولىنى قىسقارتتى . دۇەن شىمۇ شىڭ زېمىنىنىڭ خەلق ئۈچۈن بەخت ياراتقان بۇ مەردانە ئىش ئىمزىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلدى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇنى مۇكاپاتلىدى.⑧ ھاشىمباينىڭ ئانىسى مەريەم ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى بىر كۆۋرۈك سېلىشنى ۋەسىيەت قىلغان ئىكەن. 1941-يىلى ھاشىمباي ئۆزى پۇل چىقىرىپ، بورتالا دەرياسىغا ئۇزۇنلۇقى بەش جاڭ، كەڭلىكى ئىككى جاڭ 3-5 توننا يۈك كۆتىرەلەيدىغان بىر چوڭ كۆۋرۈك سالدۇرۇپ، ئانىسىنىڭ ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇردى. ناھىيە ھاكىمى دۇەن شىمۇ بۇنىمۇ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلدى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇنىمۇ مۇكاپاتلىدى.⑨

1942-يىلى 1-ئايدا گۈلچاغان كەنتىدىكى كامبۇلاما كەنتىگە كېرەكلىك سۇ ئېھتىياجىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، يېنىدىن مەبلەغ چىقىرىپ ئۆستەڭ چاپقۇزۇپ، بورتالا دەرياسىدىن سۇ باشلاپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىپ، كەنتنىڭ دېھقانچىلىق مەھـ

-ۋلاتىنى بىر ھەسسە ئاشۇردى. ئۇنىڭ بۇ خەلق ئۈچۈن بەخىت ياراتقان ئىش-ئىزلىرى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەقدىرلەندى. ⑩

ھەقىقەت يولىنى تۇتقان پاك ئەمەلدار

شۇ يىللىرى بورتالانىڭ مىللەت تەركىۋى مۇرەككەپ، مەدە-نىيىتى قالاق، ئۆرپ-ئادەتلىرى ھەر خىل ئىدى. شۇڭا، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا يەر-مۈلۈك، قەرز، نىكاھ ماجىرالىرى ۋە ئالاقىدار دىلولار پات-پات يۈز بىرىپ تۇراتتى. بۇرۇن داۋادا يىڭىپ چىقىش ئۈچۈن، ھەر ئىككى تەرەپ ھەدەپ يامبا، پۇل سوۋغات قىلىپ، پارە بىجىرگۈچىلەر باي-ۋۇڭگەتتەتتى، شۇنىڭ بىلەن ھاكىم ۋە ئىش بولۇپ كەتكەنتتى. ئەلۋەتتە، بۇ دىلولارنى ئادىل بىر تەرەپ قىلماي-تى. لىكىن، دوەن شىمۇ ھاكىم بولغاندىن كىيىن، بۇ ئىشلارنى تۈپتىن ئۆزگەرتىپ، پارىنى رەت قىلىپ، دىلولارنى ئادىللىق بىلەن بىر تەرەپ قىلدى. ئىشى بار پۇقرالارنى بىۋاستە ئۆزى بىلەن كۆرۈشۈپ دەرت-ئەھۋالى-نى ئىيتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. بەزى چاغلاردا سىرتتىكى دىلو ئۇچرىسا، شۇ جايدا تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىپ، پۇقرا-لارنىڭ چوڭقۇر ھىمايىسىگە مۇيەسسەر بولدى.

شۇ يىللىرى دوەن شىمۇ ھۆكۈم چىقارغان مۇنداق بىر قانچە دىلو ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى ئىچىدە تا بۈگۈنگىچە سۆزلىنىپ كەلمەكتە:

بىرىنچىسى، تويلۇق بىلەن كۆز بوياماچىلىق قىلىپ، نى-كاھ سودىسى قىلىش دىلوسىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدى.

1940-يىلىنىڭ باشلىرى، يېشى 52 دىن ئاشقان
تىڭ دېگەن سەنتەيدە تۇرۇشلۇق بىر سودىگەر، ساۋلىيەن، ۋاڭ
كېيىڭ دېگەن ئىككى كىشىنىڭ ۋاستىسى بىلەن يېشىنى كىچىكلى-
تىپ، قورغاس ناھىيىسى چىگىسغوزىدىكى ماۋشىگچۈنىڭ 18 ياش-
لىق قىزى بىلەن بىلەن توي قىلىدۇ. تويدىن بۇرۇن، ساۋلى-
يەن، ۋاڭ كېيىڭلار قىز تەرەپكە دەي فەنتىڭنىڭ يېشىنى 44 ياش
دەپ يالغاندىن مەلۇم قىلىپ، تۇرلۇك ۋاستىلارنى قوللىنىپ، قىز
تەرەپنى توي قىلىشقا كۆندۈرگەن. ئەرتەرەپكە قىزنىڭ يېشى 22
دەپ يالغاندىن مەلۇم قىلىپ، بىرسىنىڭ يېشىنى كىچىكلىتىپ،
بىرسىنىڭ يېشىنى چوڭايتىپ، ئىككىسىنىڭ بېشىنى قوشۇپ نى-
كاھلاندۇرۇپ قويۇش ئارقىلىق ئاردىن پۇل-مال ئېلىشقا ئىنتىل-
گەن. بۇ ئىككى ئەلچى دەي فەنتىڭنى ماۋ ئائىلىسىگە 500 يۈەن
تويلۇق، 500 يۈەن كىيىم-كېچەك پۇلى، 300 يۈەن سوغاتلىق بولۇپ
جەمئىي 1300 يۈەن بېرىشكە كۆندۈرگەن. دەي فەنتىڭ 200 قويىنى
17 يۈەندىن سېتىپ، 3000 يۈەن پۇل قىلىپ، ئەلچى ساۋلىيەنگە
200 يۈەن، ئەلچى ۋاڭ كېيىڭگە 100 يۈەن تەشەككۇر پۇلى بەرگەن.
بۇ پۇللارنى تويلۇققا بەرگەندىن سىرت، ھەممىسىنى تويدا خەجلەپ
تۈگەتكەن. توي قىلغاندا سەنتەيدىكى سۇجىجاڭ يالغۇز كېلىپ
بورتالادىن نىكاھ قەغىزىنى ئېلىپ، نىكاھ تەكشۈرۈش گىراپىسىغە
تويلۇقنىڭ كونكرت سانىنىمۇ يازمىغان، ئەرنىڭ يېشىنى 44 ياش،
قىزنىڭ يېشىنى 22 ياش قىلىپ يېزىپ قويغان. نەتىجىدە ئۇلار
نىكاھلىنىش رەسمىيەتلىرىنى ئۆتەپ ھوجرىسىغە كىرىپ، ئۇستى
بېشىدىكى قىزىل يوپۇقنى ئالغاندىن كېيىن، 18 ياشلىق قىز كۆز

ئالدىدا تۇرغان ئەرنىڭ ئاتا-ئانىسى ۋە ئەلچىنىڭ زورلىشى بىلەن ماقۇل بولغان ئوتتۇرا ياشلىق ئادەم ئەمەس، بەلكى 50 دىن ئاشقان قېرى چال ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ھاڭ-تاڭ قىلىپ، ئۈمىد-سىزلىك ۋە نەپرەت ئىچىدە پەريات ئۇرۇپ ئۆلۈۋالماقچى بولۇپ بېشىنى تاشقا ئۇرىدۇ. بەختىگە يارىشا باشقىلار دەرھال ئۈل-گىرىپ كېلىپ تۇتىۋالىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ قىز جىنىدىن تويۇپ، نەچچە قېتىم ئۆلىۋېلىشقا ئۇرۇنغان. بۇ قىز ھەقىقەتەن ئېچىنىشلىق كۈنگە قالغان. ناھەقچىلىقنى كۆرۈپ چىداپ تۇ-رالمىغان خەلق بۇ ئىش ئۈستىدە يۇقىرىغا ئەرز قىلىدۇ. بۇ ئەرزى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا يوللاپ بېرى-لىدۇ. ھاكىم دۇەن شىمۇ ئادەم ئەۋەتىپ ئەمەلىي ئەھۋالنى ئىگىلە-لەپ، بۇ ئىش بىرىنچىدىن: ھۆكۈمەتنىڭ ئەقتىسات قىلىش پەر-مانىغا خىلاپ، ئىككىنچىدىن: بۇ سېپى ئۆزىدىن بولغان تويلۇق بىلەن كۆز بوياپ، ئىنسانىي ئەركىنلىكىنى ئاياق ئاستى قىلغان نىكاھ سودىسى دېلوسى، قاتتىق جازالىمىغاندا، بۇنداق دېلولار يەنىمۇ كۆپىيىپ سادىر بولۇشى مۇمكىن، دەپ قاراپ، بۇ دېلونى ئەستايى-دىل تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدى. ھاكىم دۇەن شىمۇ بايلىققا قىزىقىپ، ئالدامچى ئەلچى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، جان-جىگەر قىزىنى دوزاققا ئىتتىرگەن چىڭگىغوزا يۇقىراسى ماۋشىڭچۈننى قاتتى-تىق ئەيىپلىدى. ئۆز-ئارا تىل بىرىكتۈرۈپ ئاياللارغا زىيانكەش-لىك قىلغان ئالدامچى ئەلچى ساۋلىيەن، ۋاڭكېيىڭلار يېۋالغان تەشەككۈر پۇلىنى پۈتۈنلەي مۇسادىر قىلىپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئېغىر

جېرىمانا قويىدى. بۇ دىلو بىر تەرەپ قىلىنىش ئارقىلىق جەمئىيەتتە ئەڭ تۆۋەن قاتلامدا ياشاۋاتقان ئاياللارنىڭ پاجىئەسىگە كىشىلەرنىڭ دىققەت-ئېتىۋارى ۋە ھەمدەسداشلىقى قوزغىتىلدى. «پۇلى بارلار شەيتاننىمۇ مەدىكارلىققا سالىدىغان» كونا جەمئىيەتتە كىشىلەر ھەققانىيەتنىڭ ساداسىنى ئاڭلىمىدى. ⑪

ئىككىنچى ئىش، ئىلى ئالتۇن كان ئىدارىسىنىڭ بورتالادا تۇرۇشلۇق ئالتۇن قېزىش بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى شۇجېشەن كۈچىگە تايىنىپ باشقىلارنى ئۇرۇپ دۇمبالىغان ئەنزىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدى.

ئىلى ئالتۇن كان ئىدارىسىنىڭ بورتالادا تۇرۇشلۇق ئالتۇن قېزىش بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى شۇجېشەن بىلەن بورتالادىكى ئالتۇن قازغۇچى، جۇڭگو مۇھاجىرى خېمۇجاڭ ئىلگىرى كېپ تالىشىپ قىلىپ، ئارىدا ئاداۋەت چۈشكەن ئىكەن. 1940 - يىلى 6 - ئايدا شۇجېشەن كۈچىگە تايىنىپ خېمۇجاڭغا «ئالتۇن قازغۇچىلار ئارىسىدا بۇلاڭچىلىق قىلىپ، ئالتۇن قېزىش خىزمىتىگە بۇزغۇنچىلىق سېلىپلا قالماي، ھۆكۈمەتنىڭ كان بايلىقىنى ئېچىش پەرمانىغا خىلاپلىق قىلدى. يامان سۆزلەر بىلەن ھۆكۈمەتنى قارىلاپ، مۇدىرنى ھاقارەتلىدى» دېگەن جىنايى بەتنامىنى چاپلاپ خېمۇجاڭنى بىرقانچە كۈن قاماتقان. كېيىن خېمۇجاڭ ئاغرىق سەۋەبى بىلەن داۋالىنىش ئۈچۈن كېپىللىك بىلەن تۈرمىدىن چىقىپ، بىر كۈنى ۋاڭ گۈي دېگەن كىشىنىڭ مەيخانىسىدا ھاراق ئىچىپ مەس بولۇپ قالىدۇ. شۇجېشەن پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، خېمۇجاڭنى تىجارەت بۆلۈمىنىڭ ئالدىغا چاقىرىپ كېلىپ، يەرگە يېقىتىپ

قامچا بىلەن قاتتىق ساۋايدۇ. ئەت ئىگىسى بىلەن كۈچلۈك دې-
گەندەك، شۇجىشەن بىلەن بىرلىكتە كەلگەن گوڭتۇ ليۇشىنسەن
خېنى قاتتىق دومبالاپ، قاتتىق ئايىغى بىلەن
بىقىنىغا ئىككى قېتىم قاتتىق تېپىپ، مىدىرلىماس
هالەتكە يەتكىچە ئۇرۇپ ياتقۇزۇپ قويۇپ، پېشىنى قېقىپ كېتى-
تىپ قالىدۇ. شۇجىشەن باشقىلارنىڭ ئۇلارنى ئايرىپ قويۇشىغا
يول قويمايدۇ. ئەتراپتا بۇنى كۆرۈپ تۇرغان خەلق غەزەپلەنسە-
مۇ گەپ قىلالماي ئىچ-ئىچىدىن نەپرەتلىنىدۇ. شۇنداق
تۇرۇقلۇق، خېمۇجاڭنى ساقچى ئىدارىسى بىر كېچە قامايدۇ.
ئەتىسى ئۇلار خېنىڭ ئاغرىقىنىڭ ئېغىرلىقىنى كۆرۈپ، ئامبۇلاتو-
رىيىنىڭ مۇدىرى لى ۋېنياۋنى چاقىرىپ كۆرسىتىدۇ. نەتىجىدە ئىچ-
كى ئەزاسىنىڭ ئېغىر يارىلانغانلىقى ۋە داۋالاشنىڭ ئۇنۇم بەر-
مەيدىغانلىقى هۆكۈم قىلىنىدۇ. هاكىم دوەنشىمۇ بۇ ئەھۋالنى ئۇ-
قۇپ، ئادەم ئەۋەتىپ تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، ئىلى ئالتۇن كان
ئىدارىسىگە ئالاقە ئەۋەتىپ، قاتىل شۇجىشەن، ليۇشىنسەنلەرنى
قاتتىق جازالاشنى تەلەپ قىلغان. هاكىم دوەنشىمۇ بۇ كۈچكە
تايىنىپ ئادەم بوزەك ئېتىشتەك قەبىھ قىلمىشتىن ئىنتايىن
نەپرەتلىنىپ، ئىلى ئالتۇن كان ئىدارىسىگە ئەۋەتكەن
ئالاقىسىدا ھەققانىي ۋە ئاچچىق سۆز بىلەن: «خېمۇجاڭ
ئاردىغا بۆلگۈنچىلىك سالدى دېگەن سۆزلەر
شۇجىشەن ئويدۇرۇپ چىقارغان قۇرۇق سۆز بولۇپ، شۇجىشەن
مۇدىر بىلەن ليۇشىنسەن گوڭتۇ هۆكۈمەت خىزمەتچىسى بولۇشتەك
هوقۇق كۈچىدىن پايدىلىنىپ، زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىپ خېمۇجاڭ-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

نى ئۇرۇپ دۇمبالاپ ئېغىر يارىلاندۇرغان.....بۇنىڭغا ج
نارازىلىقى كۈچلۈك بولماقتا. تېنچلىق سىياسىتى يولغا قويۇلۇۋاتقان
شارائىتتا، مەزكۇر مۇدىر ھۆكۈمەت خىزمەتچىسى تۇرۇغلۇق كۆكتۇلىۋ-
شىنسەننى باشلاپ باشقىلارغا ۋەھشى ۋاستىلارنى قوللانغانلىقى،
دۆلەت قانۇن-نىزامىغا پىسەنت قىلماي، قەبىھلىكتە ئۆچىغا چىققان-
لىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، بۇلارنى قاتتىق جازالىمىغاندا
باشقىلارغا ئىبرەت قىلغىلى بولمايدۇ. شۇ، لىيۇ ئىككى جىنايەتچى-
نىڭ پاكىتى ئېنىق، جىنايى ئىشلار قانۇنىدىكى زەخىملەندۈرۈش
جىنايىتىنى سادىر قىلدى» دەپ يېزىپ ئىملى كان ئىدارىسىدىن
«مەزكۇر مۇدىرنى قولغا ئېلىپ، سوراق قىلىپ، خەلقنىڭ ھەققانى-
ھوقۇقىنى قوغداشنى» قاتتىق تەلەپ قىلغان. ھاكىم دۈەنشېمۇ-
نىڭ كۆپ قېتىم ئاردىلىشىشى ۋە تەلەپ قىلىشى بىلەن ئىملى كان
ئىدارىسى ئامالىنىڭ يوقىدىن: «شۇجىشەن مۇدىر تۇرۇغلۇق، بۇنداق
ئىشقا يولۇققاندا (خىيۇجاڭنىڭ مەس بولۇپ قالغانلىقىنى دېمەك-
چى) ئۇنى قامچىلىماستىن، بەلكى قەستەن ھاراق ئىچىپ ماج-
را چىقارغان قىلمىشىنى يەرلىك ناھىيىلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرى-
غا مەلۇم قىلىش كېرەك ئىدى. ئۇنىڭ خىيۇجاڭنى قامچىلىشى
ھۆكۈمەت خىزمەتچىسىگە خاس بولمىغان قىلمىش بوپتۇ» دەپ ئې-
تىراپ قىلىپ، «مەزكۇر مۇدىر خىزمەتتە تىرىشچان، ئۇنىڭ ئۇستى-
گە تاسادىپى سەۋەبلىك ئۆتكۈزگەن» دېگەننى باھانا قىلىپ «ئىدا-
رە باشلىقىنىڭ ياش ھەم ئۇنىڭ تۇنجى قېتىم گۇنا سادىر قىل-
غانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىپ
بىر قېتىم چوڭ گۇنا يېزىپ، يېرىم ئايلىق ئىش ھەققى تۇتۇپ

قىلىنسۇن ھەم ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن تەنقىت بېرىلسۇن. -دەپ قارار چىقاردى ھەم «بورتالا ناھىيەسى ۋاقىپلاندۇرۇلسۇن» دەپ ئۇقتۇرۇش چىقاردى. قەستەن باشقىلارغا زىيان-زەخمەت يەتكۈزۈش جىنايىتى ئۈچۈن ھۆكۈم چىقىرىشقا تېگىشلىك بولغان جىنايەتچىنى ئىلى ئالتۇن كان ئىدارىسى قانات ئاستىغا ئېلىپ، ئىنتىزام جازاسى بېرىپلا ئەپلەپ-سەپلەپ ئۆتكۈزۈۋەتتى. زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنى «قەستەن ھاراق ئىچىپ ماجرا چىقارغان» دېگەن. ئەنگەشكۈچى جىنايەتچى كۆكتۇليۇشىنىنى تۇرمىگەقاماپ جازالىدى. «بورتالا ناھىيەسى ۋاقىپلاندۇرۇلسۇن» دەپ ئىشنى تاماملاپ، ھاكىم دۇەنشىمۇنىڭ قايتا سۈرۈشتۈرۈشىگە ئىمكانىيەت قالدۇرمىدى. بۇ دېلودا ھاكىم دۇەن شىمۇ ئادالەتلىكنى قەتئىي ياقلاپ، ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە تىركەشكەن بولسىمۇ، ئاخىرقى نەتىجىسى كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە يارىغىدەك بولمىدى. لېكىن باي-بايغا باقىدىغان، سۇ سايغا ئاقىدىغان، ئەمەلدارلار ئەمەلدارلارنىڭ كېيىنى قىلىدىغان، پۇقرالارنى ئادەم قاتارىدا كۆرمەيدىغان كونا جەمئىيەتتە ئىلى ئالتۇن كان ئىدارىسى بورتالا ئالتۇن قېزىش بۆلۈمىنىڭ مۇدىرىغا چارە كۆرۈشمۇ ئاسان گەپ ئەمەس. ھاكىم دۇەنشىمۇ ئاددىي پۇقرالار ئۈچۈن ھەقىقەتتە چىڭ تۇرۇپ تىركىشىپ، بىر ئاز بولسىمۇ ھەقىقەتنى نامايەن قىلدى. (12)

ئۈچىنچى ئىش، كەمبەغەللىنىڭ يېرىنى بايلار قاقتى سوقتى قىلغان دېلونى بىر تەرەپ قىلدى.

1940-يىلى ئەتىياز مەزگىللىرى، ئىبراھىم دېگەن بىر كەمبەغەل

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

هاكىم دۆەن شېڭغا 10 مويېرىنى موللا ياسىن قاقتى-سو-
ۋالغانلىقىنى ئەرزى قىلىپ، هاكىم دۆەن شېڭنىڭ ئىگىدارچىلى-
قىلىپ بىر تەرەپ قىلىپ بېرىشىنى مۇراجەت قىلغان. ئىبراھىمنىڭ ئېي-
تىشىچە 5 يىلدىن بۇرۇن، موللا ياسىن دېگەن باي ھەر يىلى 10 قوي
بېرىش بەدىلىگە ئۇنىڭ 10 مويېرىنى بەش يىللىق ئىجارىگە ئالغان.
شۇچاغدا موللا ياسىن باي ئىبراھىمنى ئۆيىگە چاقىرىپ بېرىپ، يې-
زىپ تەييارلاپ قويغان بىر قەغەزنى چىقىرىپ: «مانا بۇ يەر ئىجارە توخ-
تامى» دەپ ئىبراھىمنىڭ قولىنى قويغۇزغان. بەش يىل مۇددەت توش-
قاندىن كېيىن، ئىبراھىم يەرنى قايتۇرۇۋېلىپ باشقا كىشىگە ئى-
جارىگە بەرمەكچى بولغان. لېكىن موللا ياسىن يۈزنى ئۆرۈپ: «يەر-
نى مەن ئىجارىگە ئالمىغان، بەلكى سېتىۋالغان، شۇڭا ساڭا نېمىدەپ
قايتۇرىدىكەنمەن» دەپ تېنىۋالغان. ئىبراھىم ئۇنىڭ بىلەن خې-
لى يوللۇق سۆزلەشكەن بولسىمۇ موللا ياسىن: «10 مويەرنى ئىبراھىم ئۆز
قولى بىلەن ماڭا ساتقان» دەپ ئىبراھىمنىڭ بارماق ئىزى بېسىل-
غان توختام قەغىزىنى كۆتىرىپ چىقىپ «مانا بۇ ئۇنىڭ ماڭا يەر
سېتىپ بەرگەن توختام خېتى» دەپ مۇتەھەملىك قىلىپ تۇرۇۋالغان.
ئىبراھىم ساۋاتسىزلىقىغا پۇشايمان قىلىپ، ئىلاجىسىز قايغۇرۇپ ۋە
نەپرەتلىنىپ، هاكىم دۆەن شېڭغا ئەرز قىلغان. دۆەن شېڭ موللا
ياسىننى چاقىرتىپ: «ئىبراھىمنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئالغانمۇ ياكى
سېتىۋالغانمۇ؟» دەپ سورىغان. موللا ياسىن باي: «سېتىۋالغان» دەپ
جاۋاپ بەرگەن. هاكىم: «قاچان، قانچە پۇلغا سېتىۋالغان» دەپ سورى-
غان. موللا ياسىن باي: «بەش يىلدىن بۇرۇن يىلىغا 10 قوي بېرىش
توختامى بىلەن سېتىۋالغان» دەپ جاۋات بەرگەن، هاكىم ئال-

دى بىلەن بىرقانچە كىشىدىن يەرباھاسى ۋە ئىجارە ھەققى ئەھ-
ۋالنى ئىگەللەپ، ئىبراھىمنىڭ دېگەن ئىجارە باھاسىنىڭ ئەقەللىغا
مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. ئاندىن موللا ياسىنغا: «يەرسېتىۋال-
غان ھۆججىتىڭنى ئەكەل» دەپ بۇيرۇيدۇ. موللا ياسىن بەش يىل-
دىن بۇرۇنقى ئىبراھىمنىڭ بارماق ئىزى بېسىلغان ھۆججەتنى تاپ-
شۇرىدۇ. ھۆججەتنى گېڭسەن دېگەن تەرجىمانغا تەرجىمە قىل-
دۇرۇپ، تۇردى شاڭيۇ ۋە مامۇتھاجى دېگەن ئىككى كىشىنىڭ ئىب-
راھىمنىڭ ساتقانلىقىغا گۇۋاچى بولۇپ قول قويغانلىقىنى بىلى-
دۇ. توختامدا: «ئىبراھىم 10 مو يېرىنى موللا ياسىن بايغا ئۆز ئىخ-
تىيارى بىلەن ساتتى» دېگەن خەتلەر ئېنىق يېزىلغانىكەن. ھا-
كىم دوەن شېڭو گۇمانلىنىپ: «بۇ توختامنى كىم يازغان؟» دەپ سو-
رايدۇ. ئىبراھىم: «موللا ياسىن يازغان» دەيدۇ. موللا ياسىن: «قەش-
قەردىن كەلگەن بىر تىجارەتچى يېزىپ بەرگەن. ھازىر ئۇ كىشى بۇ
يەردە ئەمەس» دەپ جاۋاپ بەرگەن. ھاكىم بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ
گۇۋاچى بولغان تۇردى شاڭيۇ ۋە مامۇتھاجىنى چاقىرتىپ: «ئىبراھىم
يەر ساتقاندا سىلەر نەق مەيداندا بارمۇ؟» دەپ سورايدۇ. ئۇلار:
«بىز نەق مەيداندا يوق» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. ھاكىم ئۇلاردىن: «سى-
لەر يەر ساتقان يەردە يوق تۇرۇقلۇق نېمە ئۈچۈن توختامغا قول
قويدۇڭلار؟» دەپ سورايدۇ. ئۇلار: «موللا ياسىن پۇلى بار، كۈچى بار
باي، ئۇ بىزگە يەر سېتىۋالغان چاغدىكى ئىككى گۇۋاچى قەشقەر-
گە كېتىپ قالدى. شۇڭا سىلەر ئۇلارنىڭ ئورنىدا قولۇڭلارنى قويۇپ
قويۇڭلار دېگەنتى، بىز ئىلاجىسىز قولىمىزنى قويدۇق» دەپ يەرگە
قاراپ جاۋاپ بېرىدۇ. ھاكىم دوەن شېڭو موللا ياسىندىن: «سەن دې-

www.uyghurkitap.com

گەن گۈزاچىلار، يەرنى ئالغانلىقىنىڭ ھەققىدە گۇۋالىق بېرە ئەمدى يېنەدىيدىغان ئېيىمەك بارمۇ» دەپ سورىغاندا مۇللا ياسىن: «گۈزاچىلار قېشەرگە كەتكەن ئىدى» دەپ دۇدۇقلايدۇ. ھاكىم دۇمەن شىمىز ئۇنىڭغا: «10 كۈن ئىچىدە توختامنى يازغان كىشىنى تېپىپ كەل، 10 كۈن ئىچىدە تېپىپ كېلەلمىسەڭ، يەرنى سېتىۋالدىم. دېگىنىڭ يالغان» دەپ ھۆكۈم چىقىرىدۇ. مۇللا ياسىن بۇ سۆزنى ئاڭلاپ: «ئۇ ئادەم سودىسىنى پۈتتۈرۈپلا كەتكەن، نەگە كەتكەنلىكىنى بىلمەيمەن» دەپ مىزدۇقتان. ھاكىم مۇللا ياسىننىڭ دېگەن سۆزلىرىنى ئۆزىنگە يازغۇزۇپ ئېلىپ قېلىپ، ئۇيغۇرچىنى پىششىق بىلىدىغان بىرقانچە كىشىنى چاقىرتىپ، ھېلىقى بەش يىل بۇرۇن يېزىلغان توختامدىكى خەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغۇزىدۇ. نەتىجىدە كۆپچىلىك بۇ ئىككى پارچە قەغەزگە يېزىلغان خەتلەر تامامەن بىر كىشىنىڭ قولىدا يېزىلغان، دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ. توختامنى مۇللا ياسىن ئۆزى يازغانلىقى ئېنىقلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھاكىم مۇللا ياسىن ۋە كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ئىككى پارچە قەغەزنى چىقىرىپ مۇللا ياسىننىڭ يالغانچىلىقىنى ئاشكارىلايدۇ. مۇللا ياسىن ھولۇقۇپ گەپ تاپالماي قالىدۇ. ھاكىم دەرغەزەپكە كېلىپ: «ھەي باي، كۈپكۈندۈزدە ساۋاتسىز بىر نامراتنى قاقتى-سوقتى قىلامسەن؟ سەن بايلار كەمبەغەللەرگە نىمانچە زوھشىلىك قىلىشىسەن، قانداق جازاغا تارتىلىشىڭنى بىلەمسەن!» دەپ ۋاقىرايدۇ. ھەم ئۇزۇن ئۇرۇندۇقتىن بىرنى ئەكەلدۈرۈپ، مۇللا ياسىننىڭ ئۇڭ قولىنى بېغىشىدىن ھەم ئالقىنىدىن بىر تۆمۈر كالتەككە باغلىتىپ، ئۇنى يەنە ئەكەلدۈرگەن ئۇزۇن ئۇرۇندۇق ئۇستىگە باغلىتىپ: «باشقىلارنى قاقتى سوقتى قىلىش ئۈچۈن خەت

يازغان بۇقۇلۇقنى كېسەۋەتمىگەندە يەنە بىرسىگە زىيىناكەشلىك قىل-
لىمەن» دەپ ئۇنىڭ قولىنى كېسىشكە بۇيرۇق قىلىدۇ. موللا ياسىن قورق-
قىنىدىن ئۆكسۈلى قالماي تاشىرىپ يەرگە يىقىلىپ، باش قويۇپ يال-
ۋۇرۇپ گۇناھىدىن ئۆتۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. نەتىجىدە سورۇندا تۇر-
غانلارنىڭ ياخشى گەپ قىلىپ تىلەۋېلىشى بىلەن، موللا ياسىن نەق مەيدان-
دا ئىبراھىمغا ناماقۇل بولۇپ، يەرنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ. ھەممە كۆ-
كۆمەتكە 3 مىڭ يۈەن جەرىمانە تۆلىتىش بىلەن بۇ دېلودىن خۇلا-
سە چىقىرىلىدۇ. بۇ دېلو ئاز قىلىق، ھاكىم دۈەن شىمۇ كەمبەغەللەر ئۇ-
چۈن ھەققانىيەتنى جارى قىلدۇرۇپ، بايلارنىڭ ھەيۋىسىنى سۇنۇرۇپ
چۈشۈردى. كۆپچىلىك خۇش بولۇپ: «ھاكىم ياخشى قىلدى،
ھاكىم دۈەن شىمۇ دىيانەتلىك ئەمەلدار ئىكەن» دەپ ماختاشتى. ⑬ بۇ
ھەقىقەتەنمۇ كەمبەغەل ئالدىنىپ يەرنى بايغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە
تاس قالغاندا ھاكىم ئادىل ھۆكۈم چىقىرىپ، باي توخۇنى ئوغۇرلى-
يالمىغاننىڭ ئۈستىگە بىر ئۇچۇم گۈرۈچنى تارتقۇزۇپ قويغاندەك
ئىش بولدى.

«ئۇياقتىن كەلگەنلەر تۈپتىن ئوخشىمايدىكەن»

دۈەن شىمۇ ۋە ماجياۋسۇڭلار پاك ـ دىيانەتلىك بولۇپ خىيا-
نەتچىلىك ۋە پارىخورلۇقتىن ئۆزىنى تارتىپ، پۇقرالارنى بوزەك قىل-
ماي بورتالادىكى پۈتۈن خەلقنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى.

بىر قېتىم ھاكىم دۈەن شىمۇ سايرام چارۋا رايونىغا بېرىپ خىز-
مەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرگەندە تەرجىمان كېرىمجان چارۋىچىلارغا
سۆزىنى ئېنىق تەرجىمە قىلماي، ئەينۇلۇق قىلىپ ھاكىم قوزايىپ

گەپلى كەنتى، قوزاسىرىيەمساكىلار ئۆزىداق قىلمىزدىمدۇ، مۇنداقمۇ تەتۇ دېگەنلىكىنى ۋەپۇقرالارنى قورقۇتۇپ ئۆزى قالتى - سوقتى قى-لمۇاتقانلىقىنى بىر ئازسېزىدىپ قالىدۇ. تىل ئۇقمىغانلىقتىن بۇئەبلەخ-نىڭ ئاستىرتتىن ئىشلەرنى قىلىپ يۈرگەنلىكىنى ئېنىق بىلەلمەيدۇ. شۇيەكچەندىن چىقىپ سايرامنى ئارىلاپ كەلگەندىن كېيىن ناھىد يىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەرجىمانى پەنجىگشەننى بۇئەھۋالنى يوشۇرۇن ئىگەللەپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. نەتىجىدە ھاكىم قىلمىغان بەزى سۆز-لەرنى كېرىمجاننىڭ قوشۇپ دېگەنلىكى، ئەمەلەتلەر مۇناسىۋەتتىگە بول - گۇنچىلىك سالىدىغان بەزى سۆزلەرنى قىلغانلىقىۋە چارۋىچىلارغا ھاكىمغا ياخشى گەپلەرنى قىلىدىم، قوي-چاي بېرىڭلار دەپ پوپوزا قىلغانلىقى ئېنىقلانغان.

چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق چارۋىچىلار ھاكىمنىڭ كېرىمجان دېگەن-دەك تەمەخور ھاكىم ئەمەس ئىكەنلىكىنى تونۇشۇپ يېتىپ، كې-رىمجان ئۈستىدىن ئەرزىشكايەت قىلدى، ھاكىم دوەن شېمو ئۇنىملىق مەسىلىسىنى يەنىمۇ ئېنىقلاپ، ئۇنى قولغا ئېلىپ ئۆلكىگە ئەۋەتىپ بەردى. كېرىمجان ئۆلكىگە يۆتكەلگەندىن كېيىن، شېڭ شىسەينىڭ ئىشپىيونلىرىنىڭ ئۇنىڭغا كۆزى چۈشۈپ، بىر يىل تەربىيەلەپ قو-يۇپ بەردى. 1941-يىلى يازدا بورتالادا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بې-رىپ، ماجياۋسۇڭ كۆپچىلىكنى يېتەكلەپ چېكەتكە يوقۇتۇش خەندىكى قېزىۋاتقاندا، ئۇ ئۆزى سەكرەپ چىقىپ تەرجىمان بولۇپ كۆپچى-لىككە: ماكىجاڭ ھۆكۈمەت سىلەرگە ئاتا، سىلەر ھۆكۈمەتنىڭ بالى-لىسى، بالا دادىنىڭ گېپىنى ئاڭلاش كېرەك . شۇڭا سىلەر ھۆكۈمەتنىڭ گېپىنى ئاڭلىشىڭلار كېرەك دېدى . دەپ ئاغىزدىغا

كەلگەننى جۆيلىگەن. ماجىياۋسۇك خوتەندە ئىشلىگەن چاغلىرىدا ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىۋالغاچقا، ئۇنىڭ بۇنداق بىلجىرلاۋاتقانلىقى- نى بىلىپ، نەق مەيداندا كىرىمجاننىڭ ئارىغا بۆلگىنچىلىك سې- لىشتەك نەيرىڭىنى ئاشكارىلاپ: «دادا-بالا، دەپ نېمىلەرنى جۆيلەپ يۈرىسەن» دەپ ئۇنى قوغلىۋەتكەن. ⑭

ئىلگىرىكى ئادەتلەر بويىچە ھاكىم توي قىلغاندا ئۇن دې- ھىسىلا تۆۋەندىن سوۋغاتلار قاتمۇ-قات كېلىپ، توي قىلىش باھانى- سى بىلەن مەلۇم بايلىققا ئىگە بولۇپ قالاتتى. ھاكىم دۇەن شېڭۇ توي قىلغاندا تۆۋەندىكىلەر ئۇنىڭ پۇزۇتسىيەسىنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن: «سوۋغاتلارنى قوبۇل قىلامدۇ» دەپ سورايدۇ. ئەگەر ھاكىم ماقۇل بولسىلا سوۋغات تەقدىم قىلىش كەڭ-كۆلەمدە باشلىنىپ كېتەتتى. لېكىن ھاكىم دۇەن شېڭۇ ئېنىق قىلىپ: «ھەرقانداق سوۋغا-سالامنى قوبۇل قى- لمايمەن ، ئەكەلگەنلەرنى قەتئىي قايتۇرۇۋېتىڭلار» دەپ كەس- كىن ئۇقتۇردى . بۇرۇن ھاكىمنىڭ تەرجىمانى بولغان كىرىمجان توي كۈنى بىر يۇرۇش چىنە-چەينەك سوۋغات قىلدۇ. بۇنى ھا- كىم قايتۇرۇۋەتسە ئۇ يەنە ئەكېلىپ: «بىر ناھىيىنىڭ باشلىقى تۇرسىڭىز بۇنچىلىك ئەرزىمەس نەرسە نېمە بولاتتى» دەپ تاڭدۇ. لېكىن ھاكىم بۇنى قەتئىي رەت قىلىپ قايتۇرىدى. دۇەن شېڭۇ تويغا بىر قوي سېتىۋېلىپ، بىر قازان پولۇ پىشۇرۇپ كۆپچىلىكنى چاقىرىپ، تويىنى ئاددىي ئۆتكۈزدى. كەچتە يىگىت ئۆيگە كىرگەن- دە كارۋات ئۈستىدە تۇرغان يىڭى تاۋار يوتقاننى كۆرۈپ، ئۇ ئە- جەبلەنگەن ھالدا: «بۇ يوتقان نەدىن كەلدى. باشقىلار سوۋغات قىلى- دىمۇ-يا؟» دەپ سورايدۇ . ئايالى: «تېخىلىكى-راق ئىدارىسىنىڭ

باشلىقى مۇمەنتاڭ بايام كېلىپ، ھاكىمنىڭ قۇتلۇق كۈنىدە
كونا يوتقان تۇرسا باشقىلار ئالدىدا سەت تۇرىدۇ، دەپ ئور
ىنىڭ تويىدا ئالغان يوتقىنىنى ئەكىلىپ قويۇپ كەتتى. توي
تۈگىگەندىن كېيىن ئەپكەتتىدىغان بولدى» دەپ ئىزاھات بەرگەن.
ھاكىم دۆەن شېمۇ دەرھال ئادەم چاقىرتىپ يوتقاننى مۇمەنتاڭنىڭ
ئۆيىگە ئاپارغۇزۇۋەتكەن. تويدىن كېيىن ساقچى ئىدارىسى تەرەپ-تە-
رەپتىن ھاكىمنىڭ قانچىرەك سوۋغات قوبۇل قىلغانلىقىنى تېك-تەگ-
لىغان. مۇمەنتاڭ بولسا كۆرۈنگەن ئادەمگە: «ئۇ ياقتىن كەلگەنلەر ⑮
تۈپتىن ئوخشىمايدىكەن» دەپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەي سۆزلەپ
يۈرگەن.

ئىختىساتچىلىقىمۇ پاك-دىيانەتلىكنىڭ مۇھىم مەزمۇنى. ھاكىم
دۆەن شېمۇ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىراجىتىنى تېجەش مەقسىتىدە،
خىزمەتچىلەر ئىشلىتىپ بولغان كېرەكسىز قەغەزلەر-
نى كونۋېرت ياساش ۋە ماقالىنىڭ ئارگىنالى قىلىپ ئىشلىتىشنى
تەشەببۇس قىلدى. بىر دانە ماۋېننى ئاز دېگەندە 2-3 ئاي ئىش-
لىتىشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ ئۆزىدىن بىر يىلدا 120 نەچچە
يۈەن تېجەپ قالدى. ⑯

دۆەن شېمۇ، ماجيا ۋە سوڭلار بورتالادا ۋەزىپىدە تۇرۇپ ئىشلىگەن
مەزگىلدە پاك-دىيانەتلىك بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ھۆ
كۈمەتنىڭ سىياسەت-پەرمانلىرىنى داغدۇغا بىلەن تەشۋىق قى
لىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزلىرى ئۈلگە كۆرسىتىپ، نەپسانىيەت
يەتچىلىككە قارشى تۇردى. ئىقتىدارلىق- ئىشچان كىشىلەرنى ھۆ
كۈمەت خىزمەتچىلىكىگە قوبۇل قىلدى. پىكىر يوللىرىنى كېڭەيتىپ

تۈۋەننىڭ ئەھۋاللىرىنى ۋاختى-ۋاقتىدا ئىگەللەپ تۇردى. ھاكىم دۇەن شىمۇ
خەلق ئاممىسىنىڭ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمىتىگە بولغان تەلەپ-
پىكىرلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا ئاڭلاپ تۇرۇش ۋە خىزمەتلەرنى يەنى-
مۇ ياخشىلاش ئۈچۈن، ئىككى پىكىر ساندۇغى ياسىتىپ ناھىيىلىك
ھۆكۈمەت دەرۋازىسىنىڭ سىرتىغا ئېسىپ، ئاممىنىڭ پىكىرىنى
ھەر ۋاقىت ئاڭلاپ تۇردى.

ئىزاھاتلار:

① دۇەن شىمۇ: (—1913) ئىچكى موڭغۇل تومۇت سول
خوشۇنلۇق، 1928-يىلى 4-ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى يەن-
ئەندىن شىنجاڭغا خىزمەتكە ئەۋەتكەن. شىنجاڭغا كەلگەندىن كې-
يىن ئىسمىنى دۇۋەن جېڭچى قىلىپ ئۆزگەرتكەن. بورتالاغا كېلىش-
تىن بۇرۇن شىنجاڭ ئۆلكىلىك «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش
ئۇيۇشمىسى» دا تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن.
كېيىن لەنجۇ پېلى ئىشچىلار تېخنىكومى (سابىق لەنجۇ نېفىت ئىش-
چىلار تېخنىكومى) دىن پېنسىيىگە چىققان.

② ماجياۋسۇڭ: (—1919)، خۇيزۇ، ئەنخۇي
ئۆلكىسىنىڭ ئەنچىڭ ناھىيىسىدىن. 1938-يىلى 11-ئايدا پارتىيە
مەركىزىي كومىتېتى يەنئەندىن شىنجاڭغا ئەۋەتكەن. شىنجاڭغا
كەلگەندىن كېيىن ئىسمىنى مارۋيدەپ ئۆزگەرتكەن. بورتالاغا كېلىش-
تىن بۇرۇن خوتەندە مائارىپ ۋەزىرى، مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇۋەققەت باشلى-
قى بولغان. كېيىن ئۈرۈمچى شەھەرلىك پارتكومدىن پېنسىيىگە
چىققان.

③ «ئىلى ۋىلايىتى بۆرتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ مىنگونىڭ 30- يىللىق ئىستاتىستىكا گراپىيەسى»دىن ئېلىندى. ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئارخىپخانىدا ساقلانغان «ئىلى ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ئارخىپى، ئۇنىۋېرسال تۈرى»نىڭ 301 (1)- توپلام، 3-بېتىدىن ئېلىندى.

④ «دۆەن جىبىچىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش جەھەتتە ئىشلىگەن خىزمەتلىرى» دېگەن ماقالىدىن ئېلىندى. ھازىر بۆرتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتىيە تارىخى ماتېرىياللىرىنى توپلاش گۇرۇپپىسى ئىشخانىسىدا ساقلانماقتا.

⑤ جىلك دادەن 133.3 جىڭغا توغرا كېلىدۇ.

⑥ بىر دادەن 3 جىڭ كىشىگە، يەنى 400 جىڭغا توغرا كېلىدۇ.

⑦ «مەھەممەتھاجى قاتارلىق 25 كىشىنى بۇيرۇق بىلەن پەقىدىرلەشنى ئىلتىماس قىلىش دوكلادى»دىن ئېلىندى. ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىق ئارخىپخانىدا ساقلانغان «ئىلى ۋىلايەتلىك ۋالى مەھكىمىسىنىڭ ئارخىپى. ئەمانە ئىشلىرى تۈرى»نىڭ 218 - توپلىمىدىن ئېلىندى.

⑧ «شىنجاڭ زېمىنىنىڭ ئەمانە قىلغان ئىشلىرى»دىن ئېلىندى. ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئارخىپخانىدا ساقلانغان «ئىلى ۋالى مەھكىمىسىنىڭ ئارخىپى. خەلق ئىشلىرى تۈرى»نىڭ 212 - توپلام، 30-43- بەتلىرىدىن ئېلىندى.

⑨ «بورتالا ناھىيىسىنىڭ 31 - يىللىق ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلادى»دىن ئېلىندى. ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئارخىپخانىدا ساقلانغان «ئىلى ۋالى مەھكىمىسىنىڭ ئارخىپى.

ئۇنۋېرسال تۇر» نىڭ 306 توپلام، 222-196 بەتلىرىدىن ئېلىندى.

⑩ «بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ 31 - يىللىق سىنىشائەت، ئېرىق-ئۆستەڭ قۇرۇلۇشلىرى توغرىسىدىكى تەكشۈرۈش گىراپپىسى» دىن ئېلىندى، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئارخىپخانىدا ساقلانغان «ئىلى ۋالى مەھكىمىسىنىڭ ئارخىپى. يېزا ئىگىلىك تۈرى» نىڭ 343 - توپلام، 174- بېتىدىن ئېلىندى.

⑪ «تويلۇق بىلەن كۆز بوياپ، ئىككى سودىسى قىلىپ، قېرىپ يېشى يېتىپ قالغانلىقىغا قارىماي ياش قىزنى ئېلىپ ئىنسانىي ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلغان سەنتەيدىكى سودىگەر دەيفەنتەڭنى ناھىيىمىزگە بۇيرۇق بىلەن تاپشۇرۇپ، باشقىلارغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن قاتتىق جازالاش توغرىسىدىكى دوكلات» تىن ئېلىندى. ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئارخىپخانىدا ساقلانغان «ئىلى ۋالى مەھكىمىسىنىڭ ئارخىپى. خەلق ئىشلىرى تۈرى» نىڭ 212- توپلام، 116-، 117- بەتلىرىدىن ئېلىندى.

⑫ «خېمۇجاڭنىڭ دىلوسى» دىن ئېلىندى. ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئارخىپخانىدا ساقلانغان «ئىلى ۋالى مەھكىمىسىنىڭ ئارخىپى، ئەدلىيە تۈرى» نىڭ 214- توپلام، 169-، 163- بەتلىرىدىن ئېلىندى.

⑬ «بالا مەھەممەت بىلەن سۆھبەت خاتىرىسى» دىن ئېلىندى. بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتىيە تارىخى ماتېرىياللىرىنى توپلاش گۇرۇپپىسى ئىشخانىسىدا ساقلانماقتا.

⑭ «دۆەنشېمۇ بىلەن سۆھبەت». «ماجياۋسۇڭ بىلەن سۆھبەت» (2) دىن ئېلىندى. بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق پار-

تېمە تارىخى ماتېرىياللىرىنى توپلاش گۇرۇپپىسى ئىشخانىسـ... لانماقتا.

⑮ «ئۇزىياقتىن كەلگەنلەر» — ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە پۇقرالار شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن كوممۇنىستلارنى، «ئۇياقتىن كەلگەنلەر» ياكى «8 - ئارمىيىنىڭ ئادىمى» دەيتتى. «ئۇياق» دېگەنلىك يەنئەن دېمەكتۇر.

⑯ بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مىنگونىڭ 30 - يىللى 7 - ئايدىكى سالدى خىراجەتلىرىنى ئىشلىتىش توغرىسىدىكى دا- كەۋۇتىدىن ئېلىندى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئارخىپخانىدا ساقلانغان ھۆكۈمەت ئارخىپىنىڭ 3-2-459- توپلام 84-78- بەتلىرىدىن ئېلىندى.

دۇجۇڭيۈەننىڭ جېڭدا ئىشلەپ بارغان ياپونغا ق...
تەشۋىقات پائالىيەتلىرى

ۋاڭ جېڭفۇ

1939-يىلى 7-ئاينىڭ باشلىرى شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىنىڭ
تەتىل مۇراسىمىدا ئىنىستىتۇت باشلىقى دۇجۇڭيۈەن «شىنجاڭ ئى...
...ىستىتۇتىنىڭ يازلىق تەتىلدە ئېلىنى ساياھەت قىلىش ئۆمىكى»نىڭ ت...
...ەشكىللەنگەنلىكىنى جاكارلىدى. ئۆمەك باشلىقلىقىنى ئىنىستىتۇت باشلىقى د...
...ۈەن ئۆزى بىۋاستە ئۈستىگە ئالدى. مۇئاۋىن باشلىقلىقىنى جاڭ ج...
...ۇئەللىم ۋە ئىلمىي مۇدىر گوشىگشەنلەر ئالدى.

شىنجاڭ ئىنىستىتۇتى يازلىق تەتىل ساياھەت ئۆمىكى ...
...لىيەتتە خىزمەت ئۆمىكى، تەشۋىقات ئۆمىكى بولدى. ئىچكى ج...
خىزمەت تەقسىماتى مۇكەممەل بولۇپ، كاتىۋات، غوجىلىق، تەشۋ...
...ەكشۈرۈش ۋە ئالاقىلىشىش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلغان ئىدى.

ساياھەت ئۆمىكى كۆرۈنۈشتە شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىد...
ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلارنىڭ يازلىق تەتىلدىن پايدىلىنىپ ئېلىگە...
سەيلى-ساياھەت قىلىدىغان ئۆمىكىدەك كۆرۈنگەن بىلەن ئەمەلىيەتتە...
لار تەشۋىقات خىزمىتىنى داغدۇغىلىق قانات يايدۇرۇپ، ياپ...
قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوغداش ۋە ياپونغا قا...
مىللىي بىرلىكسەپنى كەڭ تەشۋىق قىلدى. ھەر مىللەت خە...

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئاممىسىنى ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇشقا ھەرىكەتلەندۈردى.

يولغا چىقىشتىن بۇرۇن تەييارگەرلىك خىزمەتلىرى جىددىي ئىشلەندى. ئۈرۈمچىدىكى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى ۋە خىزمەتچىلەر بولۇپ جەمئىي 200 نەچچە كىشى قاتناشتى. بۇلار ئىچىدە خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، مانجۇ، شىۋە قاتارلىق ھەر مىللەتتىن بولغان ساۋاقداشلار بار ئىدى. ئۈمەك 7-ئاينىڭ 17-كۈنى سەھەردە ئەملى ساقچى ئىشتابى ئەۋەتكەن 12 ماشىنىغا ئولتۇرۇپ ئۆلكە مەركىزى دىخۇادىن يولغا چىقتى. ئىنستىتۇت باشلىقى دوجۇكيۈەن، مۇئەللىم جاڭجۇكشى ۋە گوشگىشەنلەر ساۋاقداشلار بىلەن جاپادىمۇ، ھالاۋەتتىمۇ بىرگە بولۇپ سەپەر پائالىيەتلىرىگە پائال يېتەكچىلىك قىلدى. بۇنىڭدىن ساۋاقداشلار چوڭقۇر تەسىرلەندى.

ساياھەت ئۈمىكىنىڭ بىرىنچى چۈشكەن بېكىتى ماناس، ئىككىنچى بېكىتى شىخو ناھىيىسى بولدى. 19-كۈنى سەھەر شىخودىن يولغا چىقىپ، چۈش قايرىلغاندا جىڭ ناھىيە بازىرىغا يېتىپ كېلىپ، چۈشلۈك تاماقنى يەپ بولۇپلا يەنە يولغا چىقتى. جىڭدىن چىقىپ تەخمىنەن 2 سائەت ماڭغاندىن كېيىن ئۈمەك سوۋېت ئىتتىپاقى ئەلىمىزنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشى ئۈچۈن ياردەمگە بەرگەن ھەربىي ماددى ئەشيالارنى توشىغان ترانسپورت كارۋىنى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ۋە خەلقىنىڭ ئەلىمىز خەلقىگە قىلغان ياردىمىگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ساياھەت ئۈمىكى ماشىنىلىرىنى يولنىڭ چېتىگە توختاتتى. ساۋاقداشلار تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن: «ياشىسۇن

يۈڭگۈ سوۋېت دوستلۇقى! سوۋېت خەلقىنىڭ ياردىمىگە رەھمەت!»، «مۇرا، ستالىن!» دېگەن شۇئارلارنى ياڭراتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى كالونىدىكى شوپۇرلارمۇ ھاياجانلانغان ھالدا كابىنكىدىن قوللىرىنى چىقىرىپ، كوپچىلىككە شەرەت قىلدى. ئۆمەك ئەزالىرى كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان قىزغىنلىق بىلەن خەلقئارا كالوندىكى ئاپتوموبىللارنى بىر-بىرلەپ ئۇزاتتى. ساياھەت ئۆمىكىنىڭ كۈنى كەچسايى ئىچىدىكى ئەرتەيگە بېرىپ قونماقچى ئىدى. لېكىن ئالدى تەرەپتىن كېلىۋاتقان ئاپتوموبىل بارغانسىرى كۆپەيگەچكە گۈگۈم چۈشكەندە ئاران سەنتەي (سايرام بويى) گە يېتىپ كەلدى. كېلىۋاتقان ئاپتوموبىللارنىڭ چىرىغى بىر-بىرىدىگە تۇتۇشۇپ خۇددى ئوت ئەژدىھادەك كۆرۈنەتتى. ئىنىستىتۇت باشلىقى بىلەن مۇئەللىملەر مۇزاكىرە قىلىپ، تاشيول بويىدىكى ئاي دالىدا قونۇشنى قارار قىلدى.

ساياھەت ئۆمىكى ئەتىسى سەھەر يولغا چىقىپ، سۈيدۇڭنى بېسىپ ئۆتۈپ، چۈشتىن كېيىن ئىلى شەھەرىگە يېتىپ كەلدى. ئىلىدە 10 نەچچە كۈن ياپونغا قارشى تەشۋىقات پائالىيىتى ۋە ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ياپونغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇش مەزمۇنىدىكى جەڭگىۋار ناخشا سادالىرى ئىچىدە ئىلى بىلەن خوشلىشىپ قايتىش سەپىرىگە چىقتى.

بىرىنچى كۈنى سۈيدۇڭدە قونۇپ، ئىككىنچى كۈنى جىڭغا يېتىپ كېلىپ، بازار ئىچىدىكى مەكتەپكە چۈشتى. تاماقتىن كېيىن، ھەر تەرەپكە بۆلۈنۈپ تەشۋىق پائالىيىتى ئېلىپ باردى. بەزىلەر چوڭ-كىچىك كوچىلاردىكى تاملارغا ئۇيغۇرچە خەنزۇچە يې-

www.uyghurkitap.com

زدقتا «يوقالسۇن ياپون جاھانگىرلىرى!»، «ياپونغا قارشى بىرلىكسەپنى مۇستەھكەملەيلى!»، «ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، بۆلگۈنچىلىك ۋە تەسلىمچىلىككە قارشى تۇرايلى!» دېگەن چوڭ خەتلىك شوئارلارنى يازدى. بەزىلەر تەشۋىق ۋاراقلىرىنى تارقاتتى. كوچىلاردا كوچا تىياتىرلىرىنى قويۇپ ياپونغا قارشى تەشۋىق پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. پىرىستاننىڭ جىلق بازىرى زىلزىلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئامما ئىلھاملاندۇرۇلدى. كەچتە ئوقۇغۇچىلار بازار سىرتىدىكى چوڭ سەھنىدە ئويۇن قويۇش ئۈچۈن راسلانغان سەھنىگە پەردە، چىراقلار (گاز چىراق)نى ئېسىپ ئويۇن قويدى. كۆكئۆل ئىچىش كەچلىكىگە يەرلىك ئاھالىلەردىن باشقا جىلق قاتناش بېكىتىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ترانسپورت ئەترىتىنىڭ شوپۇرلىرىمۇ قاتناشتى. ئۇلار مەيدانغا رەتلىك تىزىلىپ-سەپ تارتىپ كىردى. ساياھەت ئۆمىكىدىكى بارلىق خادىملار ۋە ئاممىلار ئۇلارنى قىزغىن ئالقىش بىلەن كۈتىۋالدى.

كۆكئۆل ئىچىش كەچلىكى باشلىنىشتىن بۇرۇن ئىنىستىتۇت باشلىقى دۇجۇڭيۈەن مۇنبەرگە چىقىپ نۇتۇق سۆزلىدى. ئۇ ئاممىباپ سۆزلەر بىلەن ياپونغا قارشى ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى ۋە ۋەزىيەتنىڭ راۋاجىنى چۈشەندۈردى. ئۇ جاراڭلىق ئاۋازدا ۋەزمىنلىك ھەم ئېنىق سۆزلىدى. كەڭ ئامما ئۇنىڭ سۆزىنى ھىمايە قىلىپ، كەينى-كەينىدىن ئالقىش ياڭراتتى. كەچلىك كۆكئۆل ئىچىش يىغىنىدا سوۋېتلىك دوستلارمۇ قاتناشقانلىقتىن، جاڭ جۇڭشى مۇئەللىم تەرجىمانلىق قىلدى. كۆكئۆل ئىچىش كەچلىكىدە بىر پەردىلىك دراما، مىللىي ناخشا-ئۇسۇ-

سۇل ۋە ئومۇمىي خور ئورۇنلاندى. سەھنىدە ياپون تاجاۋۇزچىلى-
رىنىڭ ئېلىمىز قېرىنداشلىرىنى قانلىق
قىرغىنچىلىق قىلىشىدەك كۆرۈنۈشلەر ۋە ئېلىمىز خەلقىنىڭ
ياپونغا قارشى كۆرەش ئېلىپ بېرىۋاتقانلىغى، دەكسەلتەنەتلىك كۆرۈنۈشلەر
نامايەن قىلىندى. «پىدائىلار مارشى»، «قىلىچ مارشى»، «دۈشمەن-
نىڭ ئارقا سېپىگە بارايلى»، «تېيىخاڭ تېغىدا» دېگەنگە ئوخشاش
ياپونغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇش مەزمۇن-
دىكى ناخشىلار ئورۇندالدى. ئۇيغۇر يولداشلار ناخشا ئورۇنلىغان-
دىن سىرت، مىللىچە ئۇسسۇل ئوينىدى.

تازىلىق شارائىتى ناچار، ياتقان يەر مەينەت، چىۋىن كۆپ
بولغانلىقتىن، بولۇپمۇ هاكىم ياڭ تىڭلىنىنىڭ مۇئامىلىسى سوغۇق
بولغانلىقتىن، ئوقۇغۇچىلار جىمىدا تۇرۇشنى خالىماي، ئەتىسى يول-
غا چىقىشنى تەشەببۇس قىلدى. لېكىن شۇكۈنى كەچتە ئوقۇغۇچى-
لار ئويۇن قويغاندا تاماشىبىن ئاممىنىڭ كەيپىياتى ناھايىتى قىز-
غىن بولدى. ياڭ هاكىم ۋە هەرمىللەت يۇرت ئاقساقاللىرىنىڭ ئەي-
تىشىچە نۇرغۇنلىغان موڭغۇل، قازاق خەلقى 100 چاقىرىمچە يول-
لارنى بېسىپ ئويۇن كۆرگىلى كەلگەن هەم چوقۇم يەنە بىر كۈن
تۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ هەممىسى كېتىشتەچىلىك
قوردى. بىر قىسىم خىزمەتچىلەر ئۇلار بىلەن ئوخشاش تەشەببۇس-
تا بولدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، دۇ جۇڭيۈەن ئەپەندى ئەتىسى سە-
ھەردە بارلىق ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارنى خالى بىر جايغا يىغ-
ىپ، ئۇلارغا تەربىيە بېرىپ، كۆپچىلىكتىن ئاممىنىڭ تەلىۋىنى
چىقىش قىلىپ، هەمدە ئاممىنى كۆزلەش ۋە ياپونغا قارشى تۇ-

www.uyghurkitap.com

رۇشنى ..قەستەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋاقىداشلار خوشال-خوراملىق بىلەن جەڭدا يەنە بىر سوتكا تۇرۇپ، ھەر مىللەت ئاممىسى ئۈچۈن يەنە ئويۇن قويۇپ، ياپونغا قارشى جەڭگىۋار ناخشىلارنى ئورۇنداپ بەردى.

سايahات ئۆمىكى بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋام قىلغان سەپەرىدە مىڭ نەچچە يۈز كىلومېتىر يول يۈرۈپ، 8 ناھىيىنى بېسىپ ئۆتتى. ساياھەت ئۆمىكىدىكى 3 رەھبەر ئاممىۋى يىغىنلاردا 50 نەچچە قېتىم نۇتۇق، لېكسىيە سۆزلىدى. سەپەر جاپالىق، خىزمەت جىددى بولغانلىقتىن، دۇجۇڭيۈەن ئەپەندى سەھەر تۇرۇپ، كەچ يېتىپ، ئىنتايىن جاپا چەككەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ روھى ئەزچەل كۆتۈرەڭگۈ بولۇپ، ئېچىلىپ-يېيىلىپ يۈردى. ساياھەت ئۆمىكىنىڭ تەشۋىقات پائالىيەتلىرى ئاما ئىچىدە چوڭقۇر تەسىر قوزغىدى. دۇجۇڭيۈەن ئەپەندىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىناۋىتىمۇ زور دەرىجىدە ئۆستى. شېڭ شىسەي ئۇنىڭغا ھەسەت قىلىپ، 1939-يىلى 11-ئايدا ئۇنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، نەزەر بەنت قىلدى. 1940-يىلى 5-ئاينىڭ 18-كۈنى قولغا ئېلىپ تۈرمىگە تاشلىدى. دۇجۇڭيۈەنگە چېتىلىپ 1200 نەچچە كىشى قولغا ئېلىندى. دۇجۇڭيۈەن ئەپەندى قاتتىق تەن جازالىرىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، قەتئىي تىز پۈكمىدى. شىڭ جۇنىڭ، خۇاڭ يەنپېي، زۇ داۋفېڭ، شىڭ جىيۈەن، جۇئىنلەي، دۇڭ بىۋۇ، كاۋسۇڭمىن، سۇڭ چىڭلىن قاتارلىق كىشىلەر ئىلگىرى-ئاخىرى تېلېگرامما يوللاپ ھەر تەرەپتىن قۇتقۇزماقچى بولدى. شېڭ شىسەي ئۇنى ئوچۇق ئاشكارا ئۆلتۈرۈشكە پېتىنالماي، 1943-يىلى 6-ئاينىڭ 17-كۈنى مەخپى بۇيرۇق بىلەن ئالاھىدە تۈرمىدە...

ەرلەپ ئۆلتۈردى ھەم جەسەتنى كۆيدۈرۈپ ئىزىنى يوقىتىۋەتتى. ئۇ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندا 46 ياشتا ئىدى، تاھازىرغا قەدەر ئۇنىڭ سۆڭىكى تېپىلمىدى.

دۇجۇڭيۈەننىڭ ئەسلى ئىسمى چەنشۇ بولۇپ، 1897-يىلى 3-ئاينىڭ 15-كۈنى (قەمەرىيە) جىلىن ئۆلكىسى خۇەيياڭ بازىرى چوڭ فىڭخۇالىڭدا تۇغۇلغان، ئەسلى يۇرتى خېبېي ئۆلكىسى يۇڭپىڭ گۇەنجۇ ناھىيىسى بىۋيتو كەنتى. دۇجۇڭيۈەننىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ئەۋلادتىن-ئەۋلاد دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، ئائىلە تۇرمۇشى ناھايىتى نامرات ئۆتكەن. ئۇنىڭ دادىسىنىڭ فامىلىسى دۇخۇي، ئانىسىنىڭ فامىلىسى دۇڭ ئىدى.

ئىزاھات:

بۇ ئەسلىمىنى يېزىپ چىقىشتا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلغان «دۇجۇڭيۈەن» دېگەن كىتاب ۋە «ئۈرۈمچى شەھرى تارىخ ماتېرىياللىرى (1)» دىن پايدىلاندىم ھەم «دۇجۇڭيۈەن» دېگەن كىتابنى تەكشۈرۈپ چىققۇچى، ئۈرۈمچى شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللارنى يېزىپ رەتلەش كومىتېتىنىڭ ئەزاسى يولداش جيۇ يۈلىن ۋە «دۇجۇڭيۈەن» دېگەن كىتابنىڭ «شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىنىڭ يازلىق تەتىلدە ئىلىنى ساياھەت قىلىش ئۆمىكى» دېگەن پىراگرافىنىڭ ئاپتورى، 1938-يىلى شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىنىڭ ئىلىغا ساياھەت قىلىش ئۆمىكىنىڭ قاتناشقۇچىسى مېياۋگۋاڭۋىن قاتارلىق دەم ئېلىشقا چىققان پېشقەدەم يولداشلارنى زىيارەت قىلىش ئاساسىدا يېزىپ چىقتىم، ئۇلارنىڭ قىممەتلىك تارىخى ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئەتكەنلىكىگە رەھمەت ئېيتىمەن.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى بورتالادا

خۇبۇشىڭ

1944 - يىلى شىنجاڭنىڭ غەربىي - شىمالىي قىسمىدىكى ئىلى، تارباغاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتتە جۇڭگو ۋەچەتئەل نى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن بىر مەيدان ئىنقىلابىي كۈرەش پارتلىدى. بۇ ئۇلۇغ ئىنقىلابىي كۈرەش داۋامىدا، ئۈچ ۋىلايەت خەلقى ئاجا- يىپ ئىنقىلابىي كۈرەش جاسارىتى بىلەن، قانكېچەپ كۈرەش قى- لىپ، گومىنداڭنىڭ ئۈچ ۋىلايەتتىكى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى- نى ئۈزۈل - كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىنىڭ جۇملىدىن پۈتۈن جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى، ئۈچۈن مۇئەي- يەن تۆھپە قوشتى. ئەينى ۋاقىتتا ئىلى رايونىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان بورتالادىكى ھەر مىللەت خەلقىمۇ گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمران- لىقىغا قارشى بۇ كۈرەشكە پائال ئاتلىنىپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىن- قىلابىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا تېگىشلىك تۆھپە قوشتى.

1944 - يىلى 8 - ئايدا نىلقا خەلقى ئالدى بىلەن تۈنجى پاي ئوقىنى ئېتىپ، ئۆلاستاي تاغلىق رايونىدا ئات تەقدىم قىلىش ھە رىكىتىگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئارقىدىنلا ئىلىدا قوزغىلاڭ پارتلىدى. ئىنقىلاب كۈچى شىددەت بىلەن ئۇلغىيىپ

كوماندىرلىرىنىڭ ئىلىدىكى ھەربىي-مەمۇرىي قوماندانلىق شتابىنى تېز-
لىك بىلەن ئىشغال قىلىندى. 11- ئاينىڭ 12- كۈنى ئۈچ ۋىلا-
يەت ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئىلىدە قۇرۇلدى.

ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئىنقىلاب كۈچىنى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش مەقسىتىدە 11- ئاينىڭ 20- كۈنى ئىمىنوپ (مىللىتى تاتار، سابىق ئىلى ۋىلايەتلىك تەرەققىيات شىركىتىنىڭ بورتالادا تۇرۇشلۇق تېرە- يۇڭ سېتىۋالغۇچىسى)ۋە ئېردە (مىللىتى موڭغۇل، سابىق ئارىشاڭ شۆبىسىنىڭ باشلىقى بولغۇنىنىڭ ئوغلى)نىڭ قوماندانلىقىدا بىر بۆلۈك پارتىزانلارنى چاغانسۇ تېغىدىن ئېشىپ ئارىشاڭ ناھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بورتالانى ئازات قىلىش ئۇرۇشى باشلاندى.

ئارىشاڭ ناھىيەسى بورتالانىڭ ئەڭ غەربىي قىسمىدىكى چەت ياقا جايغا جايلاشقان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ھەربىي قوشۇن يوق، پەقەت ئازغىنە قوراللىق ساقچى قىسىملار بار ئىدى. ئارىشاڭ ناھىيەسىنى شەرققە يۈرۈش قىلىشتىكى بۆسۈش ئېغىزى قىلىش ئاقىلانە ئىش ئىدى. ئارىشاڭ ھاكىمى ۋاڭبىڭشاڭ ئەھۋالنىڭ چاتاقلىقىنى بايقاپ، 11- ئاينىڭ 7-كۈنىلا ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ خەۋىرىنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى ئۇچۇڭشىنگا دوكلات قىلىپ: «ئىلى ناۋادا قولدىن كېتىپ قالسا، ئارىشاڭنى قوغدىماق قىيىن. ئالدىنقى تېلېگراممىدا بىرىنىڭ ئەسكەر ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلغان ئىدىم. قوشۇن بەلگىلىك كۈندە ئارىشاڭغا ئەۋەتىلىشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا ئۆزىمىزنى قوغداش زادىلا مۇمكىن ئەمەس» دەپ تېلېگرامما يوللىغان. پارتىزانلار 20-كۈنى ياردەمچى قوشۇن يې-

تىپ بارماي تۇرۇپ، ئارشاڭ ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىدىكى لىق ساقچىلارنى يوقاتتى. شۇكۈنى پارتىزانلار ئارشاڭ بازىرىنىڭ 30 كىلومېتىر شەرقىدە ياردەم ئۈچۈن ئارشاڭغا كېلىۋاتقان گومىنداڭنىڭ ئىككى پەي ئەسكىرىگە توسۇپ زەربە بەردى.

12- ئاينىڭ 18- كۈنى 300 نەچچە كىشىلىك پارتىزانلار ئەتىرىتى ئارشاڭدىن يورتالاغا تۇتىشىدىغان تېلېفون سىملىرىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، ئارشاڭ بازىرىنى قوغدىغۇچى قوشۇنغا ھۇجۇم باشلىدى. قوغدىغۇچى قوشۇندىن بىرپەي ئەسكەر بازارنىڭ جەنۇبىدا پارتىزانلار بىلەن تىركىشىپ جەڭ قىلدى. ئىككى سائەتلىك كەسكىن جەڭدە قوغدىغۇچى قوشۇن بەرداشلىق بېرەلمەي، بازار ئەتىگە چېكىندى. 19- كۈنى چۈشتىن كېيىن، ئارشاڭ ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى پازىل بازار ئىچىدىكى موڭغۇل- قازاق قاتارلىق ھەرمىللەت ئاممىسىنى باشلاپ پارتىزانلارغا ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىپ، قوغدىغۇچى قوشۇننى بازارنىڭ شەرقى- جەنۇبىي بىر بۇلۇڭغا قامىۋالدى. 20- كۈنى سەھەردە، 70 نەچچە نەپەر دۈشمەن ئوفىتسېرى- جەڭچىلىرى ۋە ئارشاڭ ھاكىمى ۋاڭ بىڭشاڭلار بىر يولىلا يوقىتىلىپ، ئارشاڭ بازىرى ئازاد قىلىندى.

ئارشاڭ بازىرىنىڭ ئازاد بولۇشى، شۇ جايدىكى خەلقنىڭ ئىنقىلابىي جاسارىتىگە ئىنتايىن زور ئىلھام بەردى. ھەرمىللەت ياشلىرى پارتىزان ئەترىتىگە پائال تىزىملاندى. (پەقەت، ئارشاڭنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى زالمۇتۇ دېگەن قىشلاقتىن 30 نەچچە نەپەر موڭغۇل ياشلىرى ئۆز ئىختىيارى بىلەن پارتىزان ئەترىتىگە قاتناشقان) بۇنىڭ بىلەن ئىنقىلابىي قوشۇن ئۇلغايدى.

گومىنداڭ ئارىشاڭنىڭ قولىدىن كەتكەنلىكىنى ئۇقۇپ، مۇدا -
پىئەگە ئالماشتۇرۇشقا تەييارلانغان زاپاس 7 - دېۋىزىيەنى ئالدىراپ
ياردەمچى قىسىمغا ئۆزگەرتىپ، ئارىشاڭ ناھىيەسىگە يەنە ئىككى
پەي ئەسكەر ئەۋەتتى. ياردەمچى قىسىم ماشىنا بىلەن بازارنىڭ
شەرقىي تەرىپىدىكى چوڭكۆۋرۈككە يېتىپ كەلگەندە يوشۇرۇن زەر
بىگە ئۇچرىدى. دۈشمەن قوشۇنى پارتىزانلارنىڭ كۈچى كۆپلىكىنى
كۆرۈپ، شۇ كۈنى كېچىسى يېقىن يەردىكى مۇئاۋىن ھاكىم
پازىلنىڭ قورۇسىغا چېكىنىپ كىردى. پازىلنىڭ قورۇسى مۇھىم
جايغا جايلاشقان بولۇپ، ئۆيلىرى مۇستەھكەم ئىدى. پارتىزانلار
ئۇلارنى قاتمۇ - قات قورشىۋېلىپ، بىر قانچە كۈن جىددىي ئې -
لىشقان بولسىمۇ، ئىشغال قىلالمىدى. شۇڭا، ئازكىشىنى قاراۋۇللۇق
قىلىپ، پات - پات كۆرۈنۈشكە ھۇجۇم قىلىشقا
قالدۇرۇپ، ئاساسىي قوشۇن قارابۇقىغا يۈرۈش قىلىپ، يول بويى
قارابۇقا، كونا شاۋپاڭ، شاۋبەگېن قاتارلىق جايلارنى ئىگەللىدى.
بورتالا ناھىيە- يېزىلىرىدىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى پائال
ھەرىكەتكە كېلىپ، پارتىزانلارغا ياردەملەشتى.

پارتىزانلارنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىدىن گومىنداڭ قوشۇنلى-
رى ساراسىمىگە چۈشتى. ئارىشاڭ- بورتالا، جىڭ ناھىيەسىنىڭ
تۇسمىقى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاشلىق يېتەرلىك، ئات-كۆلۈك كۆپ
ئىدى. جىڭ رايونلىرىدىكى ياردەمچى قوشۇنلار ئوزۇق-كۆلۈكتە
ئۈلۈتنى بورتالا-ئارىشاڭغا باغلايتتى. ئارىشاڭ قولىدىن كېتىپ بور-
تالانىمۇ ساقلىيالمىسا، جىڭنىڭ پۇت-تىرەپ تۇرۇشى مۇمكىن ئە-
مەس ئىدى. شۇڭا 12-ئاينىڭ 28-كۈنى زاپاس 7-دېۋىزىيەنىڭ

مۇئاۋىن باشلىقى خۇشكىيالىڭ ئۆزى بورتالاغا كېلىپ ئورۇنىدا قوماندانلىق قىلدى. ھەم تۆت لىيەن ياردەمچى قىسمىنى بورتالا، داخمىيەنزى، ئۇتەي، سەنتەيلەرگە ئەۋەتىپ بورتالانى چىڭ قوغداپ، ئاردىشاڭنى قايتۇرۇۋالماقچى بولدى.

1945-يىلى 1-ئاينىڭ 16-كۈنى گومىنداڭ قوشۇنلىرى غالجىرلىق بىلەن قايتارما ھوجۇم قىلىپ، ئىلگىرى-ئاخىرى شاۋيىگېچەن، كونا شاۋپاڭ ۋە قارا بۇقىلارنى تارتىۋالدى. ئاردىشاڭ دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ قېلىش خەۋپىدە قالدى. مۇشۇنداق پەيتتە 1000 كىشى ئەتراپىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل ئارمىيىسى ياردەمگە يېتىپ كېلىپ (ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ستالىن رەھبەرلىكىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئادەم ۋە ماددىي كۈچ جەھەتتە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى زور كۈچ بىلەن قوللىغان ئىدى.) پارتىزانلار بىلەن زىچ ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلىپ، دۈشمەننىڭ غالجىرانە قايتارما ھوجۇمىنى چېكىندۈردى. پارتىزانلىق قورۇسىنى مۇستەھكەم ساقلاۋاتقان 80 نەچچە نەپەر دۈشمەن ئوفىتسېر- جەڭچىلىرى ياردەمچى قوشۇنغا ئىگە بولالمىغاچقا پۈتۈنلەي يوقىتىلدى.

2-ئاينىڭ 16-كۈنى دۈشمەن قوشۇنى قارا بۇقىدىن شاۋيىگېچەنگە چېكىندى. كېيىن جىڭخا چېكىندى. 18-كۈنى، بورتالا ئامبىلىقىنىڭ ھاكىمى شۇسۇڭتاۋ ۋە مۇئاۋىن ھاكىمى فەن شۇسەنلەر يېزا تۆرىلىرى، سودىگەرلەر ۋە كۆپ قىسىم خەنزۇ ئاھالىلىرىنى باشلاپ شەھەرنى تاشلاپ شەرققە قېچىپ كەتتى. پارتىزانلار بورتالانى ئىگەللىدى.

ئاردىشاڭ، بورتالا ئازاد بولۇش بىلەن جىڭدىكى

دۈشمەن مۇداپىئە قوشۇنلىرى توساقتىن ئايرىلدى. ئەكسىچە پار-
تىزانلار مال- مۈلۈك جەھەتتىن تولۇقلاندى. تولۇقسىز مەلۇماتقا
قارىغاندا، 1945-يىلى بورتالادىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆز ئىختى-
يارىي بىلەن پارتىزانلارغا 1152 تۇياق قوي ئىئانە قىلغان. شۇ
يىلى 2-ئايدا بورتالا ناھىيىسى قارا بۇقىدا تۇرۇشلۇق پارتىزان-
لارغا 4000 جىڭ يەم-خەشەك، 1500 دانە نان يەتكۈزۈپ بەرگەن.
سەنتەيدە تۇرۇشلۇق پارتىزانلارغا 16 دادەن يەم-خەشەك، بىر تۇ-
ياق ئۆكۈز، 4000 باغ بىدە يەتكۈزۈپ بەرگەن. 3-ئايدا پارتىزان-
لار ئۈچۈن 10 مىڭ باغ ئوت-چۆپ، 300 دادەن يەم-خەشەك، بىر
يېرىم توننا نان، 560 تۇياق ئىگەر-جابدۇقلۇق ئات قاتارلىق
ماددىي ئەشيالارنى ئىئانە قىلىپ توپلىغان. 6-ئايدا، بورتالادىكى
ھەر قايسى مەسچىتلەر ھەرىكەتكە كېلىپ، مىللىي ئارمىيىگە كۆپ
مىقداردىكى نەق پۇل، قوي، ئاشلىق، سەرەڭگە، تاماكا، سوپۇن، چاي
قاتارلىق ماددىي بۇيۇملارنى ئىئانە قىلغان. 1946-يىلى 5-ئايدا
بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىدارىسى مىللىي ئارمىيىگە 1 مىليون
110 مىڭ يۈەن ئىئانە قىلغان. 6-ئايدا بورتالادىكى ھەر مىللەت ئاياللىرى
مىللىي ئارمىيىگە 22 مىڭ يۈەن نەق پۇل، 360 دانە قوي، تۆت دانە
ئالتۇن ئۈزۈك، بىر دانە كۈمۈش ئۈزۈك، 5 دانە كۈمۈش بىلەيزۈك، 120 دانە يامبۇ،
24 لوڭگە، 30 باش ياغلىق، 32 سوپۇن، 5 قولاقچە، 8.4 مېتىر
رەخت ئىئانە قىلغان. ھەر مىللەت خەلقى ئىئانە توپلاپ پارتى-
زانلارغا كۈچلۈك ياردەم قىلىپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بورتا-
لادا غەلىبە قىلىشىنى مۇھىم ماددىي ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى.
1945-يىلى 4-ئاينىڭ 8-كۈنى ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى پار-

تىزان ئەترەتلىرى ئاساسىدا مىللىي ئارمىيىنى رەسمىي قور پولك قىلىپ رەتلىدى. بورتالا، ئارىشاڭ ناھىيىلىرىدىكى پارتىزان ئەترەتلىرى موڭغۇل ئاتلىق يەڭگى قىلىپ رەتلەندى. ئەمەردە يەڭجاڭلىققا تەيىنلەندى. بۇ چاغدا جىڭنى گومىنداڭ ئىگەللەپ تۇرغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئىلى رايونىغا قاراشلىق 12 ناھىيە(مەمۇرىي رايونلار) نىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي ئازات بولدى. ئۇرۇش غەلىبىسىنى يەنىمۇ زورايتىش ئۈچۈن، ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى شىمالىي لىنىيە تارباغاتاي ۋە ئالتايغا ھۇجۇم قىلىش، ئوتتۇرا لىنىيە جىڭ ۋە شىخولارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىش، جەنۇبىي لىنىيە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئىنقىلابىي كۈچلەر بىلەن ماسلىشىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى تېزگىنلەپ، شىمالىي ۋە ئوتتۇرا لىنىيىدىكى ھەربىي ئىشلارنىڭ غەلىبە قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشتىن ئىبارەت ئۈچ لىنىيە بويىچە ھۇجۇمغا ئۆتۈش ئىستراتېگىيىسىنى تۈزۈپ چىقتى.

4-ئاينىڭ باشلىرىدا، موڭغۇل ئاتلىق يەڭگى بىر قىسىم مىللىي ئارمىيىگە ئەگىشىپ، شىمالىي لىنىيىدە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، بورتالانىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قىزىلتۈزدىن تارباغاتايغا ئاتلاندى. ئوتتۇرا يولدىكى 4 مىڭ نەچچە كىشىلىك ئاساسىي قوشۇن جىڭ ئەتراپىدىكى داخىيەنزى، ئاچا داۋان، سەنتەيزى ئۆتەڭلەرگە توپلاندى. جىڭدا مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان گومىنداڭ قوشۇنى 7000 كىشىدىن ئارتۇق بولۇپ، 45-دىۋىزىيىنىڭ باشلىقى كۈچى ئالدىنقى سەپ قوماندانلىقىغا تەيىنلەندى. ئەمدىلا ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى بولۇپ تەيىنلەنگەن زۇ-

شۇڭىمۇ ئىلىگە بېرىشقا ئۈلگىرەلمەي، جىڭدا تۇرۇپ قالغان ئىدى.

جىڭ مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن 1945-يىلى 2-ئايدا گومىنداڭ قوشۇنلىرى جىڭدىكى خەلق ۋە ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنى چېكىنىشكە مەجبۇرلاپ، خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى بۇزۇپ، تېرەكلىرىنى كې-سىپ ئاكوپ، ئىستېھكام قاتارلىق مۇداپىئە ئەسلىھەلىرىنى ياسىغان. 2 مىڭدىن ئارتۇق خەلقنى مەجبۇرى ئەمگەككە سېلىپ بىر ھەپتە ئىچىدە بىر ئاددى ئايرودروم ياساپ چىققان. جاھىللىق بىلەن قا-رشىلىق كۆرسىتىپ، جىڭنى چىڭ ساقلىماقچى بولغان.

4-ئاينىڭ 15-كۈنى مىللى ئارمىيە جىڭدىكى دۈشمەنلەرگە ھو-جۇم قوزغاپ، ئىلگىرى-ئاخىرى ساسەنزە ۋە يۈكجىخۇ مۇداپىئەلى-نىيىسىنى بۆسۈپ ئۆتتى. ئۇندىن كېيىنكى 4 ئايدىن كۆپرەك ۋا-قىتتا، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنىدا يېڭىش-يېڭىلىش بولۇپ تۇردى. ساسەنزە، يۈكجىخو ۋە باجاخۇ رايونلىرىدا ھەرەتارتىشى-دەك ئۇرۇش بولۇپ تۇردى.

9-ئاينىڭ 3-كۈنى، ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، شىۋە قاتارلىق مىللى-لەتلەردىن تەركىپ تاپقان مىللى ئارمىيە يۈكجىخۇنى يەنە بىر قې-تىم قولغا چۈشۈردى. ئۇرۇشتا شىۋەلەر لىيەنى بىلەن دۈشمەنلەر ئوتتۇرىسىدا قانلىق جەڭ يۈز بېرىپ، نۇرغۇن جەڭچى-لەر شەرەپ بىلەن قۇربان بولدى. ئارقىدىنلا مىللى ئارمىيەدىن مىڭ نەچچە كىشى باجاخۇنى 3 تەرەپتىن قورشاۋغا ئېلىپ توپقا تۇتتى. جەڭ باشلانغاندىن كېيىن، دۈشمەن تاشيولنىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلاشقان ئىستېھكاملارغا مۆكۈۋېلىپ، مىللى ئارمىيەنى شىددەت بىلەن ئوققا تۇتتى. مىللى ئارمىيەدىن يارىلانغانلار ۋە قۇربان بول-

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

غانلار كۆپ بولدى. مۇشۇنداق پەيتتە، ئەلى 4-بۆلەك 1-ئىيەكى زوخرۇللا ئۆزلىگەندىن 5 جەڭچىنى باشلاپ باتۇرلۇق بىلەن دۈشمەننىڭ 3 ئىستىھكامىنى ئارقا-ئارقىدىن پارتلىتىپ، قىسىمنىڭ ئىلگىرىلەش يولىنى ئېچىپ بەردى. 9-ئاينىڭ 7-كۈنى مىللىي ئارمىيە باجاخۇنى ئىشغال قىلدى.

باجاخۇ جەڭ بازىرىغا يېقىن بولۇپ، مىللىي ئارمىيىنىڭ قەدەممۇ-قەدەم يېقىنلاپ كېلىشى جەڭنى قوغداۋاتقان دۈشمەننى ئەندىشىگە سېلىپ، تەنتىرىتىپ قويدى. مىللىي ئارمىيە مۇشۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، جەڭ ناھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قىلىش جېڭىنى تېزدىن ئورۇنلاشتۇردى. 9-ئاينىڭ 8-كۈنى مىللىي ئارمىيە ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىدى. دۈشمەن قوشۇنى بازارنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى 8 ئىستىھكامىنى دالدا قىلىپ، جان تىكىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. مىللىي ئارمىيە پارتلىتىش گۇرۇپپىسىنى چىقىرىپ، دۈشمەننىڭ ئىستىھكاملىرىنى پەم بىلەن پارتلاتتى. دۈشمەن پانا جايدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن، داۋاملىق ئۇرۇش قىلىشتىن ۋاز كېچىپ، جەڭ كۆۋرۈكىنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ، ئەلى-ئۈرۈمچى تاش يولىنى بويلاپ شەرققە قاراپ بەدەر قاچتى.

10-كۈنى دۈشمەن قوشۇنى قېچىپ كورتۇ چوڭ كۆۋرۈكىگە بارغاندا، مىللىي ئارمىيىنىڭ يوشۇرۇن زەربىسىگە ئۇچرىدى. بۇ ۋاقىتتا كۆۋرۈك ئاللىبۇرۇن كۆيدۈرۈلگەن بولۇپ، دۈشمەنلەر سۇ كېچىپ دەريادىن ئۆتمەكچى بولدى. لېكىن، سۇ كۆپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە مىللىي ئارمىيە كەينىدىن قوغلاپ، ئالدىدىن توسۇپ زەربە بەرگەنلىكتىن ئۆلگەنلەر ۋە يارىلانغانلار ناھايىتى كۆپ بولدى.

شۇ كۈنى كەچ دۈشمەن قالدۇق قىسمى تۆت تەرەپكە يېتىپ كېتىـ لىپ، شىخۇنىڭ 9-ئاينىڭ 7-كۈنىلا قولدىن كەتكەنلىگىدىن ۋە دىۋىزىيە باشلىقى گو چىنىڭ ئاز بىر قىسىم ئوفىتسېر-جەڭچىلەرنى باشلاپ بەدەر تىكىۋەتكەنلىگىدىن خەۋەر تاپىدۇ. ئۇلار 18-كۈنى كۈيتۇڭ بىلەن يۈكجىخۇنىڭ ئارىلىقىدا ئەسىرگە چۈشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، شىخۇنى ئاتلاپ ئۆتۈپ ماناسقا بېرىۋالغان 1- پولكنى ھېسابقا ئالمىغاندا، دۈشمەن 45-دىۋىزيەسى پۈتۈنلەي يوقۇتۇلدى ۋە ئەسىرگە ئېلىندى.

جىڭدىكى ئۇرۇشتا مىللى ئارمىيە دۈشمەن قوشۇنىدىن 3000 كىشىنى ئەسىرلىككە ئالدى. بۇنىڭ ئىچىدە گېنېرال مايوردىن 1 نەپەر، گېنېرال پولكوۋنىكتىن 2 نەپەر، پولكوۋنىكتىن 4 نەپەر، مايوردىن 15 نەپەر، باشقا ئوفىتسېرلاردىن 198 نەپەر بار. 12 دانە مىناموت، 9 دانە زەمبىرەك، 38 دانە پىلىموت ۋە زور تۈركۈمدىكى ھەربى بۇيۇملار قولغا چۈشۈرۈلدى.

ئارشاڭ، بورتالا، جىڭ ناھىيەلىرى ئازات بولغاندىن كېيىن، ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى سابىق گومىنداڭنىڭ ناھىيەلىك ھۆكۈمەتىنى ئېلىگىرى- كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ناھىيەلىك ھۆكۈمەتلەرنى قۇرۇپ چىقتى.

سابىق بورتالا، ئارشاڭ موڭغۇل ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ 1945- يىلى 9- ئاينىڭ 8- كۈنى مايتاغدا موڭغۇل ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ھەم «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تۆھپىكار پولكى» دېگەن نام بېرىلدى.

1945- يىلى 9- ئاينىڭ 16- كۈنى تارباغاتاي، ئالتايلار

ئازاد بولدى . موڭغۇل ئاتلىق پولكى مىللى ئارمىيە بىلەن بىرلىكتە ماناس دەرياسىنىڭ غەربى قىرغىقىغا يېتىپ بېرىپ ،گومىنداڭ قوشۇنلىرى بىلەن تىركىشىپ تۇردى.ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى سۆھبەت ئۆتكۈزۈش نەتىجىسىدە، 10- ئاينىڭ 17- كۈنى تىنچلىق 11 پۈتۈمى ئىمزالاندى. ئىككىنچى يىلى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى.

1949-يىلى 9- ئاينىڭ 25- كۈنى شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىقى جاكالاندى . 10- ئايدا خەلق ئازاتلىق ئارمىيەسى شىنجاڭغا يېتىپ كېلىپ ، مىللى ئارمىيە بىلەن ئۇچراشتى . 12- ئايدا موڭغۇل ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكى باشقا مىللى ئارمىيە قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ 5 جۇنى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئارمىيىسىدە تۇرغان چاغلىرىمدىكى بىرقانچە ئىش

دۈشمەننى ئەجەلگە مەھكۇم قىلغان گىردە نان

ئەخمەت تۇردىيوپ

1944-يىلى ئىلى خەلقى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنى بىر يوللا ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئىلى ۋىلايىتىنى ئازادلىققا ئېرىشتۈرگەن بولسىمۇ، بۇ يەردىكى گومىنداڭ قالدۇق كۈچلىرى غۇلجا شەھرىنىڭ ھەرەمباغ، ئايرودروم ۋە سۈيدۈڭ قاتارلىق ئورۇنلىرىغا تىقىلىۋېلىپ قارشىلىق كۆرسىتىۋاتاتتى. گومىنداڭ قىسىملىرى ئىلىدىكى قالدۇق قىسىمغا ياردەم بېرىش مەقسىتىدە شىخۇ، جىڭ قاتارلىق جايلاردا تۇرۇشلۇق قىسىملىرىدىن 1 دىۋىزىيە ئارمىيە تەشكىللىگەن بولۇپ، بۇ قىسىمنىڭ ئالدى كەڭسايدا، كەينى سىتەي، چۆلئېدىرلاردا غەربكە قاراپ چۈمۈلىدەك يامراپ كېلىۋاتاتتى.

ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ، ئايرودروم ۋە سۈيدۈڭ قاتارلىق ئورۇنلاردىكى تىقىلىپ ياتقان گومىنداڭ قىسىملىرىنى ئاز بىر قىسىم پارتىزانلار بىلەن قورشاپ تۇرۇپ، ئاساسى كۈچىنى توپلاپ يامراپ كېلىۋاتقان گومىنداڭ قوشۇنلىرىغا زەربە بېرىپ، ياردەمگە كەلگەن گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلغىنىدا-

دىن كېيىن ھەرەمباغ، ئايردۇم، سۈيدۈڭ ۋە باشقا جايلار گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى ھۇجۇم بىلەن يوقۇتۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ-نىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ستراتېگىيىگە ئاساسەن، ھەر قايسى جايلاردىكى پارتىزان ئەترەتلىرى تولۇپ-لاندى. بىزنىڭ توققۇز تارا ناھىيىسىدىن ئىلىگە كەلگەن ئاتلىق پارتىزان ئەترىتىمىزمۇ گېنېرال ئىسھاقبەكنىڭ قوماندانلىقىدا، كەڭ-سايدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇپ زەربە بېرىپ تارمار قىلىشتىن ئىبارەت پۈتۈن ئىنقىلابىنىڭ تەقدىرىگە مۇنا-سىۋەتلىك بولغان بۇ ئۇرۇشقا ئاتلاندى.

دىكابىرنىڭ باشلىرى ئىدى، بىز ناھايىتى ئوڭۇشلۇق ھالدا چارۋىچىلارنىڭ قىشلاقلىرىدىن ئۆتۈپ، كەڭساي داۋىنىدىن ئېشىپ سەنتەينىڭ ئۇدۇلىدىكى قارغانلىقتا يېتىپ كەلدۇق. قوماندانلىق ئىشتاب مۇشۇ جايغا ئورۇنلاشتى. بىز ئۆزىمىز ئېلىپ كەلگەن ئوزۇقلۇق ۋە يەم خەشەك بىلەن ئاتلارنىڭ ۋە ئۆزىمىزنىڭ قو-ساقلىرىنى تويغۇزۇپ، بىركۈن دەم ئالغاندىن كېيىن گېنېرال ئىسھاق-بەك ھەر قايسى پارتىزان ئەترەتلىرىگە ئۇرۇش ۋەزىپىسى تاپشۇر-دى. جۈملىدىن ماڭا: «ئەخمەت، ئۆز ئەترىتىڭىز بىلەن چۆل ئې-رىدىكى گومىنداڭ قىسىملىرىنى ئۆزدىل-كېسەل يوقۇتۇش ۋەزىپىسىنى سىزگە تاپشۇرىمەن» دېدى. ھاياتىمدا ئالى قوماندانىنىڭ ۋەزىپە تاپشۇرغان بۇيرۇقىنى تۇنجى قېتىم بىۋاستە ئاڭلىشىم ۋە مۇستەقىل ئۇرۇش قىلىدىغانلىقىم ئۈچۈن، ھاياجانلىنىپ ھودۇقۇپ كېتىپ پىروزىتسىيە بىلدۈرۈشنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن. گېنېرال مېنىڭ گەپ قىلمىغانلى-قىمنى كۆرۈپ: «ھە؟ ئىشەنچىڭىز بولمىدىمۇ يا؟» دېگەندە ئاندىن

ھوشۇمنى يىغىۋېلىپ، ئىلدىراشلىق بىلەن: «ھۆرمەتلىك گېنېرال، تاپشۇرغىنىڭىزنى بىجانىدىل ئورۇنلايمەن» دەپ جاۋاپ بەردىم. گېنېرال كۈلۈپ كېتىپ: «يارايسىز، ھودۇقماڭ، ئۆزىڭىزنى تېتىك تۇتۇڭ. سىلەرنىڭ ۋەزىپەڭلەر ئەڭ موھىم، دۈشمەننى قانچە تېز يوقىتىساڭلار شۇنچە ياخشى. ئۇلارنىڭ بېلىنى ئۈزۈپ تاشلاپ زەھەر چاچالمايدىغان قىلىپ قويۇش كېرەك» دېدى. تۈنۈگۈنلا بىر كەمبەغەل ئائىلىدە كەتمەننىڭ قولى بولۇپ ئىشلەپ يۈرگەن بىر ياش، بۈگۈنكى كۈندە گېنېرالنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇپ، بىر ئەترەتكە قوماندانلىق قىلىپ ئۇرۇش قىلىش سالاھىتىگە ئىگە بولۇش، ھەقىقەتەنمۇ مېنى ھاياجانلاندۇردى. ھەر قايسى پارتىزان ئەترەتلىرى ئۇرۇش سەپىرىگە مېڭىشتىن بۇرۇن، گېنېرال ئىسھاقبەك ئۇرۇش سەپەرۋەرلىكىنى قىلىپ مۇنداق دېدى: «بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئىككى چوڭ ئىشقا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىرىنچىدىن، دۈشمەننى ئۆگىسىدىن چىقالمايدىغان قىلىپ قويىدۇ.

ئىككىنچىدىن، ئىنقىلابىمىزنىڭ ئاساسىنى مۇستەھكەملەپ، داۋاملىق ئالغا ئىلگىرلەپ، پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئاساس يارىتىدۇ. نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتتە، دۈشمەن كۆپ، بىز ئاز. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار تولۇق قوراللانغان مۇنتىزىم قوشۇن، شۇڭا سىلەر دۈشمەننى يەرشارائىتتىن ئوبدان پايدىلىنىپ، يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ ئۇشتۇمتۇت زەربە بېرىش ئۇسۇلى قوللىنىپ تارمار قىلىشىڭلار كېرەك. ھەممىڭلارنىڭ غەلىبە قىلىشىڭلارغا تىلەكداشمەن». ئاخىرىدا ئۇ ئىنتايىن ئىشەنچلىك تەلەپپۇزدا:

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئاتلىنىڭلار» دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى.

قار قېلىن، يەرجاھان ئاپپاق قار بىلەن قاپلىنىپ كەتكەچكە ئوي-چوڭقۇرنى بىلگىلى بولمايتتى، قىشنىڭ ئىزغىرىن شامىلى قارلارنى ئۇچۇرۇپ ئازگاللارغا تىقاتتى. بوي تارتىپ ئۆسكەن قارغايلارنىڭ يوپۇرماقلىرىغا ئاپپاق قار لىباس ياپقان-لىقتىن ھەيۋەتلىك مۇنارلاردەك كۆرۈنەتتى. ئادەم ۋە ئاتلار-نىڭ ئۈستىگە يېپىلغان ئاق نىقاپ قار بىلەن قاپلانغان زېمىن بىلەن بىردەك بولۇپ، پەرىق ئەتكىلى بولمايتتى. شۇرغان قار ئۇچقۇنلىرىنى ئۇچۇرۇپ، جەڭچىلەرنىڭ يۈزىگە ئۇراتتى، قات-تىق سوغۇق كىشىنى زەھەردەك چاقاتتى. لېكىن، بۇ قېتىمقى ۋە-زىپىنى ئادا قىلىش ھەر بىر پارتىزاننىڭ قەلبىدە ئوت بولۇپ يانغانلىقى ئۈچۈن، زەھەردەك سوغۇق تەسىر قىلمايتتى. پارتىزان-لار ۋە ئاتلاردىن چىققان تەرنىڭ ھورلىرى قار ئۇچقۇنلىرى ئىچىدە غايىپ بولاتتى. بىز ئاتلىرىمىزنى بەزىدە مىنىپ، بەزىدە يېتىلەپ، تەكىرى تاغ باغرىنى بويلاپ، ئېدىرلارنى پانا قىلىپ تاش يولنىڭ 200 مېتر جەنۇبى تەرىپىدىكى چوڭ ئېدىرلىقتا بى-خەتەر يېتىپ كەلدۇق. ئالدىن ئەۋەتىلگەن رازۋېتگورۇپپىلىرىنىڭ دۈشمەن ئەھۋالدىن بەرگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، چۆل ئېدىرىدە 100 دىن ئارتۇق چېدىر بارلىقى مەلۇم بولدى. بۇ ئەھۋال مېنى چۆچۈتۈپ، تەنتىرىتىپ قويدى. ھەر بىر چېدىردا بەشتىن ئەس-كەر بولغاندا 500 ئەسكەر بار، ئەگەر 10 دىن بولغاندا 1000 ئەسكەر بار دېگەن گەپ. دۈشمەن كۆپ، بىز ئاز، شۇڭا، بىر مەيدان كەسكىن جەڭ بولىدىغانلىقى ھەممىزگە ئايان ئىدى. بىز

ئادى بىلەن يوشۇرۇنۇپ زەربە بېرىشكە ئەپلىك ئورۇنلارنى تاللىدۇق. ھەر
ئېھتىمالغا قارشى تەدبىرلەرنى بەلگىلىدۇق. تاڭ ئەندىلا يورىشىغا
ئۈچكە بۆلۈنۈپ ئىنتايىن چەبدەسلىك بىلەن چېدىرلارغا ھۇجۇم
باشلىدۇق. ھەر بىر جەڭچى قولىدىكى قۇرالنى تولۇق ئىشقا سال-
دى، نەتىجىدە جەڭ بىز ئويلىغاندەك قاتتىق بولمىدى. دۈشمەنلەر
بىر ئاز قارشىلىق كۆرسەتكەندەك قىلدى، ئەمما بىز ئىنتايىن تېز-
لىك بىلەن تارمار قىلدۇق. بارلىق جەڭچىلەر بۇ غەلىبىدىن خو-
شاللىنىپ تەنتەنە قىلدۇق، شۇ ۋاقىتتىكى خوشاللىقنى بۇ
ئاجىز قەلىمىم بىلەن ئىپادىلەپ بېرەلمەيمەن، كۆزلىرىمدىن ئاققان
ياش مەڭزىمدە چوكىدەك تۈگۈلۈپ قالغانلىقى ھېلىمۇ ئېسىمدە: بىز
تەھلىل قىلغاندەك ھەر بىر چېدىردا راستىنلا 10 دىن ئەسكەر بار
ئىكەن. ھەر بىر ئەسكەر توك تېزەكتەك قېتىپ قالغان 10 دىن
كىردە ناننى يەپقا ئۆتكۈزۈپ، بويىنىغا ئېسىۋاپتۇ.

مەن بۇ غەلىبىنى قوماندانلىق ئىشتابىغا تېز دوكلات قىلىش
ۋە يېڭى ۋەزىپىلەرنى تاپشۇرۇپ ئېلىش ئۈچۈن ئەترەتنى مۇداپى-
ئەگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، ئات مىنىپ قوماندانلىق ئىشتابىغا
ئۇچقاندەك يۈرۈپ كەتتىم. پوس خەۋەر بېرىشى بىلەن گېنېرال
ئىسھاقبەگ چېدىردىن ئالدىمغا چىقىپ تۇرغان ئىكەن. ئاتتىن
سەكرەپ چۈشۈپ، گېنېرالغا سالام بېرىپ، جەڭ نەتىجىسىنى:
ھۆرمەتلىك گېنېرال ئورۇنلاشتۇرۇشىڭىز بويىچە چۆل ئېدىردىكى
دۈشمەنلەرنى تامامەن تارمار قىلىپ، 71 دانە ئات، چېدىر، 902دا-
نە چوڭ-كىچىك ھەر خىل قۇراللارنى ئوق-دورىلىرى بىلەن قول-
غا چۈشۈردۇق، ئالتە نەپەر ئوفىتسېر، 113 نەپەر ئەسكەر بولۇپ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

جەمئىي 119 نەپەر دۈشمەن ئەسىرگە ئېلىندى، ئۆلگەنلەرنىڭ سا-
نى ئالالمىدۇق.» دەپ مەلۇم قىلدىم، گېنېرال دوكلاتىمدىن مەمنۇن
بولدى. مەنمۇ ئىنتايىن مەغرۇر ئىدىم. گېنېرال بۇ غەلىبىنى ئاڭلاپ بىرنەر-
سىنى ئويلىغاندەك قىلدى-دە، چېدىرىغا كىرىپ تەپسىلىي دوكلات
قىلىشنى ئېيتتى. مەن گېنېرالغا ئەگىشىپ چېدىرغا كىرىپ، ئۇرۇش
ئەھۋالىنى تەپسىلىي دوكلات قىلدىم، كىردە نان مەسىلىسىگە كەلگەن-
دە ئېلىۋالغان 10 تىزىق كىردە ناننى ئېلىپ كېلىپ گېنېرالنىڭ
قولىغا بەردىم، گېنېرال كىردە ناننى قولىغا ئېلىپ ئۇياق-بۇياق-
قا ئۆرۈپ كۆرۈپ: «سىلەرنىڭ چول ئېدىردىكى گومىنداڭ قوشۇنىنى
تېز تارمار قىلىپ غەلىبە قىلىشىڭلاردىكى ئاساسىي ئامىل مانا مۇ-
شۇ كىردە ناندا» دېدى. گېنېرال ناننى قولۇمغا قايتۇرۇپ بېرىپ،
سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ: «بۇ كىردە ناننىڭ تېشى قىزىرىپ پىش-
قاندەك تۇرغان بىلەن ئىچى پۈتۈنلەي خام ھەم پېتىر، بۇنداق
نان مۇشۇنداق قاتتىق سوغۇقتا چۆيۈندەك قاتىدۇ، ئادەمنىڭ چى-
شى تۇرماق ئاي پالتا بىلەن چاپسىڭىزمۇ ئۆتمەيدۇ. گومىنداڭ
ئەسكەرلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ۋە سىلەرنىڭ غەلىبە قىلىشىڭلار مانا
مۇشۇ كىردە نانغا باغلىق. ھەر قانداق بىر ئارمىيىنىڭ تەمىناتى، ئۇ-
زۇقلىنىشى ئۇرۇشتا يېڭىش، يېڭىلىشتىكى مۇھىم بىر ئامىل. خەل-
قىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل-ئىدىرىكىنى ئىشقا سېلىپ، گومىنداڭنىڭ
سېلىقىنى ئەپچىللىك بىلەن ئادا قىلىپ، پەۋقۇلئاددە شا-
رائىتتا، گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە ئەجەل دورىسى بېرىپ، ئالدىنقى
سەپ پارتىزانلىرىغا ئەملىي ياردەم بېرىپتۇ، بىزنىڭ تۈگىمەس كۈچ
قۇدرىتىمىز باتۇر ئەقىل-ئىدىرەكلىك خەلقىمىزدە.» دېدى، گېنېرال-

نىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، مەن قولۇمدىكى گېردە نانىنىڭ شۇن-
چە ئېغىرلىقىنى بىردىنلا ھېس قىلدىم. گېنېرالغا چىن دىلىمدىن
قايىل بولدۇم.

چۆل ئېدىردىن بورتالاغا يۈرۈش قىلىش

1940-يىلى ماي ئايلىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئالدىنقى سەپكە يۈرۈش قىلىش ئورتا يۆلۈنۈش ئىنقىلابىي مۇنتىزىم قىسمىدىن سۇيدۇڭ 1-پىيادە پولك (شىنجۇ ئازاد بولغاندىن كېيىن تۆت پولك قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن) سىمپىلىتۇزا، سەنتەي، چۆل ئېدىر قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشقان ئىدى، مەن تۇرغان 1 روتا چۆل ئېدىردا ئىدى.

چۆل ئېدىر بورتالا ناھىيىسىگە قاراشلىق بولۇپ، شەرقى تەرىپى سىمتەي، غەربى تەرىپى سەنتەي، جەنۇبى تەرىپى تەڭرى تاغ تىزمىلىرىغا، شىمالى تەرىپى قۇرۇق تېرەك تاغلىرىغا تۇتاشقان، ھەقىقەتەن ئىسمى - جىسمىغا لايىق چۆلدەكچىمەك ئىدىرلىق، قاتمۇ - قات قۇرۇق ساي-جىرالار بىلەن تولغان سۇسىز چۆل ئېدىر ئىدى. ئەمما ئۆيەرنىڭ يەر تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكى مۇداپىئەلىنىشكە ناھايىتى ئەپلىك بولۇپ، ئىلى ۋىلايىتىنى ئۈرۈمچى بىلەن تۇتاشتۇرىدىغان تاشيولنىڭ مۇقەررەر كېسىپ ئۆتىدىغان جايى بولغاچقا ئۇرۇشتا مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئورۇن ئىدى. قوشۇنىمىز مانا مۇشۇ جاينى تاللاپ ئورۇنلاشتى. ئالدى بىلەن بىز 11 كىشى ياتقۇدەك قىلىپ ئورەك قېزىپ، تاغلاردىن قارىغاي سۆرەپ كېلىپ ئۈستىنى يېپىپ، ئۆپا قىلدۇق. ئەينى ۋاقىتتا چۆل

ئېدىر چۆل ئەمەس، ئاۋات ئىدى. جەڭچى-ئوفىتسېرلار ياڭرى
جەڭگىۋار زەپەرمارشى سا‌داسى ئېدىر-جىرالارنى چاڭ كەلتۈرەتتى.
سۇيدۇڭ 1- پىيادە پولك، جۇملىدىن 1- روتىنىڭ جەڭچى-ئوفىتسې-
-رلىرى پۈتۈن شىنجاڭنى ئازات قىلىش مەقسىتىدە، بىر تەرەپ-
تىن گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش
ئۈچۈن ئاكوپ-ئىستىھكاملارنى مۇستەھكەملىدۇق (شۇ چاغدا جىڭ
ناھىيىسىدىكى گومىنداڭ قىسىملىرى بىلەن 3 ۋىلايەت پارتىزان-
لىرى شىددەتلىك جەڭ قىلىۋاتاتتى)، يەنە بىر تەرەپتىن ھەربى
مەشىقنى چىڭ تۇتۇپ، ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىلىرىنى ئۆگەندۇق،
يەر شارائىتى بىلەن تونۇشتۇق ۋە ھەر خىل قورال جابدۇقلارنى
ئىشلىتىش تېخنىكىلىرىنى پىششىق ئۆگەندۇق. دالا مەشىقى ئېلىپ
بېرىش ئارقىلىق، مۇنتىزىم ئۇرۇش قىلىش تاكتىكىلىرىنى ئاساس
جەھەتتىن ئۆزلەشتۈرۈۋالدۇق. بارلىق ئوفىتسېر-جەڭچىلەر شىنجاڭنى
ئىمكان قەدەر تېزدىن ئازاد قىلىش مەخسىتىدە، يۇقىرىنىڭ
جەڭ قىلىش بۇيرۇقىنى تەقەززارلىق بىلەن كۈتۈپ تۇردۇق. بىر كۈنى كەچ-
تە ئۇخلاشتىن بۇرۇن يېنىمدا ياتىدىغان جەڭچى توختى تاماكىنى
توختاتماي قاتتىق شوراپ ئوھتارتىپ كەتتى. ئۇنىڭ كەيپىياتىدىن بە-
ئاراملىقى بىلىنىپ تۇراتتى. مەن ئۇنىڭغا قاراپ: «بۇرادە كەيپىيا-
تىڭ باشقىچىغۇ، نېمە بولدى» دېدىم ئادەتتىكى تەلەپپۇزدا
ئۇ: «ئەزۋەت كوماندىرى، سىزنىڭ ئىچىڭىز مۇتەتتەت بولۇۋاتقاندۇ» دېدى. ئۇ
تاماكىنى يەنە ئىككى شوراپ يەرگە سۈركۈپ ئۆچۈردى-دە، ماڭا
بىر قاراپ: «بىزنىڭ چۆل ئېدىرگە كەلگىنىمىزگە 2-3 ئاي بولۇپ
قالدى، بۇ جەريانىدا بىز كولىغان ئاكوپ، بىز باسقان ئىز -

دەرىجەرالار قالمىدى. بىز قىلمىغان جەڭ مەشقى قالمىدى. يا
كومىنداڭ ئارمىيىسى ھۇجۇم قىلمىدى، يا بىز ھۇجۇم قىلمىدۇق.
قاچانغىچە بۇ چۆل-ئېدىرنى ساقلاپ ياتىمىز؟ جەنۇبىي شىنجاڭدى-
كى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ بىزگە قاراپ كۆزى تېشىلىپ كەتكەندۇ.
ئەقەللىسى تاپىنىمىز ئاستىدىكى جىگدىكى جەڭگىمۇ قاتنىشالمىدۇق.
پارتىزانلىرىمىز نېمە دەۋاتقاندۇ؟ جىلىڭ ئۆرۈشىدا يارىدار بولغان-
لارنى ھەر كۈنى ماشىنا بىلەن يېنىمىزدىن ئېلىپ ئۆتۈۋاتىدۇ، بە-
زى يارىدارلارنىڭ يارىسىنى روتىنىڭ سېستىراسىغا تاڭغۇزۇپ
ماڭدى. ئىچىم قايناپ بىئارام بولۇۋاتىمەن» دېدىدە ئاستا ئور-
نىغا قىيسايدى. بارلىق جەڭچىلەر تەرەپ-تەرەپتىن توختىنىڭ سۆ-
زىنى قۇۋۋەتلىشىپ: «توختى ھەممىمىزنىڭ يۈرىكىدىكى گەپنى قىلدى»
دېيىشتى. كۆرەي كەلگەن پىلىموتچىمىز ئورازقان: «قاچان پىلىموتى-
نى ئىشقا سالارمەن دېگەن ئوي-پىكىر مەندىن زادى نېرى كەتمەيدۇ»
دېدى ھەم يېنىغا قويۇلغان پىلىموتنى سىلاپ تۇرۇپ: «سىز بى-
لىمىزغۇ ئەزۋوت كوماندىرى، دۈشمەنگە قانداق زەربە بېرگەنلى-
كىمنى» دېدى ماڭا قاراپ (ئىككى كۈندىن بۇرۇن قارىغا ئېتىش مە-
شىقىدە 10 تال ئوقنى ئۆز جايىغا تەككۈزگەنلىكىنى دېمەكچى).
مەن كۆپچىلىككە قاراپ: «جەڭگىۋارلىقىمىز پىشىپ يېتىلگەن بول-
سىمۇ ھوشيارلىقىمىزنى يۇقىرى كۆتىرىپ، مۇداپىئەلىنىشنى كۈچەي-
تىپ، ھۇجۇم تەييارلىقىنى پۇختىلاپ، قوماندانىنىڭ بۇيرۇقىنى كۈ-
تۈشىمىز كېرەك» دېدىم. دەل مۇشۇ پەيتتە روتىنىڭ يىغىلىش سىگنا-
لى چېلىندى. بۇ ۋاقىت 1945- يىلى 8- ئاينىڭ 16 - كۈنى
كەچ سائەت 10 ئىدى. پۈتۈن روتا بەش مىنۇت ئىچىدە مەيدان-

غا ھازىر بولدى. روتا كوماندىرى راشىدىن، مۇئاۋىن كوماندىرى ئارتىمقوپ (سوۋېتلىك ئۆزبېك) لار جەڭچىلەرنىڭ جەڭگىۋار ھالىتىنى بىر-بىرلەپ تەكشۈرۈپ كۆزدىن كەچۈردى. مۇئاۋىن روتا كوماندىرى ئارتىمقوپ ئىستروۋىدا مەزمۇت قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان توختىنى كۆرۈپ مەمنۇن بولغان ھالدا: «يارايسەن» دەپ توختىنىڭ مۈرىسىگە ئۇرۇپ قويدى. جەڭچى توختى 19 ياشلاردىكى كەڭغوللۇق، قارا قاشلىق، كۆزلىرى چوڭ يىگىت ئىدى. ئۇنىڭ تۇرقىدىن كۈچ قۇۋۋەت ئۇرغۇپ تۇراتتى. ئۇ ئادەتتە ئانچە كۈلۈپ ئۇيۇن چاقچاق قىلمايتتى. تازا كۈلدى دېگەندىمۇ مىيىغىدە كۈلۈپ قوياتتى. ئۇنىڭ روھى ھالىتى داۋاملىق تېتىك ئىدى. ھەر ئىشتا چېچەن ۋە زىرەك بولۇپ، خىزمەتلەرنى بىجانىدىل ئىشلەپ، ھەربىي ھەرىكەتلەردە ھەر قاچان ئالدىدا ماڭاتتى. مىلتىق، گىراناتا، پاكولوشكا ۋە كىچىك ھەربى كۆرجەكلەرنى ھەربىي تەلەپ بويىچە رەتلىك ئاساتتى.

روتا رەھبەرلىرى تەكشۈرۈپ كۆزدىن كۆچۈرگەندىن كېيىن، روتا كوماندىر راشىدىن مىللىي ئارمىيە باش قوماندانىنىڭ ھەم سۇيدۇڭ 1-ئاتلىق پولىك ئىشتاپ قوماندانىنىڭ ئالدىنقى فىرونتقا يۈرۈش قىلىش ھەققىدىكى بۇيرۇقىنى يەتكۈزدى. بۇنىڭدىن پۈتۈن روتىدىكى ئوفىتسېر-جەڭچىلەر ھاياجانلىنىپ، ھۇررا-ھۇررا! دەپ تولاشتۇق، ھۇررا سادasى پۈتۈن چۆل ئېدىرنىڭ ساي-جىرالىرىدا جاراڭلىدى. روتا كاماندىرى ئۈزۈلۈپ قالغان سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ: «كېچىدە يۈرۈش قىلىشىمىزدىكى سەۋەب دۈشمەننىڭ رازۋېت ئايروپىلانلىرى ۋە بومباردىمانچى ئايروپىلانلىرى-

دىن ساقلىنىش، شۇڭا، ھوشيارلىق بىلەن مېڭىپ، ئەستەرويىنى بۇزماسلىق، قوماندانىنىڭ بۇيرۇقىسىز ھەرىكەت قىلماسلىق كېرەك. يول يىراق ئۆتەڭ-ئەڭلارنىڭ پېتىگىنى يومشاقىراق سېلىپ، پايتىماكلارنى ياخشىراق ئوردىغايسىلەن. دۈشمەن ئىستەھكامىغا يېقىنلاشقانسېرى دۈشمەن ئايروپىلانلىرىنىڭ زەربىسىگە شۇنچە كۆپ ئۇچرايمىز. ۋەزىپىمىز ئېغىر ھەم جاپالىق، لېكىن شەرەپلىك. بۇ تارىخى ئەھمىيەتكە ئىگە شەرەپلىك ۋەزىپىنى شىنجاڭ خەلقى ۋە قوماندانلىق شتابى بىزگە تاپشۇردى. بىز تاكى غەلىبىنى ئۈزۈل-كېسىل قولغا كەلتۈرمىگىچە توختىمايمىز. بۇ مېنىڭ ۋە سىلەرنىڭ ئىرادەڭلەر بولۇپلا قالماستىن، پۈتۈن ئىنقىلاۋىمىزنىڭ ئىرادىسى. شىنجاڭ خەلقىنىڭ بىزدىن كۈتكەن ئۈمىدىدۇر. جەڭ-ئۇرۇشلارنىڭ چېنىقتۇرۇشىنى باشتىن كۆچۈرگەن روتا كوماندىرى راشىدىن ئاتىلارچە مەھرى بىلەن سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ: ئەتە پۈتۈن پولك، جۈملىدىن بىزنىڭ روتا قورۇق تېرەك يولى ئارقىلىق داۋان ئېشىپ بورتالاغا كىرىمىز، ئۇ يەردە بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ قېلىشىمىز مۇمكىن. بورتالا خەلقى ئىنقىلابىي ئىرادىسى كۈچلۈك، مەيدانى مۇستەھكەم، مۇئامىلىسى قىزغىن، ئىشچان، باتۇر خەلق. بورتالا خەلقى ئىنقىلابىمىزنىڭ بېلىقىدا ئېتىلغان تۇنجى ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەنلا ئەمەلىي ھەركىتى بىلەن ئىنقىلابىمىزغا ياردەم بەردى. پارتىزانلىرىمىز چۆل ئېدىرلاردا دۈشمەنلەر بىلەن جەڭ قىلىۋاتقاندا ئۇلار ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، دۈشمەنلەرگە ئەجەللىك زەربە بەردى. بۇ جەھەتتىكى كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان ھېكايىلەرنى ۋاقىت ئېتىبارى بىلەن سىلەرگە

www.uyghurkitap.com

بولغان سۆزلەپ بېرەلمەيمەن. كېيىن ئۆزەڭلار ئاڭلارسىلەن
دى. ئۇ جەڭچىلەرنىڭ بورتالا خەلقىنىڭ قانداق ئۇرۇش قىلغان-
لىقىنى ئاڭلاشقا تەشنا بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ: «ئاخىرى، بورتالا
خەلقى غەزەپ ۋە غەيرەتكە كېلىپ، گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنى بىر يول-
لا ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. ھازىر بورتالا پارتىزانلىرى جىڭ، داخىيەن-
زى، يۇنجىخولاردىكى گومىنداڭ مۇنتىزىم قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ
قىلىپ، بىزنىڭ بورتالا قىزىل تۇز كۆلى ئارقىلىق دۈشمەن كۈچ-
لىرى توپلانغان شىخوغا يان تەرەپتىن زەربە بېرىشىمىز ئۈچۈن
ھەرخىل پايدىلىق شارائىتلارنى يارىتىپ بەردى. شۇنداقلا بورتالا
ئارقا سەپ تەمىنات بازىسى. شۇڭا ئۇيەرگە بارغاندىن كېيىن،
خەلق بىلەن مۇئامىلىدە قىزغىن بولۇش، چوڭلارنى ھۆرمەت قى-
لىش كېرەك. ئىنقىلابىي ئارمىيە خەلقنىڭ پەرزەنت قوشۇنى دې-
گەن نامغا مۇناسىپ ئىش قىلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن.» دېدى
ھەم يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇق بەردى. قوشۇن ئۈچ سەپ بولۇپ يول-
غا چىقتى. ھەربىر ئىزۋۇت 5 مېتىردىن ئارىلىق قويۇپ ماڭدى. تۈن
ئىنتايىن قاراڭغۇ بولۇپ خۇددى قارا قازاننى دۈم كۆمتۈ-
رۈپ قويغاندەك سىزىلەتتى. جەڭچىلەر ئىنتىزامغا قاتتىق رىئايە قى-
لىپ، تاماكىمۇ چەكمەي، بىر-بىرى بىلەن پاراڭلاشماي ئۈن-تىنسىز
ماڭاتتى. ئەنە شۇ تەرىقىدە بىركېچە يۈرۈش قىلىپ، ئەتىسى سا-
ئەت 10 لاردا بورتالانىڭ تاشكۆۋرۈك دەريا بويىغا يېتىپ كەل-
دۇق. كۆۋرۈكنىڭ غەربىي شىمالى (دەريانىڭ شىمالىي)
تەرىپىدىكى ئىككى مودەك يەردە سىنازلىق بولۇپ، ئورغۇنلىغان
بولۇقلار بار ئىكەن. كۆۋرۈك بىلەن ناھىيە بازىرىنىڭ ئارىلىقىدا

ئېتىزلىقلار بولۇپ يېرلىك كىشىلەر بۇيەرنى «لەڭگەي» دەپ ئاتى-
شىدىكەن. ئەنە شۇ سىزۇك بۇلاقلاردىن قېنىپ-قېنىپ سۇ ئىچتۇق.
دەرياغا چۆمۈلۈپ دەم ئالدۇق. ئۇزۇن ئۆتمەي شۇۋاقىتلاردىكى ھا-
كىملاردىن ئىمىتاجى، لامجىل، قوسمانىيە، سوت باشلىقى بالامە-
ھەممەت، ساقچى باشلىقى ھاشىماخۇن قاتارلىق ھۆكۈمەت ئەمەل-
دارلىرى، يۇرتىمىزنىڭ ئاقساقال-مۆتىۋەرلىرى، دېھقان- ئىشچىلار ۋەھ-
كىللىرىدىن بولۇپ 1000دىن ئارتۇق كىشى قوغۇن- تاۋۇز-يېمەك-
ئىچمەك، ھەتتا گۆش گىردە، سامسا قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى ئېلىپ
ئالدىمىزغا چىقىپ كۈتۈۋالدى. بورتالا دەريا بويى ئارمىيە بىلەن
خەلقىمىزنىڭ شاتخورام سادالىرىغا چۆمدى. بورتالا خەلقىنىڭ قىزغىن
ئالقىشى جەڭچىلىرىمىزنىڭ كۈرەش ئىرادىسىگە زور دەرىجىدە ئىل-
ھام بەردى. بازارغا كىرگەندە ھەرمىللەت خەلقى يولنىڭ ئىككى
تەرىپىدە تۇرۇپ بىزنى قىزغىن قارشى ئالدى. بەزى ياشلار سېپى-
مىزگە كىرگۈزۈلۈپ، چىن دىلىدىن ئەسكەر بولۇشنى تەلەپ قىلدى.
بىزنىڭ 1- روتا مەترىيەم ھاجىنىڭ تۆگمەن بېشى بوستانلىقىغا ئور-
ۇنلاشتۇق. بۇيەر گۈل-گىيالار ھەممە يەرنى قاپلىغان ھاۋاسى ساپ
بوستانلىق بولۇپ، ھەقىقەتەن دەم ئېلىشقا ياخشى جاي ئىكەن. بوستانلىق
ئوتتۇرىسىدىكى تولدۇرۇپ سېلىنغان گىگىزدە بەھۇزۇر ئېغىناپ دەم
ئالدۇق ۋە كۆكۈل ئاچتۇق. بۇ يەردە بىرھەپتە تۇرۇپ قالدۇق.
دەم ئېلىش شارائىتىمىز شۇنداق كۆڭۈلدىكىدەك بولسىمۇ بىزنىڭ
قەلبىمىزدە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى يوقىتىپ، ئازاپ-ئوقۇبەتتە
ياشاۋاتقان قېرىنداشلارنى بالدۇرراق ئازاد قىلىشتەك ئالىي مەق-
سەت ئوت بولۇپ يانغانلىقتىن كۆڭلىمىز ئارامىدا ئەمەس ئىدى.

دەم ئىلىشتا كوچىلارغا چىقىش خىيالىمىزغىمۇ كەلمەيتتى. چىڭ تۇتۇپ قوراللارنى سۈرتۈپ، جەڭ مەشقى قىلىپ، ئۇرۇشتەي-يارلىقىنى قىلدۇق. پۈتۈن ئەسيادىمىز ئالدىنقى سەپكە يۈرۈش قىلىشتا بولدى. 1945- يىلى 8- ئاينىڭ 23- كۈنى بورتالا خەل-قى بىزنى داغدۇغىلىق ئۇزۇتۇپ قويدى. بىز قىزىل تۇزكۆلى ئار-قىلىق جىڭنى ئەگىپ ئۆتۈپ، شىخۇغا قاراپ يۈرۈش قىلدۇق.

ئۇنتۇلماس خاتىرە

1948- يىلى سىنتەبىر ئايلىرىنىڭ باشلىرى ئىدى. مەن بۇ چاغدا شىخۇ 40- پولىك 3- باتالىيون 7- روتىنىڭ كوماندىرى ئى-دىم. پولكىمىز 3 ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ئورتا يۆنۈلۈش ئال-دىنقى سەپ قىسمى بولۇپ، شىخۇ ناھىيىسىدىن 60 كىلومېتىر يىراق جايدىكى ئەنجىخەيگە ئورۇنلاشقان ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئالدىنقى قىسىملار جەنۇبىي تەرەپتە قاراتۆگىنىڭ كۆكبۇلاق دېگەن يېرى-دىن باشلىنىپ، شىمالىي تەرەپتە چولاق تېرەك ۋە جۇڭغارىيە ئويى-مانلىقىنىڭ قۇملۇقلىرىغىچە قۇرۇلغان ئىستىھكاملاردا جەڭگىۋار ھا-لەتتە ھوشيارلىق بىلەن تۇراتتى. بۇ مەزگىل گومىنداڭ ئەكسىيەتچى-چىلىرى «پۈتۈم»نى قەستەن بۇزۇۋەتكەنلىكتىن، 3 ۋىلايەت بىلەن گومىنداڭ قىسىملىرى جىددىي ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرغان مەزگىل ئى-دى. شۇڭا بىز گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ تۇيۇقسىز ھوجۇمىغا تاقا-بىل تۇرۇش ئۈچۈن كېچە- كۈندۈز ئىستىھكام ياساپ جەڭ مەشقى قىلىپ، ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆردۇق.

بىر كۈنى ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق رەھبەرلەر ئالدىنقى سەپ-

نىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشكە كېلىدىكەن دېگەن كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان خەۋەر يېتىپ كەلدى. مەن شىركۆنى باتالىيون دىژورنىيى ئىدىم. پولك كوماندىرىنىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن، مەن ئەخمەتجان قاتارلىق رەھبەرلەرگە قىسمىمىزنىڭ جەڭگىۋار ھالىتى ھەققىدە دوكلات قىلىشقا تەييارلاندىم. قەلبىمدە ئەخمەتجاننى ئىنتايىن ھۆرمەت قىلاتتىم ھەمبىر كۆرۈش ئارزۇيۇم بار ئىدى. ئەنە شۇ ئارزۇيۇم بۈگۈن ئەمەلگە ئاشىدىغان بولدى. قەلبىم ئۆركەشلەپ، ئۆزەمنى ھېچبىر باسالمىدىم. بۇ يالغۇز مېنىڭ ئارزۇيۇم بولماستىن مىڭلىغان جەڭچىلەرنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ئىدى. ئۇنتۇلماس ۋاقىت ئاخىرى يېتىپ كەلدى. ئەخمەتجان قاسىمى، گېنېرال ئىسھاقبەگ ۋە ئابدۇكېرىم ئابباسوپ باشلىق بىرقانچە رەھبەرلەر ئالدىنقى سەپ قىسىم قوماندانلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا قىسمىمىزنىڭ تۇرار جايىغا يېتىپ كەلدى. مەن ئىنتايىن ھاياجانلانغان ھالدا ھەربىي قائىدە بويىچە ھۆرمەت قەدەم بىلەن ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ھەربىيچە سالام بېرىپ، قىسمىمىزنىڭ جەڭگىۋار ھالىتىدىن قىسقىچە دوكلات قىلدىم، ئەخمەتجان قاسىمى بەكمۇ يارىشىملىق ماش رەڭ ھەربىي كىيىم، پۇتىغا ھەربىيچە سېرىق ئۆتۈك كېيگەن بولۇپ، مېنىڭ دوكلاتىمنى يېقىملىق- سەمىمىي تەبەسسۇم بىلەن دىققەت قىلىپ ئاڭلىدى. ئىگىزنىڭ شۇچاغدىكى كۈلۈمسىرەپ تۇرغان ئىللىق چىرايى، كەڭ پېشانىسى ۋە ئۆزىگە تولىمۇ ياراشقان قاپ-قارا بۇرۇتى تاھازىرغىچە كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ. ئەخمەتجان قاسىمى دوكلاتىمنى ئاڭلاپ بولۇپ ھەربىيچە سالام بەردى. ھەمسەپ بولۇپ تىزىلىپ تۇرغان ئوفىتسېر- جەڭچىلەرگە سالام بېرىپ: «جەڭگىۋار جەڭچى- ئوفىتسېر-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

لەر سالامەتمۇ سىلەر؟،» دەپ ئەھۋال سورىدى. جەڭچى- ئوفىتسې-
لەرنىڭ بىر ئېغىزدىن: «ۋەزىپىگە ئۆتۈشكە تەييارمىز!» دېگەن جەڭگى-
ۋار ساداسى يەر-جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈردى. دەل-دەرەخلەرگە قو-
نۇپ ئارام ئېلىۋاتقان قۇشلارمۇ ئەخمەتجان ئەپەندىگە ھۆرمەت بىل-
دۈرگەندەك جەڭچىلەرنىڭ سەلتەنەتلىك ئاۋازى بىلەن تەڭ قانات
قېقىپ پەرۋاز قىلىشتى. ئارقىدىنلا ئەخمەتجان قاسىمى ئىسھاق-
بەك، ئابدۇكېرىم ئابباسوف قاتارلىق رەھبەرلەر قىسىمنىڭ ئۇرۇش
تەييارلىق ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ ئاكوپ، لەخىملەرنى،
جەڭچىلەرنىڭ ياتاق- ئاشخانىلىرىنى تەپسىلىي تەكشۈردى. ئەخ-
مەتجان قاسىمى تەكشۈرۈشتىن كېيىن جەڭچى-ئوفىتسېرلارغا: «بار-
لىق جەڭچى- ئوفىتسېرلار يۈكسەك جەڭگىۋارلىقنى ساقلاپ،
ئۆز ئىستېھكاملىرىنى يۈكسەك ھوشيارلىق بىلەن قوروپ ۋە قوغداپ
تۇرغانلىقتىن، ئارقىمىز خاتىرجەم تۇرماقتا. لېكىن دۈش-
مەننى تەۋەككۈلچىلىك قىلمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ. شۇڭا ھوشيار-
لىقىمىزنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ، جەڭگىۋارلىقىمىزنى قىلچىمۇ بوشاشتۇرۇپ
قويماسلىقىمىز كېرەك... پات ئارىدا يەتتە ۋىلايەتمۇ تەلتۆكۈس
ئازات بولىدۇ، شۇ ۋاقىتتا ھەممىمىز تېخىمۇ خاتىرجەم بولىمىز»
دېدى. ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ سۆزلىرىنى جەڭچى-ئوفىتسېرلارنىڭ
قىزغىن ئالقىش-ھۇررا سادالىرى پات-پات ئۈزۈپ قوياتتى. ئەخ-
مەتجان قاسىمى كۆزدىن كۆچۈرۈشنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن
باشقا رەھبەرلەر بىلەن بىرلىكتە قىزغىن ئالقىش سادالىرى ئى-
چىدە پولك ئىشتابى تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى.

شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن پولك ئىشتابىنىڭ ئوقتۇرۇش

غا ئاساسەن پەيدىن يۇقىرى دەرىجىلىك بارلىق ئوفىتسېرلار ئىش-
تاپ يېنىدىكى ئورمانلىقتا ئاددىي قىلىپ ياسالغان يازلىق كۇ-
لۇب ئالدىغا يىغىلدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوپ گۈلدۈراس ئالقىش
سادالىرى ئىچىدە سەھنىگە چىقتى. سەھنىگە جۇڭگو خەرىتىسى ئې-
سىلدى. ھەممىمىز قانداقتۇر بىر جىددى ۋەزىيەت بېرىلىدۇ، دېگەن
ئويدا ئىدۇق. ئابدۇكېرىم ئابباسوپ قولىغا ئىنچىكە بىر تال چىۋىق
ئالغان ھالدا سالماق قەدەم بىلەن خەرىتە قېشىغا كېلىپ
ھەممىمىزگە قاراپ: «ھۆرمەتلىك ئوفىتسېرلار، كوماندىرلار يۇقىرىنىڭ
ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن بۈگۈن مەن سىلەرگە جۇڭگو كوممۇنى-
ىك پارتىيەسى رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئازاتلىق ئارمىيەسىنىڭ
قولىغا كەلتۈرگەن غەلىبىلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمەن»
دېدى. (قىزغىن ئالقىش) ھەممىمىز زېھنىمىزنى مەركەزلەشتۈرۈپ
دىققەت بىلەن ئاڭلاپ ئولتۇردۇق. ئۇ ئالدى بىلەن گومىنداڭ ئەك
سىيەتچىلىرىنىڭ «11 پۇتتۇم» نى بۇزغانلىقى، يەتتەۋىلايەت خەلقى-
گە سېلىۋاتقان زۇلۇملىرى ۋە خەلقىنىڭ گومىنداڭچىلارنىڭ زۇلۇمىغا
قارشى كۈرەشلىرى ئۈستىدە سۆزلىدى. بۇ چاغدا مەندە:
تاكتىكا- ستراتېگىيە جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈك بىزدە، بىز تەشەببۇسكار-
لىق ھوقۇقى ۋە ھوجۇم قىلىش ئىمكانىدارىغا ئىگە. بۇنىڭ ئەكسى-
چە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۆلۈم ئالدىدا جان تالىشىپ، ئا-
مالسىزلىقتىن «پۇتتۇم»گە ئىمزا قويغان. ئەندى بولسا گومىنداڭ
ئەكسىيەتچىلىرى «پۇتتۇم» نى قەستەن بۇزۇپ، خەلققە شۇنچە زور-
لۇق- زومبۇلۇق قىلىپ، تۈگىمەس ئازاپ- ئوقۇبەتلەرنى كەلتۈرۈ-
ۋاتىدۇ. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، ھەجەبا، بىز پاسسىپ مۇداپىئەدە تۇر-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

مىزمۇ؟ نىمىشقا ھوجۇم قوزغىمايمىز؟ دېگەنگە ئوخشاش ... بار ئىدى. ئابباسوپ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ: «جۇڭگو كوممۇنىس-تىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئا-خىرقى غەلىبىنى پىلانلىق قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە، ئۆزلىرىنىڭ ئىنقىلابىي بازىسى يەنئەندىن 1947-يىلىنىڭ باشلىرى چېكىنىپ چىققاندا شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى جۇڭگو-كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى يوقاتتۇق، دەپ پو ئاتقان ئىدى. ئۇلار-نىڭ بۇنداق پىتنە ئىغۋالارنى تارقىتىشتىكى مەقسىدى 3 ۋىلا-يەت ئىنقىلابىنى سۈپۈرۈپ تاشلاش ئىدى. لېكىن گومىنداڭ ئەك-سىيەتچىلىرى چوتنى خاتا سوقتى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ھەل قىلغۇچ ھوجۇمغا ئۆتۈپ يەنئەننى قايتۇرۇۋالدى. شەرقتە يۈرۈش قىلدى» دېدى. ئۇ قولىدىكى چىۋىق بىلەن خەرىتىدىكى ئورۇنلارنى بىر-بىرلەپ تەپسىلىي كۆرسىتىپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ھەر بىر ئۇرۇش مەيدانلىرىدا قولغا كەلتۈرگەن شانلىق ئۇرۇش غەلىبىلىرى، نۆۋەتتە بولىۋاتقان ئۇرۇش، ئۆلگەن-يارىلانغان، ئەسىرگە ئېلىنغان ۋە تەسلىم بولغان دۈشمەن سانى قاتارلىق كونك-رېت مەسىلىلەر ئۈستىدە تەپسىلىي توختالدى. بىزنىڭ ھوجۇمغا ئۆتمەي تۇرۇشىمىزنىڭ قىسقىچە سەۋەبلىرىنى، يەنى- گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا 100000 كىشى ئەتراپىدىكى ئەسكىرى كۈچى تۇرۇۋاتقانلىقى، ھو-جۇمغا ئۆتكەندە قان تۆكۈلىدىغانلىقى بىز مۇداپىئەلىنىش تەدبىرلى-رىنى قوللانغىنىمىزدا ئىنقىلابىي كۈچ ساقلىنىپلا قالماستىن، بەلكى، گومىنداڭ قوشۇنلىرى مىدىر قىلىشقا پېتىنالماي باشقا ئۇرۇش مەيدانلىرىغا ياردەمگە ئەۋەتەلمەيدىغانلىقىنى، شۇنداقلا جۇڭگو-

گو كوممۇنىستىك پارتىيەسى رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق ئار-
مىيەسىنىڭ غەلىبىسى، ئالغا ئىلگىرىلىشى ئوخشاشلا بىزنىڭ ئالغا
ئىلگىرلىشىمىز ئىكەنلىكىنى، نىشانىمىزنىڭ بىردەكلىكىنى چۈشەندۈ-
رۈپ ئۆتتى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ مەن
جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتى-
يەسى رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى ھەققىدە دەس-
لەپكى ساۋاققا ئىگە بولدۇم. شۇنداقلا بىزنىڭ مۇداپىئە كۆرۈپ
تۇرۇشىمىز شىنجاڭدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى كۈچ بىلەن ئىس-
كەنجىگە ئېلىپ، ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا قىستاش ئىكەنلىكىنى
چۈشىنىپ يەتتىم. خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ غەلىبىسى بىزنىڭ-
مۇ غەلىبىمىز ئىكەنلىكىنى ۋە بىزنىڭ ئىنقىلابى ئۇرۇشىمىز جۇڭ-
گو كومپارتىيەسى رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئۇرۇشىنىڭ تەركىۋى قىس-
مى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يەتتىم، نەزەر دائىرەم كېڭەيدى. 1949-
يىلى شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازات بولۇشى مىللىي ئار-
مىيە بىلەن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ قېرىنداش قو-
شۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

شۇ كۈنى كەچ 2-پولكنىڭ يەر ئاستى كۇلۇبىدا پەيدىن
يۇقىرى دەرىجىلىك كوماندىرلار ۋە سىياسىي خىزمەتچىلەر قاتناشقان
يىغىن ئېچىلدى. يىغىندا ئەخمەتجان ئەپەندى سۆز قىلدى.
ئۇنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مۇنداق: «ئابدۇكېرىم
ئابباسوۋنىڭ سىياسىي دوكلاتىنى ياخشى ئۆگىنىپ ئىنتىزامچانلىق-
نى، جەڭگىۋارلىقنى ۋە ھەربىي مەشىقنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ ھوش-
يارلىقنى ئۆستۈرۈش لازىم» ئاخىرىدا مۇنداق 3 تۈرلۈك كونكرې-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

رتنى يول-يورۇق بەردى: «بىرىنچى، بىز ھازىرغىچە ئارمىيىنىڭ ئوزۇق-تۈلۈك مەسىلىسىنى ئاساسەن بايلاردىن ئاشلىق سېتىۋېلىش ئارقىلىق ھەل قىلىۋاتىمىز، بۇ ئەھۋالنى ئىمكان قەدەر ئۆزگەرتىپ، ئۆزىمىز ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىپ ئۆز-ئۆزىمىزنى تەمىنلەشنى ئىشقا ئاشۇرۇشىمىز كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن قىسىملار بىر بۆلۈك كۈچ ئاجرىتىپ، دېھقانچىلىق-چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى يولغا قويۇش لازىم، بۇ ئىنتايىن مۇھىم. ئىككىنچى، قىسىمدىكى جەڭچى-ئوفىتسېرلەر ئىمكان قەدەر تېزدىن ساۋات چىقىرىش، تېخنىكا ئۆگىنىش، بىلىم ئاشۇرۇش كېرەك. بۇجەھەتتە پىلان تۈزۈپ چىقىپ، تەدبىر قوللىنىش لازىم. ئۈچىنچى، ھەربىي مەشىقنى كۈچەيتىپ، ھوشيارلىقنى ئاشۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەڭچى-ئوفىتسېرلەر سىياسىي ئۆگىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، دۇنيا ۋەزىيىتى ھەققىدە توغرا تونۇشقا ئىگە بولۇش لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن سىياسىي تەربىيىنى كۈچەيتىش لازىم.»

ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ يوليورۇقى قىسىملاردا تېزدىن ئىزچىللاشتۇرۇلدى. پولك ئىشتابى شۇ كۈنىلا بىر قىسىم كۈچلەرنى ئاجرىتىپ، شىخو ناھىيىسىگە قاراشلىق پوتۇڭگە دېگەن يەردە دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇپ ئىش باشلىدى. شىخو ناھىيىسىدە شوپۇرلار كۇرسى ئېچىپ، بىر قىسىم جەڭچىلەرنى شۇكورسىدا ئوقۇشقا ئاجراتتى. قىسىمنىڭ سىياسىي تەشۋىقات خىزمىتى جانلاندۇرۇلۇپ، قىسىم قىياپىتىدە زور يېڭىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلدى.

بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەشنىڭ

تارىخ ماتېرىياللارنى توپلاش تېزىسى

(1988 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى 6 ـ نۆۋەتلىك
4 ـ سانلىق دائىمىي ھەيئەتلەر يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلىنىپ
ماقۇللانغان)

بىرىنچى، جۇڭغار خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن
بۇرۇنقى تارىخى ۋەقەلەر ۋە تارىخى شەخسلەر
سىياسىي ھەربىي ئىشلار جەھەتتە

1) چاقار موڭغۇللىرىنىڭ ئىككى تۈركۈمگە بولۇنۇپ غەربكە كۆچۈشىگە ئائىت تارىخى ماتېرىياللار.

2) چاقار موڭغۇللىرى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن بورتالادا 13 خارۇل (قورۇل) نىڭ قۇرۇلۇشى ھەم چېگرا مۇداپىئەسىنى قوغداش جەريانى.

3) تورغاۋۇتلارنىڭ ۋەتەن قوينىغا قايتىش جەريانى، ئۇنىڭ غەربى قەبىلىسىنىڭ جەڭدە تۇرۇپ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئەھۋالى.

4) شىۋەيىگىنىڭ غەربكە كۆچۈپ كېلىپ جەڭدە تۇرغانلىقىغا ئائىت خاتىرلەر.

5) زوزۇڭتاڭ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشتىن بۇرۇن چار يېڭىنىڭ ئاھالىلى بولغان سابىق شىۋە يېڭىنىڭ ئاھالىلى قارماقاشىۋە ھەم چاقار لەشكەرلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىپ بورتالادا ئۆستەڭ چاپقان، بوز يەر ئاچقان، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغدىغانلىقىغا ئائىت ئەھۋاللار ۋەۋەقەلەر.

6) چاررۇسىيە تاجاۋۇز قىلىپ ئىلىنى ئىگەللىۋالغاندىن كېيىن بورتالادىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش كۆرىشىگە ئائىت تارىخى ۋەقەلەر.

7) شىنخەي ئىنقىلاۋى مەزگىلىدە چاقار يېڭىنىڭ ئىلىدىكى ھەقىقەتكە قايتقان ئارمىيىنىڭ جىڭنىڭ گۇرتۇدا جەڭ قىلىشىغا ياردەم بېرىشى، شۇنىڭدەك چاقار يېڭىدىكى سومۇيەنىڭ ئاسىلىق قىلىشى ۋە ئىلى ئىنقىلابى ئارمىيىسىنىڭ ئۇنى بېسىقتۇرۇشىغا ئائىت تارىخى پاكىتلار.

8) شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن چاقار يېڭىنىڭ بورتالادا تۇرۇشلۇق ئۆزىنى قوغداش قۇراللىق «لەمجىن قىسمى» نىڭ قۇرۇلۇشى، ئۇنىڭ ئىشتاتى ۋە ئاقىۋىتى.

9) مىنگونىڭ باشلىرىدا رۇسىيەدىن نۇرغۇنلىغان مۇساپىرلارنىڭ بورتالاغا كېلىش ئەھۋالى، ئۆز ۋاقتىدىكى جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئائىت ئەسلىمە، رۇسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن نۇرغۇن ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنىڭ (ئاننېكوپنىڭ باشچىلىقىدا) بورتالاغا بېسىپ كىرىشى ۋە جۇڭگو ئارمىيىسىنىڭ ئۇلارنى قۇرالسىزلاندۇرۇش ئەھۋالى.

10) 1916-يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدە "گېلاۋخوي" نىڭ بور-

تالادىكى پائالىيىتى ۋە باستۇرۇلۇشى.

11) جىڭ ئامبىلىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ تارىخى.

12) بورتالا ناھىيىسىنىڭ دەسلەپتىكى (1920-يىلى) قۇرۇلۇشىغا ئائىت ئەسلىمىلەر.

13) 1938-يىلى ئارشاڭ مەمۇرىي رايونىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئائىت ئەسلىمە ۋە ئۇنىڭ تارىخى.

14) ۋەتەنپەرۋەر دۇجۇڭيۈەننىڭ 1938-يىلى جىڭدا ئېلىپ بارغان ياپونغا قارشى تەشۋىقات پائالىيەتلىرى.

15) ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى كومپارتىيە ئەزاسى دۇەن شىمۇ، ماجىياۋسۇڭلارنىڭ بورتالادىكى پائالىيەتلىرى.

16) ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى بورتالا خەلقىنىڭ ئىئانە توپلاش پائالىيىتى.

17) ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئېچىلغان بىر قانچە قېتىملىق قەبىلە باشلىقلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسىنىڭ ئەھۋالى.

18) شېڭ شىسەي ئۆزىنى گومىنداڭ قوينىغا ئاتقاندىن كېيىن بورتالا، جىڭ، ئارشاڭدىن ئىبارەت 3 ناھىيىدە گومىنداڭ ناھىيىلىك داڭبۇسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ پائالىيىتى.

19) شېڭ شىسەي دەۋرىدە جىڭ، بورتالا، ئارشاڭ ناھىيىلىرىدىكى «ئاسىيلىق قىلىش» ۋە ئاسىيلىق قىلغانلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشى.

20) 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيىسىنىڭ بورتالادا جەڭ قىلىشى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

21) ئىردە پارتىزانلار ئەتىرىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىي قىلىپ موڭغۇل ئاتلىق باتالىيونغا ئۆزگەرتىلىشى ۋە ھەرىكەت قىلىش ئەھۋالى.

22) بورتالادىكى سوۋېت مۇھاجىرلار جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى.

23) نايمان قەبىلىسىنىڭ تامغا- مۆھۈرلىرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش.

24) قاپتۇقاي يەر نامىنىڭ بارلىققا كېلىش تارىخى.

25) جاتقىنبايىنىڭ 1915-يىلى قازاق چارۋىچىلىرىنى قويتاشتا توراقلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشى.

مەدەنىيەت-مائارىپ جەھەتتە

26) موڭغۇل مائارىپىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە ئۆتمۈشى.

27) دۆلەت قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى ھەر- بىر دەۋرلەردىكى ھەر قايسى مىللەت مەكتەپلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە.

28) 1936-يىلى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى موللا ياسىن ۋە تايىرخانلارنىڭ خەلقنى تەشكىللەپ ئىئانە توپلاپ، بورتالادا ئۇيغۇر تىلىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇش جەھەتتىكى ئىش ئىزلىرى.

29) بورتالا تارىخىدىكى تۇنجى قېتىملىق تەنھەرىكەت يىغىنىدىن ئەسلىمە. 1938-يىلى 9-ئاينىڭ 18-كۈنى

30) ياپونغا قارشى تۇرۇش مەزگىللىرىدىكى بور-

تالا ناھىيىسىدىكى ئاممىۋى ئەدەبىيات-سەنئەت پائالىيىتى.

31) ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە بورتالا ناھىيىسىنىڭ تارىخىدا تۇنجى قىزلار مەكتىپىنىڭ قۇرۇلۇشى.

32) ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدىكى ھەر قايسى «مىللىي مەدەنىي - ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» بورتالا تارمىقىنىڭ پائالىيەتلىرى.

33) ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە بورتالا ناھىيىسىدە قاسىمجان، قاسىم قاتارلىقلارنىڭ قازاق مائارىپى بىلەن شۇغۇللىنىش ئەھۋالى.

34) ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە بورتالادا ئاۋام كۇلۇبىنىڭ سېلىنىشى.

مىللىي-دىنىي ئىشلار جەھەتتە

35) بورتالادىكى 3 چوڭ سۈمىنىڭ سېلىنىشى ۋە دىنىي پائالىيەت ئەھۋالى.

36) بورتالادىكى 8 بۇتخانىنىڭ سېلىنىشى.

37) 1905-يىلى بورتالا چوڭ مەسچىتىنىڭ سېلىنىشى.

38) 1946-يىلى بورتالا چوڭ مەسچىتىنىڭ كېڭەيتىلىشى ۋە مۇنارىنىڭ سېلىنىشى.

ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە

39) چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا بورتالانىڭ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ۋە شەھەر بازىرىنىڭ شەكىللىنىش ئەھۋالى.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

40) جەڭ، بورتالالاردا ئەڭ دەسلەپتە قۇرۇلغان شو (ھاراقخانا)، بۇياقخانا ۋە جۇۋازخانىلار ئەھۋالىدىن ئەسلىمە.

41) بورتالادىن ئۆتەيگە بارىدىغان تاشيولىنىڭ ياسىلىشىدىن ئەسلىمە.

42) جەڭ تۇز مەيدانىنىڭ ئېچىلىش تارىخى.

43) جەڭ، بورتالا باج ئىدارىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇلارنىڭ خىزمەت ئەھۋالى.

44) 1941-يىلىدىكى بىرىنچى قېتىملىق ئايروپىلان بىلەن چېگەتكە يوقۇتۇش ئەھۋالى ۋە 1947—1948-يىللىرى بورتالادىكى چېگەتكە يوقىتىش ھەرىكىتى.

45) دۆلەت قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى چېگرا تاشقى سودا ئەھۋالى.

تارىخى شەخسلەرنىڭ تەرجىمىھالى

46) چاقارىيەگىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئامبىلى، ئارشاڭ تۇنجى شۆبىسىنىڭ باشلىقى بولغۇن.

47) تەرەققىپەرۋەر سودا-سانائەتچى شىلىڭزىبىن.

48) تەرەققىپەرۋەر زات چېيدىگىنىڭ بورتالا ۋە ئارشاڭدىكى پائالىيەتلىرى.

49) ئارشاڭزوگگۇەنى لۇلەن ھەققىدە ئەسلىمە.

50) ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى ئارشاڭ ھاكىمى بۇكا.

51) ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئارمىيىسىنىڭ پولكوۋنىكى بۇ-

سۈيجان ياسىنۇپ.

52) دورجى ۋە موڭغۇل ياشلىرىنىڭ ئۆگىنىش تەشكىلاتى.

53) ھاشىم ئوسماننىڭ بورتالادىكى پائالىيەتلىرى.

54) داشۋاڭنىڭ پائالىيەتلىرى ۋە ئاقۋىتى.

55) ئىبراھىم باي ھەققىدە.

ئىككىنچى، دۆلەت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى تارىخ ماتېرىياللار

سىياسىي جەھەتتە

56) خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ بورتالاغا كىرىشى.

57) خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ بورتالادا بوز يەر ئېچىش ئەھۋالى.

58) جىڭ، بورتالا، ئارىشاڭ ناھىيىلىك پارتكوملارنىڭ قۇرۇلۇش جەريانى ۋە پارتىيە قۇرۇلۇشى. ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى ئەھۋالىدىن ئەسلىمە.

59) بورتالادا ئېلىپ بېرىلغان يەر ئىسلاھاتىدىن ئەسلىمە.

60) بورتالادا ئېلىپ بېرىلغان «ئەكسىل ئىنقىلابچىلار» نى باستۇرۇش تارىخىدىن خاتىرە.

61) بورتالادا ئېلىپ بېرىلغان «ئۈچكە قارشى»، «بەشكە قارشى» ھەرىكەت تارىخىدىن خاتىرە.

62) ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشەنگە ياردەم بېرىش مەزگىلىدىكى بورتالا خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىئانە توپلاش پائالىيەتلىرى.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

63) بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم رايونى (ئوبلاست) قۇرۇ-
تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى ھەققىدە ئەسلىمە.

64) بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ قۇرۇلۇش
ئەھۋالى.

65) بىڭتۇەن جىڭ، بورتالا باش مەيدانىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە
تەرەققىياتى.

66) بىڭتۇەن 2-دىۋىزىيە دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ قۇرۇ-
لۇشىدىن خاتىرە.

67) بىڭتۇەن يېزا ئىگىلىك 4-دىۋىزىيە قىزىل بايراق
چارۋا مەيدانىنىڭ قۇرۇلۇشى.

68) يېزا ئىگىلىك 5-دىۋىزىيەنىڭ بورتالاغا كېلىپ ئول-
تۇراقلىشىشى.

ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە

69) بورتالادىكى ھەمكارلىق كوپېراتسىيە ھەرىكىتى.

70) بورتالا سودا خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتى.

71) بورتالا سانائەت-قاتناش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى.

72) بورتالادىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكلىكىدىكى چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە.

73) بورتالادىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقان-چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى، تەرەققىياتى.

74) جىڭ، بورتالا، ئارىشاڭلاردا قول سانائەت بىرلەشمە

گوپېراتىپلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە پائالىيىتى.

75) جىڭ، بورتالا، ئارىشاڭلاردا سودا ـ سانائەت بىرلەشـمىلىرىنىڭ تەشكىللىنىشى ۋە پائالىيەتلىرى ھەققىدە ئەسلىمە.

76) بورتالانىڭ سۇ قۇرۇلۇش ئەھۋالى.

77) بورتالا ئوبلاستىدا دېھقان-چارۋىچىلىق، پەن تەتقىقات ئورنىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە پائالىيىتى.

مەدەنىيەت-مائارىپ، سەھىيە ۋە تەنتەربىيە ئىشلىرى جەھەتتە

78) مائارىپنىڭ تەرەققىيات تارىخى.

79) بورتالادىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇش ئەھۋالى.

80) بورتالا ئوبلاستلىق دوختۇرخانىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەقـقىياتى.

81) بورتالا ئوبلاستلىق دېپانسېرنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى.

82) مىيرخان قاتارلىقلارنىڭ مەملىكەتلىك چېلىشىشتا چېمـپىيونلۇققا ئېرىشكەنلىكى ھەققىدە خاتىرە.

83) بورتالا گېزىتخانىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى.

84) بورتالا ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى.

85) بورتالا ئوبلاستلىق تەنتەربىيە كومىتېتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى.

86) بورتالادا رادىئو-تېلېۋىزىيە ئورۇنلىرىنىڭ بارلىققا

كېلىشى ۋە تەرەققىياتى.

87) بورتالانىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى ئورمانچىلىق ئەھۋالى.

تارىخ ماتېرىياللارنى توپلاش خىزمىتى ھەققىدە ئىزاھات

«بورتالا تارىخ ماتېرىياللىرى» نى بورتالا ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللار ھەيئىتىمىز «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ نىزامنامىسى» نىڭ 16-ماددىسىدىكى «جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخ ماتېرىياللىرىنى توپلاش، تەتقىق قىلىش ۋە نەشر قىلىش كېرەك» دېگەن بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن تۈزۈپ نەشردىن چىقاردى. بىز، سىياسىي كېڭەش ھەيئەت ئەزالىرى ۋە ھەر قايسى ساھە، ھەر قايسى كەسىپتىكىلەر، بولۇپمۇ كۆپنى كۆرگەن، كۆپنى ئاڭلىغان ئەھۋالنى بىلىدىغان ۋەتەنپەرۋەر زاتلار، دوستلار ھەم يولداشلارنىڭ پائال ماقالە ئەۋەتىپ، ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز.

«بورتالا تارىخ ماتېرىياللىرى» نى تۈزۈش فاڭجېنىمىز، سوتسىيالىزم ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، بىرلىكسەپنى كېڭەيتىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىپ، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، ئۆز يېرىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكى، مىللىي ئالاھىدىلىككە ئاساسەن، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلىگەن ئاساستا كېلى-

يىنكى ئەۋلاتلارغا قىممەتكە ئىگە تارىخىي ماتېرىياللارنى قالدۇ-رۇشتىن ئىبارەت.

تارىخ ماتېرىياللارنى تـوپلاشتىكى مەزمۇن ۋە ۋاقىت دا-ئىرىسى: نۇقتىلىق ھالدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرى (1763-يىلى) دىن باشلاپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇل-غاندىن (1949-يىلى)، مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋىغىچە بولغان 200 يىلغا يېقىن تارىخ داۋامىدىكى پارتىيە تـارىخى ماتېرىياللىرىدىن باشقا، بورتالانىڭ ھەر قايسى دەۋر - مەزگىللەردىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئىشلار، مەدەنىيەت-مائارىپ، سەھىيە، پەن-تېخنىكا، سودا-سانائەت، مىللەت، دىن، ئىجتىمائى گورۇھ،مۇھاجىر ئىشلىرى ھەم تارىخىي شەخسلەر، ئىجتىمائى كەيپىيات، مىللىي ئۆرپ-ئادەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى تارىخىي ماتېرىياللارنىمۇ ئۆزئىچ-چىگە ئالىدۇ.

تـارىخ ماتېرىياللارنى يېزىشتا ئاپتورلاردىن بىۋاسىتە كەچۈرمىشلەر، بىۋاستە كۆرگەن-ئاڭلىغان تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ۋەقە ۋە شەخسلەرنى يېزىشنى تەلەپ قىلىمىز. ئالاقىدار ھۆججەت-ئالاقە، ئارخىپ ۋە ئازاتلىقتىن بۇرۇنقى گېزىت-ژورناللار-دىن رەتلەپ چىققان قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارنى ۋە زىيارەت خاتىرىلىرىنى يېزىشىمىزغۇ قارشى ئالىمىز.

بورتالا موڭغۇل مىللىتىنى ئاساسى گەۋدە قىلغان مىللىي ئاپ-تونوم ئوبلاست بولغاچقا، «بورتالا تـارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ بىرىنچى توپلىمىدا بورتالادىكى موڭغۇللارنىڭ تارىخى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى بايان قىلىندى، بۇ دەۋرنىڭ تـارىخى ئۇزۇن ئەمما، تـارىخ ماتېرىياللار ئىنتايىن ئاز بولغاچقا، بىز قىسمەن تارىخى

ھۆججەتلەردىن پايدىلاندۇق.

تارىخ ماتېرىياللىرىمىزدا بىز يەنە ھەر قايسى دەۋرى، ئەزگىملەردىكى بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى (رەسىم، فوتو كۆچۈرمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ئالاقە، تېلېگرامما، قول يازما، كۈندىلىك خاتىرە، شېئىر، فوتو سۈرەت ۋە ماددىي بۇيۇم قاتارلىقلارنى يىغىپ توپلايمىز.

تارىخ ماتېرىياللارنى يېزىشتا ژانىر جەھەتتىن تەلەپ قويۇلمايدۇ، مۇكەممەل بولۇش تەلەپ قىلىنمايدۇ، ھەققى بولۇش ۋە كونكرېت بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. ھەددىن ئارتۇق سۈپەتلەش ۋە چۆكۈرۈش قوللىنىلماستىن، ئاددىيلىق بىلەن تۈز يېزىش تەلەپ قىلىنىدۇ. بىز تۈزگۈچىلەر كەلگەن ماقالىلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ، قىسقارتىپ، يېزىق جەھەتتىن ئۆزگەرتىمىز. شۇڭا بىز ئاپتورلارنىڭ ماقالىنى ئىش قەغىزىگە يېزىشىنى، كۆچۈرۈپ ئېلىنغان سۆزلەر بولسا ئەسكەرتىپ قويۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز، ماقالە ئىشلىتىلمىسە، قەلەم ھەققى بېرىلىدۇ.

«بورتالا تارىخ ماتېرىياللىرى» ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدىغان ۋە ئۆز-ئارا ئالماشتۇرۇلىدىغان كىتاب. تارىخى، جۇغراپىيىلىك مۇھىمىتىنىڭ چەكلىمىسى كۆزدە تۇتۇلۇپ، ناھىيىلىك، شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىش نەتىجىسىدە، ناھىيىلىك، شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشلەرنىڭ ئوبلاستلىق تارىخ ماتېرىياللار ھەيئىتىگە ماسلىشىپ «بورتالا تارىخ ماتېرىياللىرى» نى بىرلىكتە ئوبدان ئىشلەشكە ياردەملىشىشى بەلگىلەندى.

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى.

1989-يىلى 9-ئاينىڭ 21-كۈنى،

مۇقاۋا خېتىنى يازغۇچى : ئەزىز ھامۇت
تەرجىمە قىلغۇچى : ئابلا ئەمەت
مەسئۇل مۇھەررىرى : ئابدۇۋەلى ئەمتىلى

ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ

بورتالا گېزىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى